

विषय : निबंध...

क्र.

८७९.

गलीन महाकवि

स। म राज

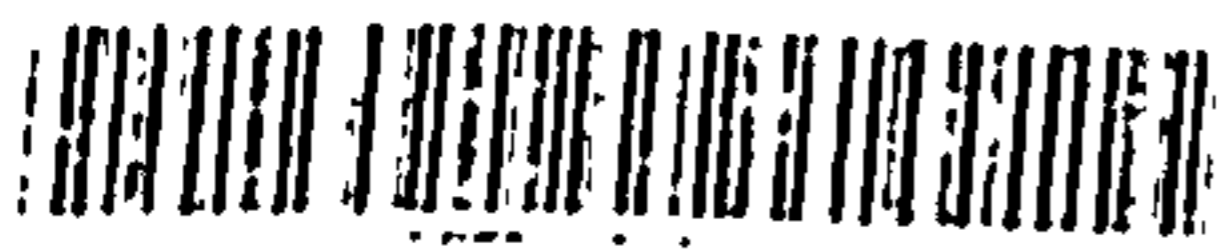
(चर्चात्मक व संशोधनात्मक निबंध)

लेखक

दत्तात्रय सीताराम पंगु, एम. ए.

प्रोफेसर, राजाराम कॉलेज,

कोल्हापूर

REFBK-0006146

कर्नाटक पब्लिशिंग हाउस, मुंबई २

शिवकालीन महाकवि

सामराज

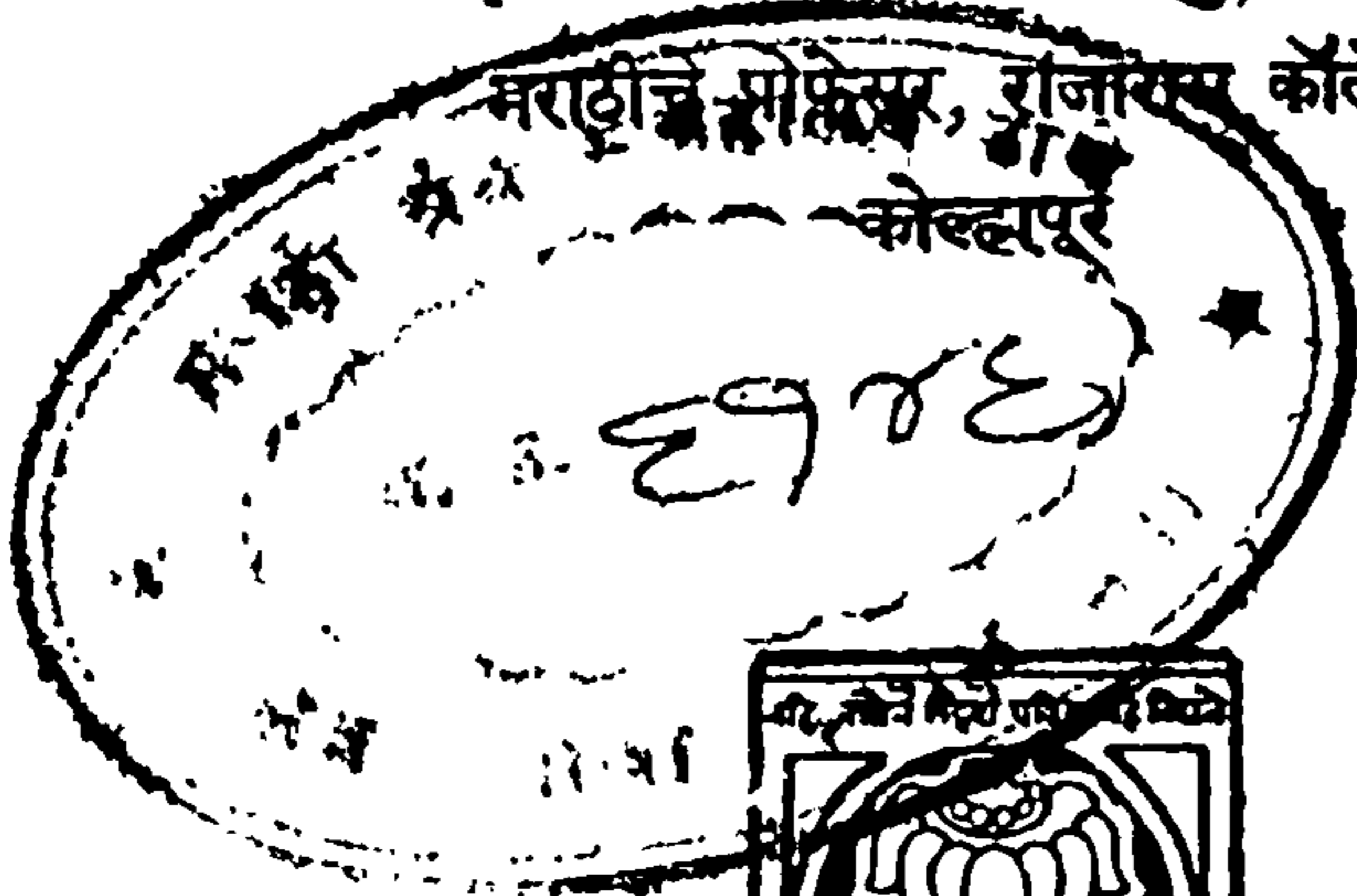
(चर्चात्मक व संशोधनात्मक निबंध)

लेखक

दत्तात्रय सीताराम पंगु, एम्. ए.

मराठीचे प्राध्यापक, राजाराम कॉलेज,

कोल्हापूर

REFBK-0006146

कर्नाटक पब्लिशिंग हाउस, मुंबई २

किंमत १॥
किंमत

१-१२-०

[या दुसऱ्या आवृत्तीचे सर्व हक्क प्रकाशकांच्या स्वाधीन]

द्वितीयावृत्ति : १९४१ फेब्रुवारी.

Printed by M. N. Kulkarni at the Karnatak Printing Press, Karnatak House,
Chira Bazar, Bombay 2, and Published by him at the Karnatak
Publishing House, Chira Bazar, Bombay 2.

६

माझे पितृतुल्य पितृव्य

कै. श्री. भाऊसाहेब पंगु, वकील

यांस

— सादर समर्पण —

६

निवेदन

या निबंधाची ही द्वितीयावृत्ति रसिक व विचक्षण वाचकांना सादर करतांना मला आनंद होत आहे. सामराज कवीचे काव्यग्रंथ, विश्वविद्यालयीन उच्चवर्गाच्या विद्यार्थ्यांपुढे शिकविण्याचे सुप्रसंग एकाहून अधिक आल्यामुळे, त्यांचे थोडे अधिक सूक्ष्म वाचन मजकडून झाले, व त्याचाच परिपाक या निबंधांत मांडला आहे. वास्तविक पहातां या आवृत्तीस दुसरी असें न म्हणतां पहिलीच म्हटली तरी चालेल. कारण अगदीं थोड्या भागांपलीकडे प्रथमावृत्तीचा मागमूसही येथे सांपडणार नाही. या निबंधांत सामराजाबद्दल व त्याच्या काव्याबद्दल प्रकरणशः विस्तृत विवेचन केले असून, त्याच्या कालाबद्दलही नवीन निश्चित व निःसंदिग्ध अशी उपपत्ति देण्याचा उपक्रम केला आहे. सामराजाच्या काव्यांचा ज्यांनीं आस्थापूर्वक व सखोल अभ्यास केला आहे, अशा विद्वानांत रा. प्र. धों. कानिटकर, रा. रा. गो. राजोपाध्ये व प्रो. वा. म. जोशी यांची प्रामुख्याने गणना होते. पाठभेद व अर्थस्पष्टीकरणाच्या बाबतींत ज्यांनीं वेळोवेळीं चर्चा करून हातभार लावला, त्यांचा स्पष्ट उल्लेख या निबंधांत त्या त्या स्थलीं केलेला आहे.

सामराजासारखा मराठी वाङ्मयांतील उच्च दर्जाचा आद्य महाकवि, तशांतूनही करवीरस्थ, लोकांत फारसा प्रसिद्ध नसावा, ही रूखरूख मनांत पुष्कळ दिवस होती. प्रस्तुत निबंधाने सामराजाच्या व्यक्तित्वाची व काव्यगुणांची ओळख वाचकांना होऊन, या श्रेष्ठ कवीबद्दल योग्य ते मत प्रसृत झाल्यास, मी आपणास कृतार्थ समजेन. सामराज व रघुनाथ पंडित हे समकालीन व तुल्यबल कवि आहेत. तथापि सामराज हा वयाने ज्येष्ठ व कांहीं बाबतींत गुणाने रघुनाथापेक्षां श्रेष्ठ असूनही त्याची लोकांस फारशी माहिती नसावी, ही गोष्ट स्पृहणीय म्हणतां यावयाची नाही. या निबंधाने महाराष्ट्रकवि मंडळांतील सामराजाचे निश्चित स्थान व दर्जा वाचकांना कळेल अशी मला पूर्ण आशा आहे.

या निबंधाची टांचणे-टिपणे पुष्कळ दिवस मजजवळ पडून होती, व वेळ पडल्यास सामराजाचा 'रुक्मिणीहरण' हा काव्यग्रंथ, नवीन पाठभेद व अर्थवि-

वरणासह संपादून, त्यालाच हा निबंध प्रस्तावनेदाखल जोडावा, असा माझा मानस होता. पण हें घडण्यापूर्वीच प्रो. तुळपुळे यांची ' रुक्मिणीहरणा 'ची (पहिल्या सदोष आवृत्तीवरहुकूम) दुसरी आवृत्ति अचानक बाहेर पडली. मग हा निबंध स्वतंत्र-पणें प्रसिद्ध करण्यावांचून मला गत्यंतर नव्हतें.

प्राचीन कवींवरील विवरण आस्थापूर्वक वाचणारे वाचक कमी, व त्यामुळें प्रकाशकांच्याही अशा निबंधावर उच्च्या तितक्या जोरदार नसतात. मुंबईच्या कर्नाटक छापखान्याचे मालक रा. मंगेशराव कुळकर्णी हे या नियमास अपवाद असून, त्यांनीं या निबंधाचें प्रसिद्धीकरण स्वखुषीनें पत्करलें, याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहे.

या निबंधांत कांहीं न्यून राहिलें नसेल असें मी म्हणत नाहीं. शक्य ती पूर्णता आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. रसिक व अभ्यासु वाचक याचा योग्य तो परामर्श घेवोत हीच शेवटची विज्ञप्ति.

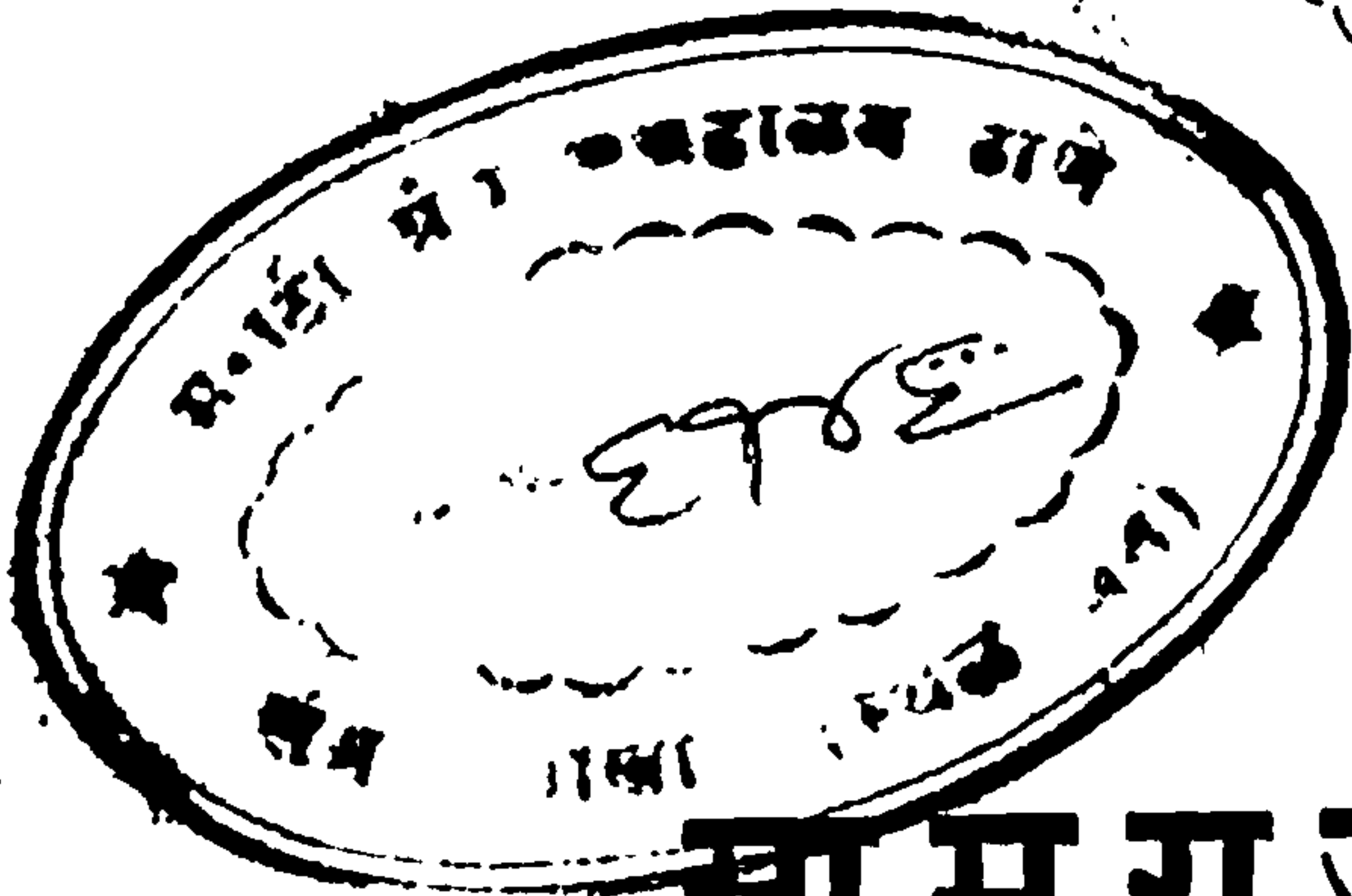
कोल्हापूर,
ता. १७।२।४९. }

दत्तात्रय सीताराम पंगु

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
प्रकरण १ लें—आद्य मराठी वाङ्मय व भाषा	१
” २ रें—शिवपूर्वकालीन मराठी वाङ्मय व भाषा	११
” ३ रें—शिवकालाच्या प्रथमपादांतील वाङ्मय	२०
” ४ रें—सामराजाचे काव्यग्रंथ	२७
” ५ रें—सामराजाचें व्यक्तित्व	३९
” ६ रें—काव्यलक्षण व सामराजाचें काव्य	५६
” ७ रें—सामराजाचें महाकाव्य	८१
” ८ रें—सामराजाची भाषा	८८
” ९ रें—सामराजाचें स्थल व काल	१००
” १० रें—समकालीन कवींत सामराजाची योग्यता	१०९
परिशिष्ट १ लें.	१२१
” २ रें.	१२६
” ३ रें.	१३०
” ४ रें.	१३२
” ५ रें.	१४५

१०१२३४५६७८९१०
१०१२३४५६७८९१०

सामराज

प्रकरण पहिलें

आद्य मराठी वाङ्मय व भाषा

इसवी सनाच्या सुमारे सातव्या शतकापासून बाराव्या शतकापर्यंतच्या शिलालेख-ताम्रपटावरून मराठी ही तत्पूर्वी कित्येक वर्षे लोकांच्या बोलण्यांत होती, हें सिद्ध होतें. शिलालेख किंवा ताम्रपट यांतील मजकूर सामान्य जनांना जाहीर व्हावा म्हणून तत्कालीन जनबोलींत खोदून ठेवलेला असे. मराठीला ग्रंथनिविष्ट स्वरूप येण्यापूर्वी तिचें लिखित वाङ्मय जसें वरील शिलालेखात्मक होतें, तसेंच तिचें अलिखित वाङ्मयहि जानपद गीतें, लोककथा, इत्यादि स्वरूपांत असलें पाहिजे. पण लेखनकलेच्या साधनांच्या अभावामुळे म्हणा, किंवा हीं गीतें किंवा कथा तितक्या महत्त्वाच्या वाटल्या नसतील म्हणून म्हणा, या अलिखित वाङ्मयाची नोंद मात्र होऊं शकली नाही. त्यामुळे मराठी भाषेच्या आद्य किंवा प्राथमिक स्वरूपाची तहान वरील शिलालेखांच्या अस्पष्ट ठशांनीं व अनेक वर्षे लोकांच्या तोंडांत घोळत राहिल्यामुळे, ज्यांचें मूळचें स्वरूप कालाबरोबरच

पालटलें आहे, आशा पुष्कळ वर्षे तग धरून राहिलेल्या परंपरागत कथा-गीतावरून जी काय भागेल तेवढीच.

बाराव्या शतकापूर्वीचे मराठी ग्रंथ आज दुर्दैवानें उपलब्ध नाहीत. पण या शतकांतील ग्रंथरचनेच्या स्वरूपावरून तत्पूर्वी कित्येक वर्षे मराठी ग्रंथरचना होत असावी असें अनुमान निघतें. ज्ञानेश्वरीसारखा अपूर्व ग्रंथ, वाङ्मयांत एकदम निर्माण होईल हें संभवत नाही. अतएव त्या ग्रंथाच्या पूर्वीची मराठी भाषेची परिणति दर्शविणारे मराठी ग्रंथ खास झाले असले पाहिजेत. तेराव्या शतकांतील जाधवांच्या राजवटींत मात्र मराठी भाषा वाङ्मयाच्या दृष्टीनें परमोत्कर्षाला पोचल्याचें आढळतें. या कालांतील मराठी वाङ्मय एका विशिष्ट म्हणजे आध्यात्मिक स्वरूपाचें असून, तें महाराष्ट्रांत दीर्घकाल प्रसृत पावलेल्या नाथसांप्रदाय व महानुभाव सांप्रदाय अशा दोन प्रमुख पंथांतील कवींनीं निर्मिलेलें आहे. आद्य कवि मुकुंदराज यांचे विवेकसिंधु व परमामृत हे ग्रंथ प्रत्यक्ष नाथपंथाच्या तत्त्वांचा पुरस्कार करणारे नसले तरी त्यांत प्रतिपादन केलेले गुरुमहिमा, अद्वैत, हरिहरैक्य, हठयोग, पंचीकरण, वैराग्य व भक्ति इत्यादि विषय नाथसांप्रदायाच्या तत्त्वांशीं पूर्णपणें जुळणारे आहेत. मुकुंदराजांची विषयप्रतिपादनाची पद्धतीही सुगम असून, नित्याच्या व्यवहारांतील दृष्टांत देऊन आपला विषय श्रोत्यांच्या मनांवर विववण्याची त्यांची हातोटी मोठी अलौकिक आहे. त्यांच्यानंतर थोड्याच कालांत उदयास आलेल्या ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या अपूर्व अशा 'ज्ञानदेवी'त मुकुंदराजांची विवेचनपद्धति पूर्णत्वाला नेली. ज्ञानेश्वर मूळचेच भावनाप्रधान कवि, तशांत नाथसांप्रदायांत मुरलेले व त्यांनीं निवडलेला विषयही त्यांच्या आवडीचा भक्तभगवंतसंवादात्मक. असा त्रिवेणीसंगम झाल्यावर ज्ञानदेवींत त्यांचा संपूर्ण वाग्विलास दृष्टीस पडावा यांत नवल काय ? अनुरूप, काव्यात्मक व अचूक उपमा दृष्टांत, हळुवार भावनाप्रधान व मृदु भाषा, भक्ति व वेदांत यांच्या पूर्ण अनुभवानें व साक्षात्कारानें प्रतिपाद्यविषयाशीं समरस पावलेलें मन, इत्यादि सामुग्रीनें ज्ञानेश्वरांनीं मराठीचें वैभव वाढविलें. नाथसांप्रदायाचे तत्त्वप्रतिपादक असे स्वतंत्र ग्रंथ नाहीत, पण मुकुंदराजांनीं कोणा जयंतपाळ राजाला उपदेश करण्याच्या मिषानें, तर ज्ञानेश्वरांनीं गीतार्थ सुगम करून सांगत असतांनाच मध्यंतरीं ग्रंथविस्ताररूपानें, नाथसांप्रदायाच्या तत्त्वपुरस्काराची संधि मोठ्या कौशल्यानें साधून घेतली आहे.

या दोन कवींच्या मधल्या कालांत चक्रधराचा महानुभाव पंथ उदयास आला. श्रीकृष्ण व दत्त या दोन उपास्य देवता कल्पून संन्यासमार्गावर चक्रधरानें भर दिला, व पहिल्या अवघ्या नऊ वर्षांत त्याच्याभोवतीं पांचशें शिष्यांचा व तेरा शिष्यिणींचा मेळा जमला. या शिष्यशिष्यिणींत कांहीं उच्च दर्जाचे कवि व कवयित्री होत्या, व यांनीं ग्रंथरूपानें आपल्या सांप्रदायाची ज्योत बरेच दिवस तेवत ठेविली. महींद्र व्यास याचें 'लीलाचरित्र' व केशवराज सूरीचा 'सिद्धांत सूत्रपाठ' हे ग्रंथ या पंथांत जसे पूज्य मानले जातात, तसेंच श्रीकृष्ण व दत्त यांच्या उपासनांना पोषक अशा भागवताच्या दशम-एकादश स्कंदांना प्रमाणग्रंथ म्हणून मान दिला जातो. चक्रधराची एक शिष्या महदंवा इनें भागवतांतील पौराणिक कथेच्या आधारावर 'धवळे' या नांवाचें एक ओवीबद्ध मनोहर काव्य रचलें आहे. महाराष्ट्रीय समाजांत रूढ असलेल्या विवाहपद्धतीचें यथातथ्य चित्र यांत रेखाटलें आहे. पंडित दामोदराचें 'वत्सहरण,' भास्कर कवीचें 'शिशुपालवध' व उद्धवगीता, व नरेंद्र कवीचें 'रुक्मिणीस्वयंवर' हे सर्व निरनिराळ्या भागवती-आख्यानावर आधारलेले असले, तरी भाषाप्रभुत्व, पदलालित्य, वर्णनाची सरसता व कल्पनेची विशालता इत्यादि दृष्टींनीं स्वतंत्र म्हणतां येतील इतक्या योग्यतेचे आहेत. महानुभावपंथाच्या स्थापनेपासूनच्या पहिल्या शंभर दीडशें वर्षांत झालेले व पंथांत विशेष पूज्य मानले गेलेले जे 'साती ग्रंथ' त्यांत वरील शिशुपालवध, उद्धवगीता, वत्सहरण व रुक्मिणी-स्वयंवर याशिवाय विश्वनाथ बाळापूरकराचा 'ज्ञानप्रबोध' रवळो व्यासाचें 'सह्याद्रिवर्णन' व नारायण पंडित वहाळिये यांचें 'ऋद्धिपूर वर्णन' यांचाही समावेश होतो. 'ज्ञानप्रबोध' हा गीतेच्या तेराव्या अध्यायाच्या आधारें रचला असून 'सह्याद्रिवर्णन' दत्तलिलाचरित्रपर आहे. ऋद्धिपूर हें तर महानुभावांचें मुख्य क्षेत्र. त्याचें वर्णन करणारा 'ऋद्धिपूर वर्णन' हा ग्रंथ कवीनें विशेष भक्तिभावानें लिहावा यांत नवल नाही. स्थलवर्णन या दृष्टीनें हा ग्रंथ विशेष सरस झाला असून कवीची आध्यात्मिक योग्यताही यावरून चांगली प्रत्ययास येते.

या कालांत महानुभावांनीं कांहीं गद्यग्रंथही मराठींत लिहिले आहेत. भावे व्यासाच्या 'पूजावसरांत' चक्रधराची दिनचर्या दिली असून त्यांत तत्कालीन समाजस्थितीचें चित्र आपाततः उमटलें आहे. या ग्रंथाची भाषा सुबोध व सुटसुटीत असून वाक्ये अगदीं तोकडी आहेत.

वरील नाथपंथ व महानुभावपंथ याप्रमाणेच आणखी एक म्हणजे वारकरी-सांप्रदाय ज्ञानेश्वरांच्या किंवा महानुभावांच्या पूर्वी कित्येक वर्षे महाराष्ट्रांत दृढमूल झाला होता. पंढरीच्या विठ्ठल-मंदिराचा जीर्णोद्धार करण्यास रामदेवराव जाधव व त्याचा विद्वान प्रधान हेमाद्रि, यांनी हातभार लावला होता असें ८४ चा शिलालेख म्हणतो. यावरून हे मंदिर व विठ्ठलोपासना, रामदेवराव जाधवाच्या कारकीर्दीपूर्वी निदान दोनतीनशें वर्षे तरी अस्तित्वांत असली पाहिजे. पंढरपुरास दर वर्षी आषाढ-कार्तिकांत विठ्ठलभक्तांचा मेळा जमत असे. नाथपंथाचें आराध्यदैवत श्रीकृष्ण व वारकऱ्यांचा विठ्ठल, यांतील ऐक्य पटून ज्ञानेश्वरही पंढरीची यात्रा करीत असावे, व तेथें वारकरीसांप्रदायांतील नामदेवादि संतप्रमुखांशीं परिचय घडल्यामुळे नाथपंथाशीं सर्वदृष्टींनीं निकटवर्ती, पण मतप्रचाराच्या दृष्टीनें अधिक व्यापक अशा वारकरीसांप्रदायाचा त्यांनीं स्वीकार केला असावा. ज्ञानेश्वरींत विठ्ठलभक्तीचा स्पष्ट उल्लेख नाही, यावरून हा ग्रंथ रचल्यावरच ज्ञानेश्वर पंढरपूरचे वारकरी बनले असावे. अद्वैत व सगुणभक्ति या दोन वारकऱ्यांच्या प्रमुख तत्त्वांचा गौरव ज्ञानेश्वरींत केला असल्यामुळे, नामदेवादि पंढरपूरच्या वारकऱ्यांनीं ज्ञानेश्वरीस आपल्या पंथाचा आद्यग्रंथ म्हणून मान्यता दिली असावी, व पुढें ज्ञानेश्वरांच्या अंगांतील अलौकिक गुणांमुळे व त्यांच्या रसाळ वाणीमुळे, त्यांना वारकरीसांप्रदायाच्या आद्य भक्ताचा मान मिळून नित्य भजनांतही त्यांच्या नामाचें संकीर्तन होऊं लागलें असावें. ज्ञानेश्वरांनीं याप्रमाणें या दोनी पंथांचें ऐक्य घडवून आणण्याचा मान मिळविला असावा.

या वारकरीपंथाचा उपासना मार्ग बहुजनसमाजाला फार सुलभ होता. सगुणोपासना किंवा विठ्ठलभक्ति, सत्संग व नामस्मरण हे कोणीही कसल्याही जातीच्या माणसानें प्रपंचांत राहून करण्याची यांत पूर्ण सुभा असल्यानें, या पंथांत अठरापगड जातींतील लोकांचा समावेश मोठ्या प्रेमभरानें होऊं शकला. नामदेव, गोरकुंभार, जनाबाई, सेनान्हावी, नरहरी सोनार, सांवता माळी, चोखामेळा हे संत, वारकरीपंथांत प्रमुख असून या प्रत्येकानें आपापल्यापरीं अभंगरचना केली आहे. या संतांचा आध्यात्मिक अधिकार फार मोठा होता. अद्वैततत्त्वज्ञानानें समता व सगुणभक्ति त्यांच्या अंगीं मुरली होती. त्यामुळे विठ्ठलभक्ति, सत्संग, नामस्मरणमहिमा व अद्वैत यांचें प्रतिबिंब या सर्व संतांच्या वाङ्मयांत स्पष्टपणें पडलेलें दिसतें. या कालच्या अभंगवाङ्मयांत जसा साहजिकपणा आहे तसा प्रेमळपणाही विशेष आहे. विठोवा

त्यांना कोणी महादेवाधिदेव आपल्यापासून निराळा असा वाटत नसून, तो आपल्या कुटुंबापैकींच एक आहे अशी त्यांची सलगीची भावना आहे. या संतमंडळाच्या अधिकाधिक संघट्टनानें ज्ञानेश्वरांनाही जशी अभंगरचना करण्याची स्फूर्ति झाली असेल, तशीच ज्ञानेश्वरांच्या वाणीची व त्यांच्या माहात्म्याची छाप या संतमंडळावर पडली असणें शक्य आहे. नामदेवापासून चोखामेळ्यापर्यंत बहुतेक प्रत्येकानें ज्ञानेश्वरांच्या समाधिप्रसंगीं जी स्तुतिपर अभंगरचना केली आहे, त्यावरून ज्ञानेश्वरांनीं या प्रत्येकाच्या मनांत कसें अढळपद मिळविलें होतें, हें दिसून येतें. वर विवेचिलेलें वाराव्या व तेराव्या शतकांतील मराठी वाङ्मय विशिष्ट सांप्रदाय-मूलक होतें, हें लक्षांत घेतल्यावर, प्राचीन संस्कृत कवींच्या परंपरेशीं तें विसंगत आहे, किंवा आमच्या संतकवींनीं प्राचीन काव्यपरंपरा चालविली नाही, असें म्हणण्यांत फारसें हंशील नाही. जी ज्यांची भूमिकाच नव्हती ती त्यांनीं न स्वीकारल्याबद्दल त्यांना दोष देणें वाजवी होणार नाही. नाथसांप्रदाय किंवा वारकरी-सांप्रदाय तत्त्वज्ञानाच्या बाबतींत भारतवर्षांत अनेक वर्षे प्रचलित असलेल्या शांकर-रामानंदांसारख्या अद्वैत सांप्रदायांना अनुसरणाराच होता. पुनः महानुभाव-पंथही साध्यसाधनाच्या बाबतींत वारकरीपंथाशीं सर्वांशीं समरसता पावणारा असला तरी जीवेश्वरांचा स्वामीभृत्यसंबंध अनादीचा आहे, असें मानणारा या पंथाचा संस्थापक चक्रधर, मध्वाचार्यांच्या द्वैतसिद्धांताकडेच अधिक झुकलेला होता. ज्ञानेश्वर-नामदेवकालीं अथवा महानुभावांच्या कालीं संस्कृतांत काव्यनाटकां-तर्गत स्वतंत्र ललितवाङ्मयरचना होत असतांनाही, ज्याअर्थी आमच्या संतांच्या बुद्धीचा कल तिकडे न जातां भाष्यभाषांतराकडे वळत होता, त्याअर्थी त्यांची भूमिका कल्पनासृष्टींत विहार करणाऱ्या कवींची नसून, पूर्वाचार्यांनीं संस्कृतांत प्रतिपादन केलेल्या तत्त्वज्ञानाचा सांठ मराठीसारख्या जनबोलींत सुगम करून सांगणाऱ्या शिक्षकाची किंवा प्रचारकाची होती, हें निराळें सांगण्याचें कारण नाही. ज्ञानेश्वरांनीं आपली ' भावार्थदीपिका ' काव्यमय उपमादृष्टांतांनीं व सुललितमनोहर भाषापद्धतीनें प्रज्वलित केली असली, तरी काव्यानंदाच्या चंद्रज्योतीपेक्षां ज्ञानोत्तर भक्तीचा दिव्यप्रकाशच तिनें बहुजनसमाजाला द्यावा अशी त्यांची अपेक्षा होती. पंडित-दामोदरादि महानुभावकवींनीं आपण रचलेल्या भागवती आख्यानांतून नवविधाभक्ति व वैराग्य इत्यादि स्वपंथाच्या तत्त्वांचा पुरस्कार करतांना आपल्या स्वतंत्र प्रतिभेनें, कित्येक प्रसंग नवरसरंजित केले

आहेत. पण हा काव्यमय प्रकार ज्यावेळीं मूळ पारमार्थिक ध्येयाला दृष्टिआड करण्याइतका अधिक होई, त्यावेळीं पंथांतील कोणातरी जेष्ठ गुरुबंधूकडून अशा कवीची कानउघडणी झाल्याशिवाय रहात नसे. महानुभाव भास्कर कवीनें आपल्या 'शिशुपालवध' या काव्यग्रंथांत कांहीं स्थलीं मूळ भागवती आख्यानापेक्षां उत्तानश्रृंगार व हास्यविनोद यांचा प्रकर्षानें उपयोग केलेला पाहतांच, भावे व्यास नांवाच्या त्याच्या गुरुबंधूकडून त्यास "भट्टो हा ग्रंथ निका जाला असे: परि निवृत्ताजोगा नव्हेचि: श्रृंगारियां प्रवृत्ताजोगा जाला असे" अशा मार्मिक कान-पिचक्या मिळाल्या व त्याचा परिणाम असा झाला कीं, भास्करकवीला त्यानंतर निवृत्तिमार्गीयांना योग्य अशी एकादशस्कंदावर 'उद्धवगीता' नामक टीका लिहिणें भाग पडलें. यावरून ग्रंथ लिहावयाचा तर तो पंथाच्या पारमार्थिक तत्त्वपुरस्कारार्थच लिहावा, इतर ऐहिक विषयांवर काव्य करणें म्हणजे वाणी शिणवणें होय, अशी निदान महानुभावांची तरी त्याकाळीं समजूत असावी.

तथापि या मुकुंदरायज्ञानेश्वरादि संतांनीं किंवा त्यांच्या समकालीन महानुभाव लेखकांनीं विशिष्ट पारमार्थिक ध्येयानें प्रेरित होऊन ग्रंथरचना केली असली, तरी स्वतंत्र व उच्चदर्जाची काव्यरचना करण्याची त्यांची पात्रता, त्यांच्या उपलब्ध ग्रंथांत ओघानें आलेल्या काव्यमय भागावरून खात्रीनें सिद्ध होण्यासारखी आहे. शिवाय आणखी एका दृष्टीनें त्यांनीं मराठी भाषा ऋणी करून ठेविली आहे. मराठी वाङ्मयाच्या या प्रथमकालांत मराठी ही जनवोली झाली असली, तरी ग्रंथरचना संस्कृतांत करणेंच प्रतिष्ठेचें मानलें जाई. मुकुंद-ज्ञानेश्वरांपासून तहत मोरोपंतांपर्यंतच्या मराठी काव्यवाङ्मयांत बहुतेक कवींनीं मराठी रचना केल्याबद्दल वाचकांची किंवा श्रोत्यांची माफी मागून आपल्या कृतीचें जें समर्थन केलें आहे, त्यावरून मराठी ग्रंथरचनेबद्दल लोकमत कसें प्रतिकूल होतें याची स्पष्ट कल्पना येते. मुकुंदराय-ज्ञानेश्वरांनीं जर मोठें कार्य केलें असेल तर तें हेंच कीं, ग्रंथरचनेच्या तत्कालीन दृढ प्रचाराच्या उलट जाण्याचें धैर्य दाखवून प्रतिष्ठित ग्रंथरचनेस त्यांनीं मराठींत सुरवात केली. ज्ञानेश्वरांना मराठी भाषेचा अभिमान होता, म्हणून संस्कृतांतूनच प्रतिपादण्यास योग्य अशीं वेदान्तविषयांतील गहन प्रमेयें, मराठींतही तितक्याच मनोरमतेनें व सौकर्यानें मांडतां येतात, हें स्वकृतीनें दाखवून त्यांनीं मराठीची प्रतिपादनक्षमता उत्तम रीतीनें सिद्ध केली. चक्रधराचा मुळीं आदेशच असा होता कीं, आपल्या पंथाचें सर्व लिखाण मराठींतूनच व्हावें, व त्याचा असा इष्ट परिणाम झाला

कीं, त्याच्या विष्यांनीं व पंथप्रचारकांनीं सर्व ग्रंथरचना मराठींत करून तिचा प्रसार उत्तर हिंदुस्थानांत लाहोर-पेशावरपर्यंत केला.

पण सांप्रदायाच्या नित्यपाठांत समाविष्ट होण्याचा ज्या ग्रंथांना मान मिळतो, त्यांचें मूळ स्वरूप अबाधित राहणें मोठें कठिण असतें. सांप्रदायांतील भक्तांच्या संस्कृति व स्वरोच्चारपरत्वे मूळ ग्रंथांतील शब्दांच्या अक्षरांत भेद होऊन अनेक अपपाठ निर्माण होतात. ग्रंथांच्या नकला करतांना त्या करणारांच्या अज्ञानामुळे किंवा अधिक ज्ञानामुळे, मूळ ग्रंथांतील शुद्धलेखनांत इतका फरक होतो कीं, ग्रंथकालीन भाषेचें स्वरूप पूर्णपणें वुजून जावें. कित्येक वेळां मूळ ग्रंथांतील अवघड शब्दांऐवजीं नकलकारानें आपल्या नकलेच्या एका बाजूला लिहून ठेवलेले त्यांचे अर्थच ग्रंथांत घुसडले जातात. या नकलकारांच्या नकला व पुढें त्यांचें पारंपरिक पठण यामुळे, ज्ञानेश्वरापासून तुकारामापर्यंतच्या आमच्या संतवाङ्मयाचें भाषाशास्त्रदृष्ट्या मोठें नुकसान झालें आहे. आज मुकुंदराजांच्या विवेकसिंधूची किंवा ज्ञानेश्वरीची जी प्रत आपणास उपलब्ध आहे, त्यावरून हे ग्रंथ बाराव्या किंवा तेराव्या शतकाच्या भाषेचे प्रतिनिधि आहेत, असें कोणीही म्हणणार नाहीं. ज्ञानेश्वरीची राजवाडेप्रत व तिच्या इतर प्रती किंवा तुकारामाच्या अभंगांची जगनाडे आवृत्ति व त्याच अभंगांच्या इतर आवृत्त्या यांत दिसून येणारा भयंकर भाषिक फरक या ग्रंथांच्या नित्य पठणामुळे किंवा कालपरत्वे प्राचीन भाषेच्या झालेल्या दुर्बोधत्वामुळे केलेल्या, अर्वाचीकरणाचा स्पष्ट परिपाक होय. महानुभावी ग्रंथांचेही स्वरूप प्रचारकांच्या किंवा परंपरा चालविणाऱ्यांच्या करवीं बदललें असणें शक्य असलें, तरी महानुभावपंथाचा प्रसार मर्यादित प्रदेशांत असून पुनः वारकरीसांप्रदाया-इतका दीर्घकाल टिकलेला नसल्यामुळे, ज्ञानेश्वरी किंवा नामदेवादि संतांच्या अभंगवाङ्मयाइतकें त्या पंथाचे ग्रंथ वरील अर्वाचीकरणास बळी पडले नसावे. तशांतही महानुभावपंथाचें वाङ्मय बहुधा कोणत्या तरी सांकेतिक लिपींत लिहिलें गेल्यामुळे, नकलकाराला स्वतःचा हात चालविण्यांत त्यांत कमी वाव मिळाला आहे, इतकें मात्र खरें कीं, आज बाराव्या तेराव्या शतकांतील मराठी ग्रंथ तत्कालीन भाषेच्या अगदीं शुद्ध स्वरूपांत सांपडणें दुरापास्त झालें आहे.

अशा स्थितींत या दोन शतकांतील भाषेचें स्वरूप कळण्यास तत्कालीन

शिलालेख-ताम्रपट, राजवाडे यांनी संशोधिलेली ज्ञानेश्वरीची प्रत व थोडेंफार महानुभावी वाङ्मय, याशिवाय गत्यंतर नाही हें उघड आहे. शिलालेख-ताम्रपट यांत कोणाचा हात शिरकणें शक्य नसल्यामुळें, त्यांची भाषा निश्चितपणें अबाधित स्वरूपांत टिकून राहिली आहे. राजवाड्यांची ज्ञानेश्वरीची प्रत एकनाथाच्या पूर्वीची असल्यामुळें तिची भाषा तेराव्या शतकांतील आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. महानुभावग्रंथांत सांकेतिक लिपी रूढ झाली. तथापि आपला पंथ व धर्म-पुस्तकें यांस इतर पंथीयांकडून उपसर्ग पोंचूं नये म्हणून, अथवा दुसऱ्या पंथांच्या तत्त्वांची भेसळ आपल्या ग्रंथांत होऊं नये म्हणूनच या लिपीचा जन्म असल्यानें, कांहीं सांकेतिक अक्षरापलीकडे मूळ महानुभावी भाषेचें निखालसरूप पालटून टाकण्याइतके फरक, सदर लिपीनें घडवून आणले असतील असें वाटत नाही. सांकेतिक लिपीची किल्ली हस्तगत झाल्यानंतर उघड होणारें महानुभावीग्रंथांच्या भाषेचें स्वरूप पुष्कळसें मूळचेच आहे असें धरून चालण्यास हरकत नाही. निदान रवळो व्यासानंतर तरी त्यांत कोणी फरक केला नाही, ही गोष्ट कमी महत्त्वाची नाही.

आतांपर्यंत ज्या कालांतील वाङ्मयाचा थोडाफार इतिहास व स्वरूप वाचकांना सादर केलें, त्यांतील भाषेचें वैशिष्ट्य सांगितल्याशिवाय हें विवेचन पूर्ण झालें असें म्हणतां यावयाचें नाही. ज्ञानेश्वर-नामदेवांचा काल म्हणजे पूर्ण स्वराज्याचा काल होय. तत्कालीन जाधव राजे हे विद्वानांचे चाहते असल्यामुळें, स्वकालीन ग्रंथकारांना व मराठी भाषेला त्यांच्या हातून प्रोत्साहन मिळालें. ज्ञानेश्वरांनीं आपल्या ग्रंथांत रामदेव-जाधवाचा मोठा गौरवपूर्ण उल्लेख केला आहे, त्यावरून त्या राजाच्या सौख्यप्रद कारकीर्दीची अटकळ होते. इतर प्राकृत भाषांप्रमाणें मराठीला ग्रंथनिविष्ट स्वरूप येऊं लागलें होतें व संस्कृत भाषेचा पगडा कमी होऊं लागला होता. लोकांना आपले ग्रंथ कळावे म्हणून मराठी ग्रंथकार लोकभाषेत लिहूं लागल्यामुळें या भाषेत, कांहीं संस्कृत शब्दांवरोंवरच प्राकृत व देशी शब्दांचें प्राचुर्य दृष्टीस पडतें. परकीय राजसत्तेचा संपर्क भारतवर्षाला अजून ठाऊक नसल्यामुळें यावनी शब्द या काळच्या वाङ्मयांत औषधालाही मिळणें कठीण आहे. असें मराठीचें हें शुद्धस्वरूप असलें तरी तिला सीमाप्रांतावरील इतर भाषाभगिनींचा संसर्ग होणें अपरिहार्यच होतें.

१ पाटण येथील शके ११२८ चा किंवा पंढरपूर येथील चौच्यांशीचा शके ११९४ चा शिलालेख.

२ शके १२२१ चा गोवे येथील मराठी ताम्रपट.

ज्ञानेश्वरींत तेलगू शब्द अगदी थोडे असले, तरी तिच्यांतील कानडी शब्दांची यादी ६०।७० पर्यंत जाते. त्याचप्रमाणें गुजराथी व हिंदी शब्दही हुडकल्यास सांपडणार नाहींत असें नाहीं.

या कालांतील मराठी भाषा संस्कृत-प्राकृतापासून कशी बनत चालली होती, हें तिच्यांतील वर्णांच्या होणाऱ्या फरकानें स्पष्ट होतें. ज्ञानेश्वर-महानुभावांच्या भाषेंत 'कवतिक' (कौतुक) असा वर्णागम, 'अघवा' (अवघा) असा वर्णविपर्यय, 'वरि' (उपरि) असा वर्णनाश; व 'दिठी' (दृष्टि) अशी वर्णविकृति झालेली आढळते. 'पहाट' (प्रभात) किंवा नाहो (नाथ) अशा शब्दांत 'भ' किंवा 'थ' बदल 'ह' घालण्याचा प्रघात दिसतो. 'काज' (कार्य) व 'माज' (मध्य) अशा शब्दांत 'य' बदल 'ज' तर तीख (तीक्ष्ण), विख (विष) या शब्दांत 'क्ष' व 'ष' बदल 'ख' झालेला आहे. 'श,' 'ष,' बदल हटकून 'स' येतो. उदा० मिसें (मिषें) 'साच' (सत्य), नीच (नित्य) अशा शब्दांत जोडाक्षर गळून उपांत्य स्वर दीर्घ होतो. ज्यावर मूळ अनुस्वार नव्हता तेथें अनुस्वार दिला जातो. कित्येक ठिकाणीं ऱ्हस्व स्वराऐवजीं दीर्घस्वर येतात. 'ऋ' चा अ, इ किंवा उ होतो. उदा. उजु (ऋजु). मकारांत व हकारांत विरहित नामें उकारांत होतात. उदा०-आनंदु, असलगु. इ० 'संयतीसी' 'संताचेनि' अशीं तृतीयेचीं व 'प्रपंचौनि' "हातौनि" अशीं पंचमीचीं रूपें आजच्या अशा रूपांहून अगदीं भिन्न भासतात. षष्ठीचीं रूपें आजच्यासारखींच असलीं तरी षष्ठ्यंत नामांना व सर्वनामांना 'नि' हा आगम शेवटीं लावलेला आढळतो. उदा. 'संताचेनि' 'तुझेनि.' विभक्तीच्या ठराविक प्रत्ययाप्रमाणेंच 'लागीं' 'लागौनि' (द्वि०) वरि, वीण, (तृ०) लागी, साठी, मिसे, स्तव (चतु.) पासौनि (पंच.) माजीं, माझारीं, विषीं, ठायीं, (सप्त.) अशा अव्ययांनीं विभक्तीच्या प्रत्ययांचें काम भागविलें जाई. या वाङ्मयाच्या कुवाडे, बुझावणी, तवक, यावा, झुंज, राणीव, पढियंत, रोकडा, चोखाल, अशा नामांच्या व विशेषणांच्या अनेक प्रकारांकडे लक्ष दिलें म्हणजे कितीतरी जुन्या व अर्थवाहक अशा शब्दांना आपण मुकलों आहों, याची स्पष्ट कल्पना येते. 'आथि' 'पविजे' 'संचरती' अशा क्रियापदांच्या भरण्यांत 'वैसो घाली' अशीं धातुसाधितें, ऐकतुसे, सांगतुसे, अशीं सहाय्यक्रियापदें, व उठावले, 'चोजविलें' अशा नामधातूंचा जसा भरपूर उपयोग करण्यांत येई, तद्वतच 'करिजे' अशीं कर्मणीरूपें, देत, 'करित' हीं वर्तमानकालवाचकें, व 'मिनला' 'दीधला', असलीं भूतकालवाचकें हीं

मोठ्या प्रमाणांत सांपडतात. पण याहीपेक्षां या काळच्या भाषेचें वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांत आलेले, सोडीबांधी, वाटवधें, कासोटेकार असे सामासिक शब्द व असंख्य वाक्प्रचार व म्हणी हें होय. येथें या सर्वांचा परामर्श घेणें शक्य नसलें तरी एवढें निःसंशय आहे कीं, ज्ञानेश्वर-महानुभाव कवींनीं ज्या देशी सामासिक शब्दांचीं नाणीं पाडलीं, व ज्या सांप्रदाय व म्हणी अर्थविशदीकरणाकरितां योजल्या आहेत, त्यावरून तत्कालीन समाजाच्या आचारविचारांची अंधुक तरी कल्पना आल्याखेरीज रहात नाही. हे लेखक आपल्या भोंवतीचे अनेक धंद्यांतील लोकांचे आचार-विचार लक्षपूर्वक पहात, व आपले ग्रंथ बहुजनसमाजाला समजावे म्हणून निर-निराळ्या धंद्यांतील दृष्टांत किंवा उदाहरणें आपल्या ग्रंथांत देत. या वेळची मराठी भाषा प्रयोगांच्या किंवा वाक्यरचनेच्या बाबतींत अजून संस्कृत भाषेचा आधार धरून चालली असली, तरी तिला अनेक दृष्टींनीं स्वतंत्र अस्तित्व व श्रेष्ठत्व प्राप्त करून देण्यास या आद्यकवींचेच प्रयत्न कारणीभूत झाले आहेत.

सारांश, [या आद्यकालांतील मराठी वाङ्मय, विषयाच्या दृष्टीनें जरी एकांगी वाटलें, तरी भाषाप्रभुत्व, पदलालित्य, वर्णनकौशल्य व कल्पनावैभव इत्यादि गुणांनीं तें संपन्न होऊं लागलें होतें. मुकुंदराज-ज्ञानेश्वरांनीं जसा प्रमेयात्मक टीकाग्रंथाचा पाया मराठींत घातला, तसाच महानुभावकवींनीं व लेखकांनीं आख्या-नात्मक ललितरचनेची व मराठी गद्याची महूर्तमेढ रोविली. प्रारंभीचें हें सर्व वाङ्मय जसें बहुतांशीं ओवीवृत्तांत रचलें गेलें, तसेंच तें पुढें नामदेवादि वारकऱ्यांनीं अभंगवृत्तांत प्रसृत केलें. वेदांत व भक्ति यांच्या शिकवणुकीवरोवरच महाराष्ट्रांत हीं दोनी वृत्ते इतकीं लोकप्रिय झालीं, कीं, पुढें तुकाराम-रामदासांपर्यंत या वृत्ताशिवाय दुसऱ्या वृत्तांचा अगदीं क्वचितच कोणी उपयोग केलेला आढळतो. देवगिरीकर जाधवांच्या स्वराज्यसूर्याला यावनी सत्तेचें ग्रहण लागण्यापूर्वीचें मराठीभाषेचें हें शुद्ध स्वरूप असून, ग्रांथिक भाषा म्हणून संस्कृत भाषेइतकी योग्यता याच कालांत मराठीला प्राप्त झाली. ही योग्यता मिळवून देणारे कवि व त्यांचे ग्रंथ ज्या कालांत झाले, तो काल खरोखरच धन्य व स्पृहणीय होय.

प्रकरण २ रें

शिवपूर्वकालीन मराठी वाङ्मय व भाषा

पण युगप्रवर्तक कवीचा लाभ प्रत्येक शतकांत होतोच असें नाहीं. तेराव्या शतकाला ज्ञानेश्वरांनीं शोभा आणली व त्यांच्या कवित्वाच्या व वाणीच्या प्रकाशाचा स्रोत पेशवाईतील कवीपर्यंत पोचला. चौदाव्या शतकानेही मराठी कवींची ही परंपरा चालू ठेवण्याइतकी ग्रंथरचना केली, पण डोळ्यांना दिपवणारें कवित्व फारसें कोणाचें नाहीं. ज्ञानेश्वरभगिनी मुक्ताबाई इचा शिष्य चांगा वटेश्वर, यानें ज्ञानेश्वरीनंतर २०।२२ वर्षांत आपला 'तत्वसार' ग्रंथ लिहून ज्ञानेश्वरमंडळाची व पर्यायानें नाथसांप्रदायाची प्रथा चालविली. ज्ञानेश्वरादि भावंडांचा प्रत्यक्ष सहवास लाभल्यानें चांगदेवाच्या ग्रंथावर ज्ञानेश्वरीची छाप पडावी यांत नवल नाहीं. ज्ञानेश्वरांचे नाथसांप्रदायांतील शिष्य सत्यामळनाथ, यांचा 'सिद्धांतरहस्य' ग्रंथही असाच योग-भक्तिपर व स्वतंत्र आहे. ग्रंथाची नक्कल जरी रामदासकालीन आहे, तरी त्याच्या भाषेचें मूळ स्वरूप फारसें पालटलेलें नाहीं. यानंतर थोड्याच अवधींत म्हणजे शके १३०० ते १३५० या सुमारास झालेल्या चोंभा कवीचें 'उषाहरण' मात्र वरील दोन्ही ग्रंथांहून निराळ्या स्वरूपाचें असून, या शतकाचें थोडें तरी नांव राखण्यासारखें उतरलें आहे. हें काव्य आज त्रुटित स्वरूपांत उपलब्ध असलें तरी त्याची भाषा शुद्ध मराठी असून, शब्द, वर्णनशैली, नामांचीं रूपें, या बाबतींत ज्ञानेश्वरीची छाप यावर पडलेली स्पष्ट दिसते. मागील दोन शतकांतील मराठी भाषेचे जे विशेष वर्णन करण्यांत आले आहेत, ते बहुधा सर्व, या काव्यांत दिसून येतात. यावरून हें काव्य ज्ञानेश्वरकालापासून फार लांबचें नसावें, असें खात्रीनें वाटूं लागतें. उषाहरणाची कथा भागवताच्या दशमस्कंदांत आली असून चोंभानें तिच्याच आधारें आपल्या स्वतंत्र काव्याची इमारत उभारली आहे. वीर, वत्सल, करुण इत्यादि रस, कवीला बरे खुलवितां येतात व युद्धाचीं व त्रेधेचीं वर्णनेंही त्यास अनुरूप शब्दांत चित्रित करतां येतात. हें काव्य त्या युगास अनुसरून ओंवीवृत्तांत आहे. पण चोंभ्याची ही ओंवी ज्ञानेश्वराप्रमाणें साडेतीन चरणांची नसून चार चरणांची आहे. त्यावरून एकनाथी चारचरणी ओव्यांचा प्रारंभ चोंभानेंच केला असें दिसतें.

याच्या ओंवीचें आणखी वैशिष्ट्य असें कीं, त्यांत पहिल्या दोन चरणांचें अंत्याक्षर यमक साधलेलें असून, दुसरे दोन चरण निर्यमक असतात. चोंभाचें हें आख्यान कोणत्याही विशिष्ट सांप्रदायाचें प्रवर्तक नसून, तत्कालीन मराठी भाषेच्या शुद्धतेचें व स्वतंत्र प्रतिभेचें उत्तम गमक आहे.

येथें अगदीं याच सुमाराच्या आणखी दोन वेदांतपर ग्रंथकारांचा नामनिर्देश केला पाहिजे. नागनाथ किंवा वडवाळ सिद्ध नागेश या नांवाचे बालेघाट प्रांतीं कोणी सिद्ध पुरुष होते. त्यांचे शिष्य अज्ञानकवी व बहिरंभट किंवा बहिरा जातवेद या दोघांनीं अनुक्रमें वरदनागेश व दशमस्कंद टीका याप्रमाणें प्रत्येकीं मराठींतून स्वतंत्र ग्रंथरचना केली आहे. वरदनागेश हा ग्रंथ मुकुंदराजांच्या विवेकसिंधू-प्रमाणेंच असून त्यांतील विषयविवेचनही पंचीकरण, स्थूलादि देहांचें निरसन, जीवशिवैक्य सद्गुरु-सच्छिष्यवर्णन इत्यादि बाबतींत बहुतेक सारखेंच आहे. बहिरंभटाचा दशमस्कंदही वर्णनाच्या दृष्टीनें रसाळ दिसतो. आपल्या काळच्या चालीरीतींचें कांहींसें प्रतिबिंब त्यानें आपल्या ग्रंथांत पाडलें आहे. 'संकटहरणी शिवग्रंथ' नांवाचें १४१ ओंव्यांचें एक लहान प्रकरणही यानें लिहिलेलें आहे. हे तिन्ही ग्रंथ जरी जसेच्या तसे मिळाले नसले, तरी त्यांचें रूप म्हणावें तसें पालटलेलें नाहीं, कारण ज्ञानेश्वरकालीन शब्द व रूपें त्यांत दिसून येतात.

वरील पद्यरचनेबरोबर तेराव्या शतकाप्रमाणें या शतकांत मराठींत गद्यरचनाही थोडी, पण महत्त्वाची झाली. वेदांत व भक्ति यांसारख्या ठराविक मामल्यापेक्षां पशुपक्षांच्या कथाद्वारां, व्यवहार व नीति यांच्या शिक्षणाबरोबरच वाचकांचें मनोरंजन करणारें 'पंचोपाख्यान' नांवाचें संस्कृत पंचतंत्राचें मराठी गद्य भाषांतर लोकांना रुचिपालट करणारें वाटलें असेल. याची भाषा सुलभ असून तत्कालीन गद्याचा हा एक नमुना आहे. यावरूनच निर्मळ पाठकानें आपलें ओंवीबद्ध पंचतंत्र पुढें ६०।७० वर्षांनीं रचलें. इकडे महानुभावांची रचनाही चालूच होती. मागें उल्लेख केलेल्या साती ग्रंथापैकीं ऋदिपूरवर्णन हा ग्रंथ या कालांतच झाला, व भीष्माचार्यांसारख्या ग्रंथकारांनीं 'पंचवार्तिका' सारखा भाषाशास्त्रावरील ग्रंथ लिहून निराळ्या विषयांना चालना दिली. भीष्माचार्य हा एक उत्तम टीकाकार व गद्यलेखक आहे. 'गीतगोविंदा'वरील त्याची 'महाराष्ट्र सुबोधिनी गद्यटीका' धार्मिक ग्रंथाव्यतिरिक्त इतर ललितवाङ्मयावरील त्याचें प्रेम सिद्ध करते. त्याचा 'मार्गप्रभाकर' हा ग्रंथ ओंवीबद्ध असून ज्ञान-भक्ति-वैराग्य यांचें विवेचन यांत आलें आहे. चाल्हणशिष्य नृसिंहकवीनें 'संकेतगीता'

या 'गीते' वरील टीकेशिवाय 'रुक्मिणीस्वयंवरा'वर एक ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिला आहे. तथापि या कालांतील महानुभावपंथाची विशेष कामगिरी म्हणजे गुप्तलिपींचा शोध ही होय. सह्याद्रिवर्णनकर्ता रवळो व्यास यानें 'सकळ' लिपी बसविली, व पुढें 'सुंदरी' इत्यादि आणखीही संकेत लिप्या तिच्या धर्तीवर निघाल्या. यामुळें या पंथाचें वाङ्मय इतर सांप्रदायापासून अलिप्त राहिलें, व पाठभेदांच्या गोंधळाची भीति त्यांस किमपि उरली नाहीं.

वर केलेल्या वाङ्मयाच्या या ओझरत्या दृष्टिक्षेपावरून चौदाव्या शतकांतील मराठी वाङ्मयानें आध्यात्मिक विषयांच्या बाबतींत मागील शतकाचीच री ओढली असली, तरी स्वतंत्र व सांप्रदायनिरपेक्ष आख्यायरचनेच्या व गद्यरचनेच्या बाबतींत विविधतेचें श्रेय संपादिलें आहे. या ग्रंथांची ज्ञानेश्वरीसदृश भाषा शुद्ध राहिली, पण या शतकाच्या आरंभीच देवगिरीच्या राज्यावर जो खिलजी राजकांतीचा दुर्दैवी फेरा आला, त्यामुळें धर्म व संस्कृति याप्रमाणेंच भाषेलाही त्याचा अनिष्ट परिणाम भोगावा लागला. धार्मिक ग्रंथांना प्रारंभी ही झळ लागली नाहीं. पण मुसलमानी अम्मल जसजसा पसरूं लागला, तसेतसे दरबारच्या व राजकारणाच्या भाषेंत फारशी-आरबी शब्द डोकाळूं लागले. नागांवचा इ. स. १३६७ चा शिलालेख हें अशा प्रकारचें पहिलें उदाहरण असून त्यांत 'हिजरत' व 'जमात' असे यावनी शब्द आलेले प्रथमच दिसतात.

पंधरावें शतक महाराष्ट्राला विशेष कष्टाचें गेलें. बहामनी अंमल जारी झाल्यामुळें हिंदूंना भयंकर छळ सोसावा लागला. लुटालूट, जाळपोळ, कत्तल व जबरदस्तीनें बाटविणें, या मुसलमानी राजकर्त्यांच्या अनन्वित प्रकारामुळें हिंदुजनता गांजून गेली होती. या राजकीय संकटाबरोबरच दुष्काळ-अवर्षणासारखे दैवी आपत्तीचे प्रसंगही महाराष्ट्रावर कोसळले. १४६८ ते १४७५ या सात वर्षे टिकलेल्या दुर्गादेवीच्या दुष्काळांत, अवर्षणामुळें असंख्य लोक अन्नान्न करून प्राणास मुकले. मुसलमानांच्या धर्मवेडाचा हिंदूंनी आपल्याकडून शक्यतो प्रतिकार केला, पण राजसत्तेच्या जाचक दडपणामुळें धर्म, भाषा व संस्कृति यांना भयंकर धक्के सोसावे लागले. अशा या धामधुमीच्या व हलाखीच्या कालांत कवित्व किंवा ग्रंथकर्तृत्व करण्याइतकें मनःस्वास्थ्य लोकांना कसे मिळणार ? त्यामुळें या शतकांत मराठी ग्रंथकार किंवा कवि, योग्यता असूनही फारसे उदयास आले नाहींत. यादवांच्या स्वतंत्र राजवटींतील लोकांची संपन्नता व मराठी वाङ्मयाचा उत्कर्ष,

आणि या शतकांतील सर्ववाजूनें आलेली निकृष्टता व वाङ्मयाचा अपकर्ष, यांतील दारुण विरोध कोणासही आज जाणवल्याशिवाय रहात नाही.

वहामनीराज्य फुटून त्यांतून ज्या पांच 'शाह्या' निघाल्या त्यांत इ. स. १४३० पासून १४९३ या कालांतील वेदरची पाच्छाई विशेष प्रसिद्ध आहे. वर वर्णन केलेला दुष्काळ पडला असतां मंगळवेढ्याचा कमाविसदार दामाजीपंत यानें याच बादशहाचीं सरकारी धान्याचीं कोठारें लुटवून प्रजेचे प्राण राखले. दामाजीपंत हा विद्वलभक्त होता व विठोवानें महाराच्या रूपानें बादशाही रसद पोंचवून, आपल्या भक्ताची सुटका केल्याची आख्यायिकाही प्रसिद्ध आहे. आज दामाजीच्या हातचे जे महजर उपलब्ध आहेत, त्यावरून पाच्छाय, रसद, तगादा, चौकशी, असे फारशी शब्द, सरकारी कामकाजांत येऊं लागल्याचें दिसतें. दामाजीपंत, संत-कान्होपात्रा व चोखामेळा यांच्या सान्निध्यानें मंगळवेढ्याला मात्र ऐतिहासिक व वाङ्मयीन महत्त्व प्राप्त झालें आहे. या तिघांचेही विद्वलभक्तिपर अभंग असून त्यांत आर्तता व कारुण्य भरलेलें आहे. पंधराव्या शतकांत, वाङ्मय अत्यल्प निर्माण झालें असलें, तरी वारकरीसांप्रदायांतील विद्वलभक्तीची उत्कटता तिळभर कमी झाली नव्हती. दामाजीचे समकालीन संत भानुदास, यांची विद्वलभक्ति अलौकिक होती, व यांनींच, विजयनगरच्या राजानें नेलेली पंढरपूरची विद्वलमूर्ति, आपल्या भक्तीच्या सामर्थ्यानें परत आणली अशी आख्यायिका आहे. भानुदासाचे जे थोडे अभंग आहेत, त्यांत भक्ति व अद्वैताची सांगड घातलेली आढळते. अशा भगवद्भक्ताच्या वंशांतच पुढें एकनाथांचा जन्म झाला.

या काळच्या मराठीभाषेचें स्वरूप 'भक्तिप्रबोध' किंवा 'ब्रह्मांडगोळ' अशा महानुभावीग्रंथांतच काय तें राहिलें आहे. नाहीतर भाषेंत फारशी शब्द जसे शिरत होते, तसें मराठीचें रूपही एकंदरींत बदलत होतें. नामें उकारांत व अकारांत उपयोगांत येऊन त्यांचें ओकारांत रूप झालें होतें. ज्ञानेश्वरकालीन विभक्ति-प्रत्यय जाऊन, नें, स, ची, असे आधुनिक प्रत्यय आले होते. हल्लींच्या सामान्य-रूपांतील 'य' या कालांत नव्हता. 'ती' 'ही' या स्त्रीलिंगी रूपांबद्दल ते, हे, अशीं रूपें दिसतात व हीच प्रथा पुढें शिवकालपर्यंत टिकली आहे. वर्तमान-काळच्या प्रथम पुरुषाची 'बोलों' वदों अशीं रूपें, भविष्यकाळचें 'जाईन' असें रूप, व 'आणोन,' 'करून' अशीं पूर्वकालवाचकें प्रचारांत येऊं लागलीं होती. एकंदरींत ह्या शतकांत मराठींत थोडथोडे स्थित्यंतर होऊं लागलें होतें.

यापुढें येणाऱ्या सोळाव्या शतकापर्यंत निजामशाही अम्मल अधिक दृढ होऊन तो चांगलाच प्रस्थापित झाला होता. बेदरचे व नगरचे बादशहा धार्मिक जुलूम करणारे नसून हिंदुधर्मास योग्य तो मान देणारे होते. त्यांच्या कारकीर्दीत प्रजा व राजा यांमध्ये परस्पर विश्वास वाढू लागून, दामाजीपंत किंवा जनार्दनपंत अशांसारख्या हिंदूना नोकऱ्या देण्याचा उपक्रम होऊ लागला होता. आरंभीचा जुलूम-जरबेचा खाक्या जाऊन हळूहळू शांततेचें वातावरण नांदू लागलें होतें. अशा सुमारास नृसिंहसरस्वतींनीं आपल्या दत्तसांप्रदायाची स्थापना केली. महाराष्ट्रांत नाथसांप्रदाय, महानुभावपंथ व वारकरीसांप्रदाय यांच्याद्वारां जशी उच्चप्रतीची वाङ्मयनिर्मिति झाली, तशीच याही सांप्रदायांतील कवींनीं सोळाव्या शतकाच्या मध्यविभागांत केली. नृसिंहसरस्वतींच्या शिष्यशाखेपैकीं, सरस्वतीगंगाधरानें रचलेला 'गुरुचरित्र' हा ग्रंथ दत्तसांप्रदायाचा 'ग्रंथसाहेब' मानला जातो. यांत गृहस्थाश्रमी पुरुषाचे आचारधर्म, अहिक, दत्तावतारकथा, नृसिंहसरस्वतीचें लीलाचरित्र, पतिव्रताधर्म इत्यादि विषय आले असून, ग्रंथाची भाषा प्रासादिक आहे. मागील दोन शतकांतील वेदांतग्रंथाप्रमाणेंच याही ग्रंथावर मुकुंदराजांच्या विवेकसिंधूची दाट छाया पडली आहे. या कालांत नृसिंहसरस्वती-प्रमाणेंच जनार्दनस्वामी हे एक महान् दत्तभक्त व आध्यात्मिक अधिकारी पुरुष होऊन गेले. यांची ग्रंथरचना आज उपलब्ध नसली, तरी त्यांच्या एकनाथादि लोकोत्तर शिष्यांवरूनही त्यांची योग्यता समजून येण्यासारखी आहे. आमचें प्राचीन मराठी वाङ्मय कोणत्यातरी आध्यात्मिक सांप्रदायाच्या बैठकीवर अधिष्ठित झालें आहे, या नियमाला हें शतकही अपवाद नव्हतें. एकनाथपंचक्रांतील सर्व कवी दत्तसांप्रदायी आहेत. त्यांतील रामाजनार्दन, जनीजनार्दन व विठारेणुकानंदन यांची रचना अल्प असली, तरी एकनाथ व दासोपंत या दोघांनीं अर्णवतुल्य ग्रंथरचना केली आहे. एकनाथांच्या ठिकाणीं भागवत व दत्त अशा दोन्ही परंपरा सामावल्या होत्या. त्यांच्या घराण्याचें दैवत विठ्ठल किंवा कृष्ण, तर गुरुंचें उपास्य दैवत दत्तात्रय होतें. एकनाथांनीं हीं दैवतें एक कल्पून आपल्या घराण्याची विठ्ठलभक्तीच पुढें चालविली. लहानपणापासून ज्ञानेश्वरी हा त्यांचा आवडता ग्रंथ होता, म्हणूनच त्यांतील अद्वैत भक्तीचा पुरस्कार त्यांनीं भागवताच्या एकादशस्कंदावर विस्तृत मराठी टीका लिहून केला. या दोनी ग्रंथांची विचारसरणी बहुतांशीं एकच असून ज्ञानेश्वराप्रमाणेंच एकनाथांनीं तो उपमादृष्टांतांनीं उत्तम सजविला आहे. ज्ञानेश्वरांचा ज्ञानभक्तीचा संदेश

बहुजनसमाजाला पोंचवून नाथांनीं जसें त्यांचें आध्यात्मिक स्मारक केलें, तसेंच ज्ञानेश्वरीच्या अनेक प्रतींच्या संकलनानें एक शुद्ध व अधिकृत प्रत निर्माण करून त्यांनीं त्यांचें वाङ्मयस्मारकहि केलें. या स्मारकानें ज्ञानेश्वरीचें मूळचें स्वरूप मात्र नामशेष झालें आहे, हें नाकबूल करून चालणार नाहीं. असो. पण भागवतरचना चालू असतांच एकनाथांनीं ' रुक्मिणीस्वयंवर ' नांवाचें सुंदर आख्यान रचिलें. हें एक आध्यात्मिकरूपक आहे. कृष्णरुक्मिणीसंयोगाच्या मिषानें त्यांनीं परमात्मा व विच्छक्तीचा संयोगच वर्णिला आहे. यांतील विवाहसमारंभांत आलेल्या सोहाळ्याचें वर्णन तत्कालीन चालीरीतीचें निदर्शक असून नाथांची सूक्ष्म दृष्टीही त्यांत प्रत्ययास येते. भागवतटीकेंतील त्यांच्या वाणीचा धीरगंभीर ओघ व या आख्यानांतील खेळकर व विनोदपर भाषासरणीचे वीचिकल्लोल यांतील आल्हादकारक विरोध पाहण्यासारखा आहे. रुक्मिणीहरण, युद्धवर्णन व कृष्णरुक्मिणीविवाहसमारंभ असे या आख्यानाचे ठोकळ भाग पाडतां येतील. भागवत दशमाचे ५२-५४ अध्याय जरी याला आधारभूत असले तरी स्थल-प्रसंग व व्यक्तिवर्णनांच्या बाबतींत एकनाथांची स्वतंत्र प्रतिभा यथें चमकल्याशिवाय रहात नाहीं. युद्धाचें वर्णन करतांना शस्त्रास्त्रांचीं नांवां देण्यांत किंवा निरनिराळ्या योद्ध्यांच्या हालचालींचें वर्णन करण्यांत अथवा लक्षांच्या मिरवणुकीचें वर्णन करीत असतां बारीकसारीक दाख्कामाचेंही वर्णन करण्यांत एकनाथांनीं चांगलीच बहुश्रुतता दाखविली आहे. पण अशीं लौकिक वर्णनें देतांनाही मध्यंतरी त्यांनीं जीं आध्यात्मिक रूपकें केलीं आहेत, त्यावरून त्यांच्या या वर ऐहिक दिसणाऱ्या आख्यानांची फलश्रुति श्रीकृष्णाच्या शुद्धस्वरूपीं लीन होणें अशी आध्यात्मिक आहे, हें जाग-जागीं सूचित होतें. रुक्मिणीस्वयंवरप्रसंगावर एकनाथापूर्वीं एकदोन महानुभाव-कवींनींही आख्यानें रचिलीं, पण त्या सर्वांत एकनाथांचाच ग्रंथ इतका प्रिय झाला कीं, शिवशाहींतील आख्यानपर रचनेचा तो कित्ताच होऊन बसला. सामराजानें तर एकनाथांचा अनेकस्थलीं अनुवाद केला आहे. याचें विवेचन या निबंधांत योग्य स्थलीं येईलच.

वरील ग्रंथाशिवाय भावार्थरामायण, अध्यात्मप्रकरणें, आख्यानें व संतचरित्रें, अशी ओवीवद्ध रचना, अभंग, पदे, भारुडें व अर्जदास्त अशी एकनाथांची विविध रचना प्रसिद्ध आहे. भारुडें हीं लोकगीतें असून त्यांचे विषय, देवदेवता, गोंधळी वाघ्यामुरळी, कुडमुड्या जोशी, जीवजीवाणु, पक्षी, हे जसे भक्तिमय

अथवा अध्यात्मिक आहेत तसेच सासुरवास, भोळी आणि दादला, ढालगज, असे हास्यविनोद विडंबनात्मक आहेत. तत्कालीन महाराष्ट्राचें, भाषेचें व समाजस्थितीचें चित्र यांत प्रतिबिंबित झालें असून, जातिरचनेचें हें एक उत्तम उदाहरण आहे. एकनाथांचा जोहार किंवा अर्जदास्त हें एक पारमार्थिक रूपक असलें तरी त्यांत योजलेल्या गावकामगारांच्या फारशी नांवावरून राजकारभारांत किंवा सरकारदरबारांत फारशी भाषा हलके हलके आपले पाय पसरूं लागल्याचें स्पष्ट दिसतें. सरकारी कामाचे कागद फारशी होऊं लागल्यानें, धर्मशास्त्रांतील संस्कृत संज्ञा जाऊन त्या जागीं फारशी संज्ञा रूढ होऊं लागल्या. तथापि हा प्रकार पारमार्थिक व वेदांतपर ग्रंथांत मात्र आढळून येत नाही.

वर वर्णन केलेल्या एकनाथांच्या वाङ्मयीन कामगिरीप्रमाणेंच त्यांची सामाजिक कामगिरीही उल्लेखनीय आहे. भागवतधर्माचा किंवा भक्तिमार्गाचा उपदेश शिक्षित समाजाला त्यांनीं आपल्या ग्रंथद्वारा जसा केला, तसाच अठरापगड अशिक्षित समाजालाही तो प्रवचन-कीर्तनांच्या द्वारा दूरवर पोचविला. भूतदया व सर्वाभूतीं समभाव हीं भागवतधर्माचीं प्रमुख तत्त्वे आचरणांत व वाणींत आणून, विस्कळीत समाजांत ऐक्य घडवून आणण्याचें महत्त्वाचें कार्य त्यांनीं केलें. ईश्वराची सगुणभक्ति ही सर्वांना खुली असून प्रपंचांत राहूनही परमार्थ साधण्याचें तें एकमेव साधन आहे, ही गोष्ट त्यांनीं स्वतःच्या चारित्र्यानें पटवून दिली. अशाप्रकारें मराठी भाषा व ज्ञानभक्तिप्रसाराचें ज्ञानदेवाचें कार्य पुढें मोठ्या धडाक्यानें चालू केल्यामुळें, 'ज्ञानदेवाचा अवतार' अशी सार्थ संज्ञा त्यांना वारकरीसांप्रदायांत प्राप्त झाली. तेराव्या शतकांतील ज्ञानेश्वराची व त्यानंतर ३०० वर्षांनीं झालेल्या एकनाथांची कामगिरी सारखीच युगप्रवर्तक व पुढील कविजनांना स्फूर्तिदात्री झाली आहे.

दासोपंत हे नाथांचे अगदीं समकालीन. दोघेही दत्तसांप्रदायी. नाथांनीं भागवतावर तर दासोपंतांनीं भगवद्गीतेवर जोर दिला. ग्रंथविस्ताराच्या बाबतींतच बोलावयाचें झाल्यास एकनाथच काय पण इतर कोणीही कवि दासोपंतांची बरोबरी करूं शकणार नाही. त्यांची एकंदर कविता २।३ लक्ष असून एकटा 'गीतार्णवच' सव्वा लक्षांचा आहे. मनोरंजक कथा, कल्पित कथानके, आख्यायिका, नकला, रूपके, दृष्टांत, विविध वर्णनें, दाखले व पडताळे यांनीं आपला विषय श्रोत्यांना दासोपंत समजून देतात. त्यामुळें त्यांची भूमिका कवीची न वाटतां एकाद्या विद्वान् हरदास पुराणिकाप्रमाणें भासते. 'अवधूतराज' व ग्रंथराज या आपल्या ग्रंथांतून त्यांनीं

अद्वैत वेदांतच पुढें मांडला आहे. संस्कृत ग्रंथ दशोपनिषदांवरील भाष्ये, स्तोत्रे, अष्टके व पदे, यांच्या आणखी रचनेवरून दासोपंत एकनाथापेक्षांही अधिक विद्वान् वाटतात. एकनाथांप्रमाणें ते साक्षात्कारी होते व दामाजीपंतांप्रमाणेंच दत्तात्रेयानें त्यांची लाज राखली होती, असें एक आख्यायिका सांगते. मग समकालिनांत व नंतरही दासोपंतांचे ग्रंथ एकनाथांच्याइतके लोकप्रिय न व्हावे याचें मात्र आश्चर्य वाटतें. कदाचित् दासोपंतांच्या ठिकाणीं असणारा आपल्या विशिष्ट सांप्रदायाचा अभिनिवेश, पांगारकर म्हणतात त्याप्रमाणें त्यांची एकलकोंडी वृत्ति व यांच्या अगदीं उलट, एकनाथांचे सर्वसंग्राहक औदार्य व विश्वाकार वृत्ति, यांतील विरोधच याला कारणीभूत झाला असेल.

वरील एकनाथपंचकांतील भक्तिवेदांतात्मक रचना करणाऱ्या कवीप्रमाणेंच थोड्या निराळ्या प्रकारची रचना करणारे कवीही या शतकांत होऊन गेले. महालिंगदासानें 'शालिहोत्रा' सारख्या अश्वचिकित्सा शास्त्राप्रमाणेंच, पंचोपाख्यान, वेताळपंचविशी व 'सिंहासन वृत्तिशी' असे कथात्मक पद्यग्रंथ लिहिले. त्र्यंबकराजाचा 'वालावबोध' हा योगमार्ग किंवा हटयोग सुगम करून सांगणारा ग्रंथ असून तो, पुढें रूढ झालेल्या सिद्धेश्वर सांप्रदायाचा मुख्य ग्रंथ समजला गेला. कृष्णदास मुद्गलाचें 'युद्धकांड' ही वीररसप्रधान असून अनेक योद्ध्यांना स्फुरण चढविणारें असा त्याचा लौकिक होता. भक्तियुगांत असा ग्रंथ निर्माण व्हावा, हाच याचा विशेष होय. कृष्णयाज्ञवल्कीच्या 'कथाकल्पतरू'नें आजपर्यंत अनेकांना रंजविण्याचें काम केलें असून, संस्कृत पुराणेतिहासग्रंथांत जागजागीं आलेल्या कथा, एकत्र करून कवीनें त्या मराठींत सांगण्याचा हा प्रचंड उद्योग केला आहे. हे सर्व ग्रंथ ओवीवृत्तांत असून ते लिहिणाऱ्या वरील ग्रंथकारांनीं एकनाथ-दासोपंतांप्रमाणेंच मराठीचा जाज्वल्य अभिमान व्यक्त केला आहे.

या सोळाव्या शतकांतील मराठी भाषेवर फारशी भाषेचा थोडथोडा परिणाम होऊं लागला होता, हें जरी स्पष्ट आहे, तरी त्याचा प्रतिकार करण्याचा प्रयत्नही आमच्या कवीमंडळीकडून होत होता. प्राकृत अपभ्रष्ट व देशी शब्दांऐवजीं संस्कृत किंवा तत्सम शब्द उपयोगण्याचा उपक्रम होऊं लागला होता. 'स' बदल 'श' किंवा 'ष' व 'ख' बदल 'ष' असे ज्ञानेश्वरकाळाच्या अगदीं उलट फरक

कांहीं ठिकाणीं दिसतात. सामान्यरूपांत 'य' विकल्पानें आढळतो. 'तेया', 'जालेया' याबद्दल 'तया' 'जालिया' अशीं रूपें रूढ होऊं लागलीं. जुने विभक्ति-प्रत्यय जाऊन हल्लींचे प्रत्यय येऊं लागले होते. प्रथमेचीं ज्ञानेश्वरकालीन उकारांत अगर ओकारांत रूपें जाऊन अकारांत रूपच ठाम झालें. तृतीयेचा 'नें' व षष्ठीचे 'च, चा, ची' हे प्रत्यय आतांप्रमाणेंच होते. 'म्हणौनि' 'विघरौनि' याबद्दल 'म्हणोनि' 'विघरोनि' 'होये', 'नव्हे' बद्दल 'होतसे' 'नाहीं', 'उभगला' 'निगाले' बद्दल 'उवगला' 'निघाले' इत्यादि रूपें, मराठी भाषा हल्लींच्या तिच्या स्वरूपाकडे कशी झुकूं लागली होती, हें दर्शवितात. विशेष्याच्या रूपाप्रमाणेंच विशेषणाचेंही सविभक्तिक रूप ठेवण्याची संस्कृतची धर्ती या काळांत व पुढेंही अनुसरलेली आहे. जी, ही, ती, यांबद्दल जे, हे, तें, अशीं रूपें पुष्कळ वेळां येतात. वर्तमानकाळाचीं रूपें आतांच्या रूपांप्रमाणेंच असून भूतकाळाचीं रूपें मात्र 'आथिली' 'संचली' अशीं थोडीं निराळीं भासतात. 'कीजे' वोलिजे अशीं कर्मकर्तरी प्रयोगाचीं रूपेंही बरींच रूढ होतीं. या काळांत मराठी भाषेला फारशी भाषेतून जें विशेष प्राप्त झालें त्यांत, 'व' हें उभयान्वयी अव्यय, 'ला' हा द्वितीयेचा प्रत्यय, विशेष्याच्यापुढें विशेषण येणें, 'अ' या स्वराचा निभृत उच्चार, शब्द व्यंजनांत उच्चारण्याची रीत, 'गी,' 'दार' 'बाज', 'खाना' यासारखे प्रत्यय, वगैरेंचा समावेश होतो. मराठीचा व पोर्तुगीज भाषेचा संबंधही या वेळींच येण्यास सुरवात झाली.

भक्ति-वेदांतात्मक, कथात्मक, आख्यानात्मक व हटयोगात्मक अशा विविध प्रकारच्या वाङ्मयनिर्मितीमुळें, प्रस्तुत शतक तेराव्या शतकाप्रमाणेंच वैशिष्ट्यपूर्ण असें गणलें गेलें आहे. परकीयांची सत्ता कां होईना पण ती दृढ होऊन देशांत सर्वत्र शांतता पसरल्यामुळें, पुष्कळ कवींना रचना करण्यास लागणारें स्वास्थ्य लाभलें. एकनाथ पंचकांतील दासोपंतांनीं प्रचंड रचना केली, पण सामाजिक चारित्र्याबरोबरच प्रासादिक वाणीची व मनोहर भाषाशैलीची जोड मिळाल्यामुळें, एकनाथाचीच छाप तत्कालीन व तदुत्तर कालीन कवींवर अधिक पडली. एकनाथांनीं टीकाग्रंथाची परंपरा चालू ठेवून आख्यानात्मक नवीन रचनेचा जो पाया घातला, तो त्यांच्या ज्ञानेश्वरीप्रतिशुद्धीच्या संशोधनकार्यापेक्षां विशेष महत्त्वाचा आहे. एकनाथांचें सामाजिक व वाङ्मयात्मक कार्य, प्रोत्साहक म्हणून युगप्रवर्तक आहे. सोळाव्या शतकास अतएव एकनाथयुग हें नामाभिधान विशेष सार्थ होईल.

प्रकरण ३ रें

शिवकालाच्या प्रथमपादांतील वाङ्मय

सतराव्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस तीस वर्षांत राजकीय परिस्थितींत म्हणण्यासारखा फरक घडला नाही. निजामशाहीच्या या कारकीर्दीत धार्मिक जुलूम झालाच नाही, म्हटलें तरी चालेल. त्यामुळें यावेळीं उदयास आलेल्या मुक्तेश्वर, रमावल्लभदास, शिवकल्याण, लोलिंबराज व तुकाराम इत्यादि कवींचें लक्ष तत्कालीन राजकीय गोष्टींकडे गेलें नाहीं, यांत मोठेंसें आश्चर्य नाहीं. नुकत्याच होऊन गेलेल्या एकनाथांच्या वाङ्मयाचा स्पष्ट परिणाम या सर्वांवर झाला आहे. मुक्तेश्वर तर एकनाथांचा नातू असून ज्ञानेश्वर व एकनाथ या दोघांशिवाय दुसऱ्या कोणालाही त्यानें नमन केलेलें नाहीं. संक्षेपरामायण, महाभारताचीं पांच पर्वे व कांहीं स्फुट-प्रकरणे, एवढीच मुक्तेश्वरीरचना आज उपलब्ध असली, तरी अनेकवृत्तात्मक व आख्यानात्मक रचनेच्या बाबतींत तो अग्रेसर आहे. मुक्तेश्वराची वाणी प्रसंग-विशेषीं प्रासादिक व ओजस्वी असून सृष्टिवर्णनें व व्यक्तींचीं वाह्यवर्णनें करण्यांत तो इतका पटाईत आहे कीं, ते देखावे व त्या व्यक्ति, वाचकांच्या डोळ्यांपुढें सहज उभ्या रहाव्या. नवरसापैकीं, श्रृंगार व वीर हे रस त्यांस उत्तम खुलवितां येतात. पण हे राजश्री श्रृंगाराच्या बाबतींत कित्येकवेळां इतके वाहतात कीं, त्यांची मजल पांचटपणापर्यंत जाते. शिवाय महाभारतकालीन प्रसंगांचें वर्णन करतांना तो स्वकालीन प्रसंगांचें वर्णन योजून कालविपर्यासाचा दोष पत्करतो. भीम-जरासंध किंवा भीम-क्रीचक यांच्या मल्लयुद्धांचीं वर्णनें देतांना स्वकालीन कुस्त्यांचाच तो जसा उल्लेख करतो, तसाच कौरवपांडवांच्या वनक्रीडा प्रसंगीं किंवा राजसूययज्ञ प्रसंगीं भोजनप्रकारांचें वर्णन करतांना स्वकालीन पक्वान्नांची यादी, व द्रौपदीवस्त्रहरण प्रसंगीं स्वकालीन निरनिराळ्या पेठांच्या व विविध वर्णांच्या लुगड्यांची नामावळी देऊन तो आपली बहुश्रुतता वाचकांच्या प्रत्ययास आणतो. मुक्तेश्वराची दृष्टि सूक्ष्म व चौकस होती. दुष्यंतानें मांडलीक केलेल्या राजांत किंवा राजसूय यज्ञप्रसंगीं पांडवांनीं करभार द्यावयास लावलेल्या राजांत, फिरंगी, रक्तरंगी इंग्रेज, घोडमुख ह्मशाम, अशा

परदेशी राजांचा जो उल्लेख मुक्तेश्वरानें आणला आहे, त्यावरून भरतखंडांत त्याच्या काळीं व्यापारासाठीं कोणते युरोपीयन लोक आले होते, याची कल्पना होते. पारमार्थिक मतांच्या बाबतींत मुक्तेश्वर एकनाथांचाच पुरस्कर्ता होता. पण त्याची भूमिका तत्पूर्वीच्या कवींप्रमाणें उपदेशकाची नसून कुशल रसिक अशा कलावंतांची होती. एकनाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवरा' वरून त्यानें त्यांची वर्णनशैली अचूक उचलली, स्वकालीन चालीरीती व पदार्थ, प्रसंगमिषानें वर्णून त्यानें बहुश्रुतताही साधली, व नाथांच्या अध्यात्मिक रूपका ऐवजीं काव्यमय रूपकें योजून कवितेकडे केवळ पारमार्थिक दृष्टीनें न पाहतां ऐहिक अशा रसिक दृष्टीनें पाहण्यास वाचकांस त्यानें शिकविलें. मुक्तेश्वरानें योजलेल्या समर्पक उपमा दृष्टांता-वरून त्याची उज्ज्वल प्रतिभा व जागजागीं केलेल्या शास्त्रांच्या उल्लेखावरून त्याची विद्वत्ता, उच्च दर्जाची असावी असें अनुमान निघतें. आपल्या श्लोकबद्ध रामायणावरून अनेकवृत्तात्मक रचनेचा व आपल्या स्फुटप्रकरणावरून ललित पद्य रचनेचा त्यानें जसा नवीन मार्ग आंखून दिला, तसाच आपल्या 'रामायणानें' व 'मूर्खांच्या लक्षणां' नीं रामदासासारख्या कवींनाही तो ऋणी करूं शकला.

मुक्तेश्वराप्रमाणेंच नाथांच्या परंपरेपैकीं या कालांतील प्रमुख कवि म्हणजे शिवकल्याण व रमावल्लभदास हे होत. शिवकल्याण नाथसांप्रदायी व कृष्णभक्त होते. ज्ञानेश्वराबद्दलचा आपला पूज्यभाव 'नित्यानंदैक्यदीपिका' या नांवाची अमृतानुभवावर टीका लिहून त्यांनीं व्यक्त केला आहे. भागवताच्या दशमावरही त्यांनीं विस्तृत टीका लिहिली आहे. शिवकल्याणांची वाणी प्रासादिक असून तिच्यावर ज्ञानेश्वरीचा परिणाम झालेला दिसतो. पौराणिक कथानकावर वेदांतपर रूपक बसविण्यांत त्यांनीं एकनाथांचेंच अनुकरण केलें आहे. रमावल्लभदासही असेच कृष्णभक्त असून 'चमत्कारी टीका' नांवाची भगवद्गीतेवर त्यांनीं एक ओवीबद्ध टीका लिहिली आहे. या ग्रंथावरही नाथभागवतांची व ज्ञानेश्वरीची छाया विशेष पडली आहे. रमावल्लभदासांची भाषा सोपी असून भक्तिरसपूरित आहे. या दोघांही कवींनीं ज्ञानभक्तीची ज्ञानेश्वर एकनाथांचीच प्रथा चालविली.

लोर्लिवराज असाच एक दशमस्कंदावर टीका लिहिणारा कवि, वरील कवींच्या काळींच होऊन गेला. हा मोठा संस्कृत पंडित व रसिक असून याचें चरित्र जगन्नाथराय पंडिताप्रमाणेंच मोठें कुतूहलजनक आहे. याचा 'वैद्यजीवन' नांवाचा

अनेकवृत्तात्मक श्लोकबद्ध मराठी ग्रंथ असून 'रत्नकलाचरित्र' नांवाचें आपल्या यवनी पत्नीवर लिहिलेलें एक काव्यही प्रसिद्ध आहे. काव्य उत्तानशृंगारात्मक असलें तरी पौराणीक कथांचा क्षुण्ण मार्ग सोडलेला हा पहिलाच प्रयत्न म्हणून, याचें कौतुक करावेंसें वाटतें. लोलंबराजाची रचना सोपी व साधी असून भावनोत्कट आहे. उत्तान व विप्रलंभ शृंगाराप्रमाणेंच हृदयाला पीळ पाडणारा 'करुण' ही त्यांस उत्तम साधतो.

हे आतांच विवेचन केलेले चार कवि बहुतांशीं समकालीन असून एकनाथी वाङ्मयाची स्पष्ट वा अस्पष्ट छाया त्यांच्या वाङ्मयावर पडली आहे. मुक्तेश्वराशिवाय बाकीच्या तिघांनीं भागवताच्या दशमस्कंदावर किंवा भगवद्गीतेवर टीका करून आपली कृष्णभक्ति किंवा भागवत सांप्रदायावरील प्रेम व्यक्त केलें आहे. एकनाथांना दत्तसांप्रदायाचा उपदेश मिळूनही त्यांनीं भागवतसांप्रदायाचाच प्रसार केला, व मुक्तेश्वरानें उघड नाहीं तरी आपल्या ग्रंथांतून त्यालाच मान्यता दिली आहे. सतराव्या शतकाच्या अगदीं आरंभींचा काल हा असा कृष्णभक्तीचा व भागवती रचनेचा दिसतो. तुकाराम व रामदास हे या कालाला अगदीं निकटचे किंबहुना तत्कालिन असले, तरी आपल्या विशिष्ट व स्वतंत्र रचनेमुळें सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धास एकनाथाप्रमाणेंच युगप्रवर्तक म्हणून त्यांनीं आपलीं नांवे निगडित केलीं आहेत. नामसंकीर्तन, हरिभक्ति, वैराग्य, स्वधर्म, सत्संग इत्यादि साधनसंपत्तीचाच उपदेश तुकोबांनीं आपल्या अभंगांच्या व कीर्तनाच्या द्वारा महाराष्ट्राला करून अज्ञ जनतेला तारलें असलें, तरी मुसलमानी सत्तेची खाई सर्वत्र पेटल्याची जाणीव एकट्या रामदासांनाच झाली आहे. रामदास नाशिक येथें तपश्चर्या करीत असतां निजामशाहीचा अंत होऊन, मोगल व विजापूर यांच्या फौजा, शहाजीच्या मराठी फौजेचीं नाशकाजवळच झुंजत होत्या. साहजिकच या संधिकालांत हिंदुप्रजेवर मुसलमानांचा धार्मिक जुलूम जारी होऊं लागला. जवरदस्तीनें वाटवून मुसलमान करण्याच्या उपक्रमाबरोबरच आमचे हिंदू लोकही मुसलमान सत्ताधीशांना खूष ठेवण्याकरितां, किंवा त्यांचें अनुकरण करण्याकरितां आपणहून मुसलमान बनत होते. गोहत्या व हिंदु स्त्रियांची बेइज्जत, या गोष्टी नित्याच्या होऊन बसल्या होत्या. चोवीस वर्षांच्या रामदासांनीं तीर्थयात्रा करीत असतां वरील परिस्थिति प्रत्यक्ष अवलोकन केली, व आपल्या लोकांची स्वधर्मभक्ति जाज्वल्य होण्यासाठीं, आपल्या नव्या व जोरदार रामसांप्रदायाची

स्थापना केली. त्यांच्या पूर्वी महाराष्ट्रांत वारकरी किंवा विठ्ठल व दत्तात्रय यांचे सांप्रदाय रूढ होते, पण त्यांचें सर्वसंग्राहकत्व लक्षांत घेतां हिंदु-धर्माचा कट्टेपणा त्यांच्यांत म्हणण्यासारखा नव्हताच. दत्तसांप्रदायांत तर मुसलमानांनाही बंदी नव्हती. कधीं कधीं दत्तात्रय मलंग वेषांतही आपल्या भक्तांना दर्शन देत. असल्या परधार्जिण्या देवतांपेक्षां कोदंडधारी, लढवय्या, त्यागी व शत्रु संहारक अशा देवाची आवश्यकता वाढून, रामदासांनीं आपल्या नवीन पंथाला राम हीच उपास्य देवता ठरवून टाकली. हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणीं मठस्थापना करून श्रीशंकराचार्यांप्रमाणेंच त्यांनीं धर्मस्थापनेचें व्यापक कार्य केलें, व परमार्थांबरोबरच राष्ट्रैक्य साधण्यासाठीं, व्यवहार व राजकारणाचा उपदेश त्यांनीं आपल्या 'दास-बोधा'च्या द्वारा जनतेला केला. रामदासांचें कार्य राष्ट्रीय स्वरूपाचें असल्यामुळें, तें इतर संतांपेक्षां अगदी भिन्न व विशिष्ट असें वाटतें.

या कालांत मराठी भाषा तर फारशीनें बहुतेक घेरली होती. मागील शतकांत फारशीला राजदरबारांत किंवा राजकीय कागदपत्रांतच काय तो वाव होता, पण आतां दागदागिनें कपडेलत्ते, शस्त्रें, वाद्यें, पशुपक्षी इत्यादि नित्याच्या व्यवहारांतील नांवांतही फारशी शब्दांचा फैलाव झपाट्यानें होऊं लागला होता. या सर्व आपत्तींत जणु कमतर पडूं नये म्हणूनच कीं काय, पोर्तुगीज लोक पश्चिम किनाऱ्यावर व्यापारासाठीं येऊन आपलें राज्य स्थापूं लागले होते, व त्यांनींही हिंदु लोकांना बाटवून ख्रिस्ती बनविण्याचा तडाखा लावला होता. 'ख्रिस्ती पुराणा'चा फैलाव करण्याकरतां त्यांनींही मराठीला राबविण्यास कमी केलें नव्हतें.

प्रस्तुत निबंधाचा नायक सामराज हा वर वर्णन केलेल्या कवींचाच समकालीन दिसतो. सतराव्या शतकाच्या प्रथमपादांत ज्या मुक्तेश्वरशिवकल्याणादि कवींवर एकनाथांच्या काव्याचा ठसा उमटला, त्यांत सामराजाचा प्रामुख्यानें समावेश होतो. सामराजानें एकनाथांचें 'रुक्मिणीस्वयंवर' च आधारस घेऊन आपलें काव्य रचावें, किंवाहना कित्येक स्थलीं त्यांचें शब्दशः अनुकरण करावें, यावरून हा कवी एकनाथांच्या समाधिकालापासून पंचवीस-तीस वर्षांहून फार दूरचा नसावा असें वाटूं लागतें. एकनाथांनीं भागवतीकथेची व कृष्णभक्तीची जी लाट महाराष्ट्रांत उठविली, ती लोलिवराजापर्यंत वाहत आलेली आहे. सामराजानेंही भागवती कथेचा व कृष्णभक्तीचा गौरव 'रुक्मिणी-हरण' या काव्यांत

तर केला आहेच, पण आपल्या 'मुद्रलाख्याना'त कृष्णभक्तीचा संबंध नसतांनाही कृष्णस्तवनाचा एक तरी श्लोक घातल्याशिवाय त्यास राहवलें नाही. यावरून भागवतीरचना व कृष्णभक्ति यावर भर देणाऱ्या व रामदासांच्या रामसांप्रदायाचा पगडा वसण्यापूर्वीच्या कालांत उदयास आलेल्या, मुक्तेश्वर-लोलिवराजादि कविमालिकेंतच त्यांचें स्थान आहे, हें निश्चित. सामराजानें रामदासांची कांहीं रचना डोळ्याखालीं घातली असेल, पण रामसांप्रदायाचा त्याच्या मनावर काडीमात्र परिणाम झालेला दिसत नाही, यावरून तो रामदासांचा समवयस्क असावा अशी अटकळ करण्यास जागा आहे. अनेक-वृत्तात्मक रचनेचा आरंभ मराठींत मुक्तेश्वर-लोलिवराजांनीं केला, व लोलिवराजाच्या रचनेशीं सामराजाच्या रचनेचें साम्य पाहतां, हा आमचा कवी त्यांच्याच परंपरेंतला दिसतो. सामराजाच्या कालाचें विस्तृत व साधार विवेचन पुढें यावयाचें असल्यानें प्रथमतः आपण त्याच्या कुलवृत्ताकडे वळणें वरें.

सामराजाचें कुलवृत्त

आपल्या 'मुद्रलाख्याना'च्या शेवटच्या श्लोकांत (श्लो. २६०) कवीनें आपल्या कुटुंबाची माहिती दिली आहे. त्यावरून त्याचें गोत्र शाकल्य असून बाप लक्ष्मण, आई काशी, भगिनी मंदाकिनी होती हें स्पष्ट होतें. आपलें कुलदैवत 'मुद्रल' असा उल्लेख तो या आख्यानाच्या ११ व्या श्लोकांत व वर उद्धृत केलेल्या शेवटच्या श्लोकांतही करतो. सातारचे श्री. गो. रा. राजोपाध्ये यांनीं सामराजाच्या 'मुद्रलाख्याना'ची जी आवृत्ति संपादिली आहे, तिच्या उपोद्धातांत त्यांनीं सामराजाची अगदीं मूळपुरुषापासूनची खालीलप्रमाणें वंशावळ दिली आहे:—^१

“ श्रीमुद्रलाचार्य गोसावी मूळपुरुष—→ २ भवानीशंकर—→ ३ मुद्रल—→
 ४ नारायण—→ ५ त्र्यंबक—→ ६ अच्युत—→ ७ शामभट—→ ८ नरहर—→
 ९ मुद्रल—→ १० जनार्दन—→ ११ लक्ष्मण—→ १२ मल्हार—→ १३ लक्ष्मण.
 वरील पैकीं ३ व्या पुरुषापासून पुढें या घराण्याच्या इतर शाखा फुटल्या आहेत.
 १३ वा पुरुष लक्ष्मण, यांस दोन पुत्र. वडील स्त्रियेस १ मल्हारभट व धाकटीस २
 शामभट. या मल्हारभटापासून सातारची पंडितराव शाखा फुटली आहे, व शाम-

१. पहा, उपोद्धात पृ. १, मुद्रलाख्यान-गो. रा. राजोपाध्ये (१९३०)

भटापासून कोल्हापूरची राजोपाध्ये शाखा फुटली आहे. या शाखेस प्रथम पन्हाळकर असें नांव होतें, व तें या शामभटापासूनच पडलें.” हाच शामभट प्रस्तुत निबंधाचा नायक असून त्याची पुढील वंशावळ श्री. राजोपाध्ये खालीलप्रमाणें देतात:—“१३ लक्ष्मणभट—→१४ शामभट—→१५ लक्ष्मणभट—→१६ सदाशिवभट—→१७ शामभट—→१८ सदाशिवराव—→१९ नारायणराव—→२० सदाशिवराव—→२१ नारायणराव ऊर्फ आप्पासाहेब. (विद्यमान). १६ वे पुरुष सदाशिवभट हे मोठे योगाभ्यासी होते. हे कोल्हापुरांतील मूळ जाहागिरीचे संपादक होत. ही जाहागीर हल्लींचे विद्यमान पुरुष आप्पासाहेब यांनीं वेदोक्ताचे वावटळींत आपल्या उज्ज्वल धर्मनिष्ठेसाठीं प्रचंड स्वार्थत्यागपूर्वक सोडून दिली.” आपलें उर्वरित आयुष्य गोसेवेंत घालवून श्री. आप्पासाहेब नुकतेच गेल्या श्रावणांत कैलासवासी झाले. त्यांच्या दोन पुत्रांपैकी वडील पुत्र श्री. गणपतराव ऊर्फ अण्णासाहेब हेही त्यांच्यानंतर एक महिन्यांतच कालवश झाले. धाकटे पुत्र श्री. भवानराव ऊर्फ बाबासाहेब हे आंग्लविद्याविभूषित असून, सुखवस्तु म्हणून कोल्हापुरास नांदत आहेत.

श्री. राजोपाध्ये यांनीं या घराण्याची जी ऐतिहासिक माहिती दिली आहे, तीच येथें उद्धृत करित आहे. “ हें घराणें ऋग्वेदी आश्वलायनसूत्री असून, याचें गोत्र शाकल्य आहे. तुळजापुरची देवी व जेजूरीचा मल्लारि हीं या घराण्याचीं कुलदैवतें असून आर्वीचा मुद्गलेश्वर हेंही कुलदैवत किंवा कुलस्वामी आहे. या घराण्याचे मूळपुरुष मुद्गलाचार्य गोसावी हे, भोसले यांचें घराणें उदेपुरास होतें, तेथें त्यांचे पुरोहित होते असें म्हणतात. शिवाजी महाराजांचे पणजे बाबाजी भोसले हे आर्वी, देऊळगांव, हिंणणी, वडगांव, पेडगांव, शिरापूर या गांवांचे मोकाशी व वतनदार पाटील होते. त्याचवेळीं शामभटाचे आजें मल्हारभट व वरील वंशावळींतील ७ वे पुरुष शामभट यापासून पुढें फुटलेल्या दुसऱ्या शाखेंतील रामेश्वरभट हे वरील गांवांचे वतनदार जोशी व कुलकर्णी व मुद्गलेश्वर देवस्थानचे वहिवाटदार व भोसले यांचे उपाध्ये होते.

१. पहा, उपोद्घात पृ. १, मुद्गलाख्यान—गो. रा. राजोपाध्ये (१९३०).

२. पहा, उपोद्घात पृ. २।३, मुद्गलाख्यान—गो. रा. राजोपाध्ये (१९३०).

मल्हारभट हे बाबाजी भोसले यांचे सांगण्यावरून उदेपुरास गेले. तिकडून परत आल्यावर यवनांचे कैदेत पडून वारले. त्यांचे पुत्र लक्ष्मणभट म्हणजे शामभटाचे जनक यांनीं मालोजी भोसले यांचें लग्न फलटणचे निवाळकर नाईक देशमुख यांचे बहिणीशीं जमविलें. हे मालोजीजवळ रहात असत. यांचे ज्येष्ठ पुत्र मल्हारभट (शामभटाचे वडील बंधु) शहाजीबरोबर कर्नाटकांत गेले. शहाजीचे दरबारीं बंगळूरास हे व वर उल्लेखिलेले रामेश्वरभट यांचे पुत्र प्रभाकरभट, हे दोघे राजपुरोहित होते. शिवाजीमहाराजांबरोबर ते दिल्ली आग्र्याकडे गेले व त्यांचेबरोबरच परत आले. येतांना सर्व मंडळी आर्वीस उतरली होती. शिवाजीमहाराजांनीं मल्हारभट यांस 'पंडितराव' ही पदवी दिली होती. मल्हारभट हे शेवटीं आर्वीस रहात होते, तेथें शके १६०९।१० चे सुमारास वारले.

शामभट हा प्रथम आपले वडील लक्ष्मणभट हे मालोजीबरोबर फिरत होते, त्यांचेबरोबर खानदेश, नगर, सातारा, वगैरे प्रांतीं फिरत असावा, पुढें मल्हारभटाबरोबर शहाजीमहाराजांचे दरबारीं बंगळूरास असावा, व तेथून पुढें मल्हारभटाबरोबर शहाजीचे पश्चात् शिवाजीमहाराजाकडे आला असावा असें वाटतें. वर उल्लेखिलेले प्रभाकरभट यांचे पुत्र वाळंभट हे शिवराज्याभिषेकसमयीं होते. राज्याभिषेकापूर्वीं शिवाजी महाराजांनीं कुलगुरु म्हणून त्यांची पूजा केल्याचा उल्लेख सभासदी बखरींत आहे. त्यांस प्रभाकरभट यांनींच दत्तक घेतलें होतें. परंतु यासंबंधाचा कागद त्यांचे स्त्रीनें त्यांचे पश्चात् करून घेतला, तो शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे आषाढशुद्ध ११ शुक्रवार या मितिचा आहे. त्यावर शहाजीचे दरबारीं असलेले जयराम, विश्वनाथभट टोंके, वगैरेंच्या साक्षी आहेत, तशी शामभटाचीही साक्ष आहे. तशाच गागाभट्ट इत्यादि शिवाजी महाराजांच्या कांहीं दरबारी लोकांच्याही साक्षी आहेत. यावरून शहाजीचे दरबारची मंडळी शिवाजीचे दरबारी आली तींत शामभटही आला असें दिसतें.

मुद्दलाख्यानांत तीर्थयात्रा प्रकरण कवीनें घातलें आहे. यावरून त्यानें स्वतः तीर्थयात्रा-निदान बराचसा प्रवास-केला असावा असें अनुमान सहज निघूं शकतें. प्रवास करण्याची त्याला संधि नव्हती असेंही नाही. शिवाजी महाराजांबरोबर त्याचे ज्येष्ठ बंधु मल्हाराभट, उत्तरेस दिल्ली आग्र्याकडे गेले, तसा हाही गेला असणें शक्य आहे. दक्षिणेस बंगळूरकडे

तो या पूर्वीच होता, व नंतरही शिवाजी-संभाजीचे पश्चात् राजारामा-बरोबर तो तंजावरकडे गेला होता. तेथून परत शामभट राजारामाबरोबर पन्हाळ्यास आला, व तेथेंच पुढें राहूं लागला, म्हणून त्यास पन्हाळकर हें नांव पडलें. राजारामानें राज्याभिषेकसमयीं पंडितराईचें पद श्रीकराचार्य कालगांवकर यांस दिलें, या कारणानें शामभटास रोष आला. परंतु पुढें राजारामाबरोबर तो सिंहगडास राहिला, व तेथें राजाराम कैलासवासी झाला, त्या सुमारास शामभटही निवर्तला.”

या माहितीवरून आमचा कवि, भोसले घराण्याच्या पिढीजात पुरोहितांच्या वंशांतील असून अनेक देश, स्थित्यंतरें व राजवटी पाहण्याच्या अनेक संधि त्यास प्राप्त झालेल्या होत्या. शिवराज्याभिषेकसमयीं कुलगुरु म्हणून त्याची पूजा झाली नसली तरी बाळभटाच्या दत्तकपत्राच्या कागदावर ज्या अर्थी त्यानें इतरांबरोबर शके १५९६ आषाढ शु ११ या मितीला साक्ष घातली आहे, त्या अर्थी ५ जून १६७४ रोजीं झालेल्या अभिषेकसमयीं हजर राहण्यासाठीं तो मुद्दाम आला असतांच, त्याची साक्ष वरील कागदावर मिळविण्यांत आली असावी, असा तर्क वाहतो. सामराजाच्या काव्यांतर्गत पुराव्याशीं या गोष्टी कितपत जुळतात हें पुढें पाहूं.

प्रकरण ४ थें

सामराजाचे काव्यग्रंथ

‘मुद्गलाख्यान’ व ‘रुक्मिणी-हरण’ हे दोन काव्यग्रंथ सामराजाचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत. ‘मुद्गलाख्यानाच्या शेवटच्या श्लोकांत ‘केली मुद्गलदैवत स्तुति पहा त्या सामराजे बरी’ असा कर्त्याचा स्पष्ट उल्लेख असून, ‘रुक्मिणी-हरणा’च्या प्रत्येक सर्गाच्या शेवटीं ‘श्रीमद्भगवद्भक्तपदानुरक्तकवि सामराजविरचिते रुक्मिणी-हरणकाव्ये’ असा कवीचा, संस्कृत समासयुक्त नामनिर्देश केलेला आढळतो. महाराष्ट्रभाषाभूषण जगन्नाथ रघुनाथ आजगांवकर यांच्याकडून कै. विनायकराव

भावे यांना 'रुक्मिणीहरण' काव्याच्या दोन हस्तलिखित प्रती मिळाल्या. यांपैकी पहिली प्रत शके १६६६ त केलेली असून दुसरी शके १७२४ त, कोणा धोंडभट स्मार्त या गृहस्थानें नकलली आहे. पहिल्या प्रतीवरूनच कै. भाव्यांनीं हें काव्य प्रथमतः शके १८२७ सालीं, आपल्या 'महाराष्ट्रकवि' मासिकांत छापून प्रसिद्ध केलें. त्यानंतर प्रो. गोपाळराव तुळपुळे यांनीं सन १९२४ सालीं त्यावरहुकूम या काव्याची सटीप आवृत्ति काढली असून, थोडक्याच महिन्यापूर्वी (जानेवारी-फेब्रुवारी १९४०) प्रोफेसरमजकुरांनीं आपल्या पुस्तकाची दुसरीही आवृत्ति प्रसिद्ध केली आहे. 'रुक्मिणीहरण' काव्य कोल्हापूरचे राजोपाध्ये यांचे संग्रहीं आहे; मात्र तें संपूर्ण सांपडलें नाहीं, त्याचीं तुटक पानें सांपडतात.

'मुद्रलाख्याना'ची हस्तलिखित पोथीही कोल्हापूरच्या राजोपाध्यांकडेच सांपडली असून, वे. शा. सं. वाळाचार्य खुपेरकर यांच्या मार्फत, ती सातारचे रा. गोविंद रामचंद्र राजोपाध्ये यांना मिळाली. त्यांनीं शके १८५२ सालीं त्या आख्यानाची सटीप व सोपोद्धात अशी स्वतंत्र आवृत्ति छापून प्रसिद्ध केली. मुद्रलक्षेत्राचें जोशीपण सातारच्या राजोपाध्यांकडे आहे. व या राजोपाध्यांकडे एक सामराजाच्या 'रुक्मिणी-स्वयंवरा'ची पोथी मिळाली होती, असें कै. भावे म्हणतात. पण तसें असतें तर, सातारच्या राजोपाध्यांनीं 'मुद्रलाख्याना' प्रमाणें, सामराजाचें 'रुक्मिणी-स्वयंवर'ही सटीप छापून, प्रसिद्ध करून आपल्या पूर्वजांचें वाङ्मय ऋण आणखी फेडलें असतें. तस्मात् 'मुद्रलाख्यान' व 'रुक्मिणीहरण' हे दोनच काव्यग्रंथ सामराजाने लिहिले, असें आज तरी धरून चालण्यास हरकत नाहीं.

'मुद्रलाख्याना'ची श्लोकसंख्या एकंदर २६१ असून, शेवटचा श्लोक (२६१) नकलकाराचा आहे. हें आख्यान कवीनें (१) जैमिनी अश्वमेधाच्या शेवटच्या प्रकरणांतील नकुलाख्यान, किंवा महाभारतांतील आश्वमेधिक पर्वान्तर्गत (अध्याय ९०) नकुलोपाख्यान, (२) महाभारत वनपर्व, अध्याय २६०-६१ यांतील मुद्रलोपाख्यान व (३) पद्मपुराणांतर्गत भीमामाहात्म्यांतील मौद्रलतीर्थवर्णन, या ग्रंथांवरून रचिलें आहे. सामराजाच्या मुद्रलाख्यानाचें कथानक थोडक्यांत खालील-

१ मुद्रलाख्यान, उपोद्धात, पृ. २७

२ महाराष्ट्र सारस्वत भाग २, आवृत्ति ३, पृ. १२६ तळ टीप.

३ मुद्रलाख्यान, उपोद्धात, पृ. ५.

प्रमाणें आहे. अश्वमेध यज्ञ केल्यामुळें, युधिष्ठिराला गर्व झाला ही गोष्ट, श्रीकृष्णाला सहन झाली नाही. त्यानें आपल्या मायेनें युधिष्ठिराचा गर्व हरण केला. युधिष्ठिर सभेंत बसला असतां तेथें एक सोन्याच्या पाठीचें मुंगूस आलें, व युधिष्ठिरास भर सभेंत म्हणालें, “ राजा तूं पुष्कळ यज्ञ केले असलेस तरी, सातूच्या दानाशीं त्यांची बरोबरी कधींही होणार नाही ” मुंगसाचें हें भाषण ऐकून सभेंतील ब्राह्मण क्रोधानें मुंगसास म्हणाले, “ हें तूं काय कठोर भाषण करतोस ? धर्मराजानें सर्वांना यथेच्छ दानानें तृप्त करून यज्ञ केला आहे. मग तुला न्यून कोठें दिसलें ? ” मुंगूस यावर हंसून म्हणालें “ मी खोटें बोलत नाहीं. उच्छ्रृत्तीनें राहणाऱ्या मुद्गलमुनीचें दान अवर्णनीय आहे. त्याला जो प्रदक्षिणा घालील त्यास पदोपदीं अश्वमेध केल्याचें पुण्य मिळेल. या मुद्गलमुनीनें रविक्षेत्राच्या ठिकाणीं मोठें तप करून सहा महिन्यांच्या शेवटीं तो भुकेला होत्साता भोजनांस बसला असतां, यम अतिथीच्या रूपानें एकदम दत्त म्हणून उभा राहिला. मुद्गलानें, आपला अन्नभाग दिला तरी त्या अतिथीची तृप्ति झाली नाही. मग त्याच्या पत्नीनें, मुलानें व सुनेनें अनुक्रमें आपले अन्नभाग दिल्यामुळें, अतिथीची तृप्ति झाली व अशा रीतीनें मुद्गलाचें सत्व-रक्षण झालें.

भोजन करून यमधर्म प्रसन्न झाला तोंच मी विळांतून निघालों, व त्यानें आंचववितांना सांडलेल्या पाण्याजवळून गेलों. मागे वळून पाहतों तों माझे डोळे अंग सोन्याचें झालेले दिसून आले. आतां राहिलेले उजवें अंगही तसेंच सोन्याचें व्हावें म्हणून मी हिंडत आहे. पांडवांची कीर्ति ऐकून येथें धांवून आलों, पण उजवें अंग सोन्याचें होईना. म्हणून वर मी मुद्गलाचें सात्विक दान धर्मराजाहून श्रेष्ठ आहे असें म्हटलें.” हें मुंगसाचें भाषण ऐकून मुद्गलाच्या चरित्राची सविस्तर हकीकत ब्राह्मणांनीं त्यास विचारली, व मुंगसानेही सांगण्यास प्रारंभ केला. “ मुद्गल नांवाचा एक अंगिरसगोत्रांत वेदपारंग व विख्यात पुरुष होऊन गेला. त्याची पत्नी जावालिका महापतिव्रता होती. गोदातटाकीं असणाऱ्या वडगांवीं तो सकुटुंब राहिला, व तेथें त्यानें सोमयज्ञ केल्यामुळें त्यांस मौद्गल नांवाचा पुत्र झाला. मौद्गलाला भागीरथी नांवाच्या पत्नीचा व घरींच सर्व विद्यांचा लाभ झाला. इकडे मुद्गलानें पुष्कळ अन्नदान केले व पुष्कळ शिष्य पढविले, व अशा रीतीनें षट्क्रमें करीत त्यानें आपला काळ सार्थकीं लावला. पण आतां तपाशिवाय कोणतीच

इच्छा न राहिल्यामुळें, त्याला तीर्थाटनाची बुद्धि झाली. अग्निहोत्राची तात्पुरती समाप्ति, व गोप्रदान करून तो जेव्हां तीर्थाटनास वाहेर पडला, त्यावेळीं गांवांतील लोक फार खिन्न झाले. पत्नी, पुत्र व स्नुषा यांसह मुद्गलानें मथुरा, वृंदावन, कुरुक्षेत्र, प्रयाग, काशी इत्यादि उत्तरेकडील व कांची, श्रीरंग, कुंभकोण, चिदंबर इत्यादि दक्षिणेकडील यात्रा केल्या, व सिद्धटेकास येऊन यात्रा संपविली. मग पत्नीस बोलावून त्यानें आपला तपाचा मनोदय तिला कळविला, व तिनेंही भीमातटीं चांगल्या क्षेत्रीं तप करण्यास त्यांस अनुमति दिली. यामुळें मुद्गलमुनि आनंदित झाला असतां, तेथें नारदाचें आगमन झालें, व मध्यान्हकाळीं तो उतरला होता त्या क्षेत्राचें नांव त्यानें नारदास विचारलें. पुढें मुद्गल हा प्रत्यक्ष विष्णूच आहे अशी खात्री होऊन नारदानें त्याचें स्तवन केलें, व केवळ त्याच्या आदरास्तव त्या तीर्थाची सर्व हकीकत सांगण्यास आरंभ केला. नारद म्हणाले कीं, पार्वतीच्या पृच्छेवरून सर्व तीर्थावळीचें आपण वर्णन करीत असतां, या तीर्थाचेंच तेवढें नांव आपल्या तोंडून गळल्यामुळें श्रीशंकर हंसले, व ते स्वतःच या तीर्थाचें महत्त्व, खालीलप्रमाणें वर्णन करूं लागले. असें झालें कीं, सर्व पृथ्वीवर दैत्य प्रबळ होऊन ब्राह्मण निराधार झाले. हें ऐकून श्रीविष्णु दक्षिणारण्यांत एक दिवस तप करण्याकरितां राहिले व, विशिष्ट प्रदेशास मर्यादा घालून तेथें ब्राह्मणांना त्यांनीं ठेविलें. श्रीविष्णूनें कालीची आराधना केली, त्या अरण्यांत वसति करण्यास तिला सांगितलें, व हें अरण्य पुढें रवीचें क्षेत्र होऊन तेथेंच मुद्गलाचा आश्रम होईल, असा वर दिला. विष्णु अंतर्धान पावल्यावर कालीनें दैत्यांचा संहार करून सर्व पृथ्वी आनंदित केली. दक्ष प्रजापतीकडून निस्तेज झालेला सूर्य, कालिकारण्यास आला व त्यानें तेथे एक आड खणला. त्या आडांत स्नान करून त्या निस्तेज सूर्यानें मोठें तप केलें व त्याला त्याचें मूळचें तेजस्वी रूप परत मिळाल्यामुळें, तो रवीचा आडच स्वतंत्र क्षेत्र झालें. यालाच 'आरवी' असें नांव पडलें. आणखी विशेष गोष्ट अशी झाली कीं, लंकेहून परत येतांना वाटेंत सीता अस्पृश्य झाली, व चौथे दिवशीं भीमानदींत स्नान करतांच तिला गर्भधारणा झाली. तेंच नाताळ तीर्थ म्हणून प्रसिद्ध झालें. या श्रीशंकरांच्या भाषणावरूनच आपण कालिकारण्यास आलों असतां, आपणास आपले (मुद्गलाचे) पाय दिसले असें नारद मुद्गलास म्हणाला. नारदाचें भाषण ऐकून मुद्गलानें त्या तीर्थावद्दल व तेथील तपस्वी जनांबद्दल पृच्छा केली, व नारदानेही कालिकारण्य,

रविक्षेत्र, नाताळतीर्थ यांचीं प्रत्यक्ष ठिकाणें, व तेथें तप करणाऱ्या लोकांबद्दल सविस्तर माहिती त्याला सांगितली. नारद निघून गेल्यावर दुसरे दिवशीं मुद्गल आरवीस आला व तेथील एका पिंपळाखालीं आपल्या कुटुंबासह राहिला. त्यानें बहुत प्रकारचीं व्रतें केलीं. वेंचलेल्या मूग, तांदूळ व राळे या धान्यांतून गरीब व भुकेलेल्यांना देऊन जें राहिल, त्यावरच तो व त्याचें कुटुंब उदरनिर्वाह करूं लागलें. मुद्गलाच्या कडक तपामुळें इंद्रादि देवांना भीति उत्पन्न होऊन ते विष्णूस शरण गेले. विष्णूनें त्यांना अभय देऊन मुद्गलाची सत्वपरीक्षा पहाण्यास यमास आज्ञा केली. यानंतर सर्वत्र दुष्काळ व अवर्षण पडलें तरी, मुद्गलानें आपली उच्छ्रृति सोडली नाही. जें कांहीं थोडें धान्य जवळ होतें त्याचेच चार भाग करून तें कुटुंब जेवीत असतां, अकस्मात तेथें एक याचक आला. मुद्गलानें त्याचें स्वागत करून आपल्यापुढील अन्न याचकाला समर्पण केलें. त्यानें त्याची भूक भागली नाही, असें पाहून जावाला, मुद्गल व भागीरथी यांनीं अनुक्रमें आपापलें अन्न समर्पण करून, याचकाची क्षुधा शांत केली. मुद्गलकुटुंबाच्या या अपूर्व दानानें यमधर्म संतोषला व देवांनीं पुष्पवृष्टि केली. मग त्या याचकरूपीं यमानें मुद्गलास विमानांतून स्वर्गास जाण्यास विनविलें. पण स्वर्गाचें क्षणिकत्व लक्षांत घेऊन वर्णाश्रमविहित कर्म करीत पृथ्वीवरच राहणें त्यानें पसंत केलें. यावर तेथें आलेल्या श्रीवासुदेवानें मुद्गलाच्या इच्छेनुरूप त्या पिंपळाच्या ठिकाणीं स्वतःच्या व देवतांच्या अंशानें रहाण्याचें कबूल करून आरवीचा तो पिंपळ 'मुद्गल' नांव धारण करील असा त्यांस वर दिला. इतक्यांत विळांतून मी बाहेर आलों व याचकाच्या उच्छ्रृष्ट पाण्यानें माझ्या देहाचा अर्धा भाग सोन्याचा झाला. आतां राहिलेला देहार्ध सोन्याचा व्हावा म्हणून हिंडत या धर्मराजाच्या यज्ञांत आलों, पण उपयोग तर झाला नाही, उलट कष्ट मात्र पडले” असें म्हणून मुंगूस तेथून अदृश्य झाला. यामुळें त्रासलेल्या धर्मराजाचें श्रीकृष्णानें पुढें सांत्वन केलें.

सामराजाच्या या कथानकाची, त्यानें आधारास घेतलेल्या ग्रंथांतील कथानकाशीं तुलना केल्यास दोहोंत बराच फरक दिसून येतो. “जैमिनी” अश्वमेधांतील नकुलोपाख्यानांत, सामराजाच्या मुद्गलाख्यानांत आलेला बहुतेक

कथाभाग आहे, पण तेथे मुनीचें नांव मुद्गल असें दिलें नसून तो कुरुक्षेत्रांतला असें म्हटलें आहे. शिवाय यमानें आणलेल्या विमानांतून हा मुनि सकुटुंब स्वर्गास गेला, असें तेथे वर्णन केले आहे. महाभारतांतील वनपर्वांत मुद्गलमुनीची कथा आहे. पण त्याची सत्वपरीक्षा दुर्वास ऋषीनें अतिथिरूपानें केली आहे. या परीक्षेंत मुद्गल उतरल्यामुळे, त्याच्यासाठीं देवदूतानें विमान आणलें, पण मुद्गलानें स्वर्गास तुच्छ मानून विमानाचा अनादर केला, व शेवटीं तो मोक्षास गेला असें वर्णन आहे. पद्मपुराणांतील 'मौद्गलतीर्थवर्णनांत' आरवी क्षेत्रांत मौद्गलानें तप केल्याचें वर्णन आहे. या तपानें विष्णु प्रसन्न होऊन मुद्गलकुटुंबास त्यानें दर्शन दिलें व वर मागण्यास सांगितलें. यावर " ज्या वृक्षाखालीं मी तप केलें तो वृक्ष व हें तीर्थ 'मौद्गल' या नांवानें प्रसिद्ध होवो " असा त्यांनीं वर मागितला. विष्णुनें 'तथास्तु' म्हणून वर दिला. मौद्गलतीर्थवर्णनांत रवीचें तप व रविकूप यांचें वर्णन असून नाताल तीर्थांचेही वर्णन आहे. सामराजानें वरील तिन्हीं ग्रंथांतील कथाभाग एकत्र करून आपलें 'मुद्गलाख्यान' सजविलें आहे.

पण सामराज आधारभूत ग्रंथांतील कथानकावरच विसंबून रहात नाहीं. आपण निवडलेल्या कथानकांत शक्य तेथे प्रसंग व वर्णनें यांची तो स्वतंत्रपणें योजना करतो. या आख्यानांत प्रथम केलेली देवांची प्रार्थना, मुद्गलाची दिनचर्या व तीर्थयात्रा, ईश्वराचा अवतार व सूत्रचालकत्व, कालिकेनें राजांना पुनरपि राज्यावर स्थापणें, आरवीक्षेत्र व तपोवन यांचीं वर्णनें, मुद्गलाच्या तपश्चर्येनें देवांना वाटलेली भीति, अश्वत्थाच्या ठिकाणीं सर्व देवतांचें अंशरूपानें राहणें, इत्यादि प्रकरणें सामराजाचीं स्वतःचीं आहेत.

आमच्या कवीचा दुसरा काव्यग्रंथ 'रुक्मिणी-हरण' हा असून त्याचे, कृष्णजन्म, रुक्मिणीजन्म, मदनावस्था, पत्रिकालेख, द्वारकादर्शन, कुंडिनागमन, रुक्मिणीविलाप, रुक्मिण्युपदेश व रुक्मिणीहरण असे अनुक्रमें आठ सर्ग आहेत. श्लोकसंख्या एकंदर ११४० आहे. या काव्याचा कथाभाग बहुतेकांच्या पूर्ण परिचयाचा आहे. विदर्भदेशाच्या भीमक राजाची मुलगी रुक्मिणी, श्रीकृष्णावर आसक्त होती. रुक्मिणीचा भाऊ रुक्मी हा श्रीकृष्णाचा शत्रु असल्यामुळे, त्याच्या मनांत आपली बहीण शिशुपाल नांवाच्या आपल्या परममित्रास द्यावी असें होतें. रुक्मिणीच्या आईबापांच्या मनांत मात्र आपली मुलगी श्रीकृष्णासच द्यावी असें

होतें. पण प्रवळ अशा रुक्मीपुढें त्यांचें कांहीं चालेना. शेवटीं रुक्मिणीनें सुदेव नांवाच्या ब्राह्मणावरोवर पत्रिका पाठवून कुलदेवीच्या यात्रेनिमित्त आपण अंबालयास येऊं, त्यावेळीं आपलें हरण करण्याची सूचना श्रीकृष्णास दिली. त्याप्रमाणें श्रीकृष्णानें येऊन व विवाहास जमलेल्या शिशुपालादिकांचा पराभव करून रुक्मिणीचें मोठ्या शौर्यानें हरण केलें.

रुक्मिणीहरण किंवा रुक्मिणीस्वयंवर हा विषय प्राचीन मराठी कवींचा इतका आवडता दिसतो कीं, या विषयावर १६ कवींनीं काव्यें लिहिल्याचें प्रो. तुळपुळे आपल्या 'रुक्मिणीहरणा' च्या प्रस्तावनेंत सांगतात, व तितकींच काव्यें महानुभव-पंथीय कवींनीं रचल्याचें विधान रा. वामन नारायण देशपांडे करतात.'

सामराजान्ही त्यांचाच किता गिरवून महाभागवतांतर्गत रुक्मिणीहरणप्रसंग आपण आपल्या काव्यास आधार म्हणून घेतला, असें स्वमुखानें प्रतिपादन केलें आहे.' रुक्मिणीहरणाचा कथाभाग भागवत दशमस्कंद ५२।५३ या अध्यायांत येतो. या दोन अध्यायांतील जरूर ते भागच आमच्या कवीनें आपल्या उपयोगार्थ निवडले आहेत. सुदेव ब्राह्मणाचा द्वारकेत झालेला सत्कार, श्रीकृष्णवर्णित ब्राह्मण-महत्त्व, रुक्मिणीपत्रिका, श्रीकृष्णाचें कुंडिनपुरागमन, कुंडिनपुरांतील समारंभ, शिशुपालाचें कुंडिनपुरागमन, सुदेव ब्राह्मणास द्वारकेहून परत येण्यास वेळ लागल्यानें रुक्मिणीच्या मनांत उद्भवलेली विचारपरंपरा, बलरामकृष्णसन्मान, रुक्मिणीचें अंबालयागमन, रुक्मिणीस्वरूपवर्णन व हरण इत्यादि सामराजानें वर्णिलेल्या गोष्टींना महाभागवतांत आधार सांपडतो. याशिवाय आपल्या पूर्वी होऊन गेलेल्या मराठी कवींचा सर्वसाधारण असा नामनिर्देश त्यानें केला असला तरी एकनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरांतील (प्रसंग १-७) कल्पना, प्रसंगविशेषीं त्यांच्याच शब्दांत त्यानें घेतल्या आहेत. (एकनाथांच्या ज्या स्थलांचा सामराजानें अनुवाद केला आहे, तीं सर्व एकनाथांच्या स्वातंत्र्य प्रतिभेनें निर्माण झालीं असल्यामुळे, सामराजानें घेतलेल्या त्यांच्या ऋणावद्दल प्रश्नच राहत नाहीं. यावरून सामराज एकनाथानंतर झाला यांत तर वाद नाहींच, उलट एकनाथांच्या ग्रंथांची छाप व राम-

१ महदंबेचे धवळे-प्रस्तावना; २ जे बोलिली भागवतीं पुराणीं-रु. ह. १।३१;
३ विस्तारिली जे पुरुषीं पुराणीं-रु. य. १।३१; ४ रुक्मिणीहरण निरीक्षण पृ. १०;
५ परिशिष्ट १ पहा.

दासाच्या सांप्रदायाचा उदय या मध्यंतरीच्या काळांत त्यानें आपली ग्रंथरचना केली असावी, असें अनुमान मात्र दृढ होतें. वरील महाभागवत, व एकनाथाचें 'रुक्मिणी-स्वयंवर' या व्यतिरिक्त संस्कृत पंचमहाकाव्यें, सुभाषितग्रंथ यांतील निवडक भागांची व वचनांची, सामराजानें आपल्या काव्यांत मोठ्या कौशल्यानें योजना केल्याचें दिसून येतें. 'रुक्मिणीहरणां'तील द्वारकावर्णनास (सर्ग ५) व कृष्णदर्शनार्थ पौर-स्त्रियांच्या उडालेल्या धांदलीस (सर्ग ७) अनुक्रमें भागवत दशमस्कंद अध्याय ५० व ४१ हे आधार असून, हीं कवीनें अनुक्रमें माघकाव्य सर्ग ३ व माघकाव्य सर्ग १३ श्लोक ३१-४८, नैषधचरित्र सर्ग १५, रघुवंश सर्ग ७ श्लोक ५-१२ यांतील वेंचे, व तसेंच रुक्मिणीसौंदर्यवर्णनास (सर्ग ५) व चंद्रोदयवर्णनास (सर्ग ३) अनुक्रमें सुभाषितें, रसमंजिरी व नैषधचरित्र सर्ग ४ यांतील भाग उपयोगिले असल्याचें, रा. प्रल्हाद धोंडो कानिटकर यांनीं दाखविलें आहे. दुसऱ्या सर्गांत आलेल्या रुक्मिणीच्या आईच्या दौहदलक्षणाचें वर्णन, रघुवंश सर्ग ३ वरून घेतल्याचें कोणाही संस्कृतज्ञास समजण्यासारखें असून, त्याचा उल्लेख प्रो. तुळपुळ्यांनीं केलाच आहे. या प्रसंगांशिवाय रुक्मिणीची मदनावस्था (सर्ग २) व कृष्णाभ्युत्थान (सर्ग ५) या वर्णनांवर कादंबरींतील महाश्वेताकथेची व शूद्रकाभ्युत्थानाची छाया पडली आहे असें मला वाटतें. रुक्मिणीच्या लग्नाच्या तयारीचें वर्णन (सर्ग ३), सुदेवपत्नीवर्णन (सर्ग ४), सुदेवाचा मनास बोध (सर्ग ४), श्रीकृष्णाच्या दरबारचें वर्णन (सर्ग ५), रुक्मिणीच्या दागिन्यांचें वर्णन (सर्ग ६), रुक्मिणीच्या लग्नास चाललेल्या अनेक विप्रांचें वर्णन (सर्ग ६), आनंदलतिका व श्रृंगारकलिका हें रुक्मिणीचें दासीद्वय (सर्ग ६), रुक्मिणीचीं विरहावस्था व धांवा (सर्ग ६), आईचा रुक्मिणीस उपदेश (सर्ग ७) इत्यादि प्रसंगवर्णनें सामराजाच्या स्वतंत्र कल्पनाशक्तीपासून निर्माण झालीं आहेत.

सामराजाच्या या दोन काव्यांपैकी, 'मुद्गलाख्यान'ही, कवीची प्रथम कृति असून 'रुक्मिणीहरण' हें काव्य कवीनें आपल्या उतारवयांत लिहिलें असल्यामुळें, ती

१ 'साहित्यस्वारस्य समस्त वेंचें । शब्दोदधीचे निवडून वेंचे, रु. ह. १।४६;

२ पहा, विविधज्ञानविस्तार, ५९।३;

३ शरीर संरक्षण मात्र केलें; । वेंचून वायां वय सर्व गेलें ॥

आतां असे अंत समीप आला, । म्हणोनि तूझा अवलंब केला ॥ रु. ह. १।१८.

त्याची नंतरची काव्यकृति स्पष्ट दिसते. कवीने आपल्या कुलस्वामीचें आख्यान प्रथमतः गाइलें असून षड्विंशत्या फेऱ्यांतून आपली सुटका होऊन आपलें चित्त परमेश्वराच्या निरंजन स्वरूपाकडे लागण्यास दुसरा उपाय न सांपडल्यामुळें, हें आपलें शेवटचें काव्यच त्यानें ईश्वरास उपायानादाखल अर्पण केलें आहे. 'भाषासौष्टवं वर्णनशैली व कल्पनावैभव या दृष्टीनेंही पाहिल्यास, 'रुक्मिणीहरण' हें सामराजाच्या परिणतप्रज्ञेचें व काव्यविकासाचें स्पष्ट फल आहे, याबद्दल कोणाचेंही दुमत होणार नाहीं. या दोन काव्यांतील स्वरूपभेदामुळें व कवीच्या बुद्धिविकासभेदामुळें त्यांच्या एककर्तृत्वाबद्दल रा. प्र. धों. कानिटकर यांनीं खालील शंका उपस्थित केल्या होत्या.'

- (१) दोन्ही काव्यांत नमनाचा श्लोक व वृत्तें एक असलीं तरी तीं त्या काव्यांचें एककर्तृत्व मानण्यास पुरेशीं नाहींत. कारण तसा नमनाचा श्लोक नागेशानेंही योजला असून, वामनपंडित, नागेश व विठ्ठल यांनीं हींच वृत्तें योजलीं आहेत.
- (२) रु. हरणकर्ता, सामराज, संकृतज्ञ असून तितकी विद्वत्ता मुद्दलाख्यानांत दिसून येत नाहीं.
- (३) रु. हरणकाव्यांत फार्शी शब्द बरेच आहेत. मुद्दलाख्यानांत चार-पांचच आहेत.
- (४) स्वभावोक्ति हा सामराजाचा विशिष्ट गुण असून, मुद्दलाख्यानांत ती तितकी उठावदार नाहीं.
- (५) 'निपट' हा शब्द रु. हरणांत, १०० वेळां आला आहे. मुद्दलाख्यानांत तो एकवारसुद्धां नाहीं.
- (६) मुद्दलाख्यानांत 'माकत्यान्' अशीं गांवढळ रूपें आलीं आहेत, तशीं रु. हरणांत आलीं नाहींत.
- (७) रु. हरणांत जो ओजोगुण आहे, त्याचा पूर्ण अभाव मुद्दलाख्यानांत आहे. रु. हरणकाव्याचें प्रसादमाधुर्यही मुद्दलाख्यानापेक्षां श्रेष्ठ दर्जाचें आहे.

१ आराधनीं अन्य उपाय नाही । समर्पितों याच उपायनाहीं ॥—रु. ह. १।३४;

२ मुमुक्षु वर्ष ८.

(८) पूर्वापर कालमानाप्रमाणें एकाच कवीचें ओज, प्रसादमाधुर्य व कल्पकता, यांत फरक होत जाईल; परंतु भाषापद्धति व शब्दसंपत्ति या बाबतींत न समजून येण्यासारखा फरक केव्हांही पडणार नाही.

(९) यावरून रु. हरण काव्य व मुद्गलाख्यान, यांचें कर्ते भिन्न असावे.'

यावर 'मुमुक्षुं'त पुनः लेख लिहून श्री. गो. रा. राजोपाध्ये यांनीं मुद्गलाख्यानकर्ता सामराज व रु. हरणकर्ता सामराज यांचें एकत्व दोहोंच्या काव्यांतील तुलनात्मक उतारे देऊन खालील मुद्यावर सिद्ध करण्याचा उपक्रम केला आहे :—

(१) एकाच कवीच्या काव्यांत ओज, प्रसाद व माधुर्य यांत जसा फरक पडणें अशक्य नाही त्याप्रमाणें विद्वत्ता व स्वभावोक्ति यामध्येही पडणें अशक्य नाही.

(२) 'निपट' हा शब्द मुद्गलाख्यानांत आला असला तरी रु. ह. कर्त्या सामराजास आवडते असे दुसरे कांहीं प्रकार, मुद्गलाख्यानांत आले आहेत.

(३) मुद्गलाख्यान लहान आहे, व फार्शी शब्द येण्यास त्यांत रु. हरणाप्रमाणें प्रसंगांची अनुकूलता नाही.

(४) रु. हरणकाव्यांत गांवढळ शब्द आले नाहीत, याचा अर्थ, सामराजानें आपली भाषा पुढें सुधारली.

याप्रमाणें रा. कानिटकरांच्या आक्षेपांचा विचार करून श्री. राजोपाध्ये यांनीं त्या दोन्ही काव्यांतील साम्य दाखविणाऱ्या गोष्टी येणेंप्रमाणें दिल्या आहेत :—

(१) नमनाचा श्लोक दोन्हीं काव्यांत सारखा असून चारही चरण सारखे आहेत.

(२) सगुण निर्गुण नमन दोन्हीं काव्यांत आहे.

(३) दोघांचेंही उपजाति वृत्त आवडतें आहे.

(४) अनुप्रास दोघांही सामराजास आवडतो.

(५) 'ब्रह्म' या अर्थी 'वस्तु' शब्द दोन्हीं काव्यांत येतो. त्याशिवाय कल्पद्रु विपंची, पोष्य, हे शब्द दोन्हीं काव्यांत वरचेवर येतात. तसेच भागे,

आडले, असोशी, दापी, आगळा, उगले वगैरे देशी शब्दही दोन्ही काव्यांत सांपडतात.

- (६) पुष्कळसे वाक्यप्रयोग, वाक्प्रचार, व्याकरणाचीं रूपें, प्रश्नालंकार व उच्च-नीच मनोवृत्तींचा उत्कर्षापकर्ष दर्शविण्याची रीत, इ० गोष्टी दोन्ही काव्यांत समान आहेत.
- (७) गृहस्थाश्रमाचें श्रेष्ठत्व, आदर्शभूत पतिपत्नीसंबंध, दानप्रशंसा, स्वर्गनादर, भगवच्चरित्रवर्णन, ब्रह्मविचार व मुद्गलपत्नीवर्णन इतक्या गोष्टी दोन्ही काव्यांत आहेत.

एवढेंच करून न राहतां, श्री. राजोपाध्ये यांनीं रु. हरणकाव्य, शामभट आर्वाकरानेंच रचलें असें मानण्यास पुढीलप्रमाणें आणखीं कारणें दिलीं आहेत :—

- (१) मुद्गलाख्यान जसें कोल्हापूरचे राजोपाध्ये यांजकडे मिळालें, तसेंच रु. हरणकाव्यही त्यांच्याकडेच मिळालें.
- (२) रु. स्वयंवरकाव्यही राजोपाध्ये यांजकडूनच मिळालें, असें कै. भावे लिहितात. मुद्गलाख्यान रु. हरण, व रु. स्वयंवर हीं तिन्ही काव्यें ज्याअर्थीं एकाच घराण्यांत सांपडतात, व सामराज हें नांव कर्तृस्थानीं धारण करतात, त्याअर्थीं तीं तिन्ही याच घराण्यांतील मुद्गलाख्यानकर्त्या शामभट आर्वाकरानें केलीं असावीं.
- (३) तुळजापुरवासिनी व मल्हारी हीं राजोपाध्ये घराण्याचीं, अर्थात् शामभट आर्वाकराचीं कुलदैवतें होत. त्यांचा उल्लेख रु. हरणकाव्यांतही आला आहे. 'मुद्गल' हा कुलस्वामी आहे. त्याचा उल्लेख त्याच्या पत्नीचा संबंध आणून केला आहे. शामभट कोल्हापुराकडे राहत होता. तिकडील बाला, बगला या देवता त्यानें रु. हरणकाव्यांत आणल्या आहेत.
- (४) रु. हरणकर्ता राजदरबारपरिचित होता, याविषयीं भिन्न मत नाहीं. तो शास्त्रपरिचित असून, अर्चनविधि, कुलधर्म, कुलाचार यांचाही तो पूर्णपरिचित होता. असा हा राजदरबार, शास्त्र व अर्चनविधि, या तिन्ही गोष्टींशीं सारखा परिचित असलेला कवि, तशा प्रकारची वृत्ति चालविणाराच असला पाहिजे. ही वृत्ति पंडितराव राजोपाध्ये यांचीच होती. यावरून रु. हरण काव्याच्या कर्तृत्वाचा संबंध शामभट आर्वाकर ऊर्फ सामराज याकडे लागतो.

वरील दोन्ही बाजूंचा पुरावा लक्षांत घेतां, रु. हरणकर्ता व शामभट आर्वीकर यांचें एकत्व सिद्ध करण्यास, श्री राजोपाध्ये यांनीं जी अंतःसाधनात्मक व बहिःसाधनात्मक चर्चा मांडली आहे, ती त्यांच्या विधानांची सत्यता पटविण्यास पुरेशी आहे. मुद्दलाख्यान व रु. हरण, या काव्यांतील नमनाच्या श्लोकांचें साम्य, उपजातिवृत्तसाम्य व मुद्दलपत्नी जावालेचा उल्लेख या अंतःसाधनान्तर्गत गोष्टी, रु. हरणकर्ता व शामभट आर्वीकर हे एकच, असें ठरविण्यास विशेष लक्षांत घेण्यासारख्या असून, श्री. राजोपाध्ये यांचे शेवटचे चार मुद्दे तर त्यांच्या सिद्धांतास विशेष बळकटी आणणारे आहेत. आपल्या मुद्दलाख्यानाच्या आवृत्तींत त्यांनीं 'मुद्दलाख्यान' व 'रुक्मिणीहरण' यांच्या एककर्तृत्वाचा प्रश्न त्या काव्यद्वयांतील साम्यस्थलें सविस्तर दाखवून उत्तम रीतीनें सोडविला आहेच.

तथापि हीं दोन्हीं काव्यें, वर वर वाचणारांसही त्यांतील अनुपद, अतिसज्ज अशा, संस्कृत, सवारी, साया, या अपभ्रष्ट, धंदा, दावा, या फार्शी व वाणी, दापी व उगले, या देशी शब्दांचें साम्य, नव्हेल या भविष्यकाळाच्या रूपाचें, व करूं निघालें, वदों निघाला, दिसों निघाली, अशा वाकप्रयोगांचें साम्य चटकन् कोणाच्याही लक्षांत येऊन त्यांच्या एककर्तृत्वाबद्दल फारशी शंका रहात नाही. मुद्दलाख्यानाचा विषयच राजव्यवहारापासून अलिप्त असा शांतरसात्मक असल्यानें, स्वभावोक्ति अलंकार, व फारशी शब्दांचें प्राचुर्य यांचा त्यांत अभाव असल्यास नवल नाही. 'मातक्यान्' या मुद्दलाख्यानांतील गांवढळ वाटणाऱ्या शब्दानेही एककर्तृत्वाच्या मुद्द्यास बाध येत नाही. कारण शिवकालीं हें क्रियाविशेषण अव्ययं, पत्रव्यवहारांत बरेंच रूढ असल्यामुळें सामराजानें आपल्या प्रथमकृतींत अजाणता त्याचा उपयोग केला असेल. 'रु० हरणांत' असंख्य वेळां येणाऱ्या 'निपट' या शब्दाचा मुद्दलाख्यानांत अभाव असला, तरी त्या दोन्ही ग्रंथांचें अनेक बाबतींत असणारें साम्य, त्यांचें एककर्तृत्व निःसंदिग्धपणें सिद्ध करण्यास समर्थ आहे. त्याशिवाय या प्रबंधांत पुढें येणाऱ्या सामराजाच्या भाषावैशिष्ट्याच्या विवेचनांत या दोन्ही काव्यग्रंथांतील भाषासाधर्म्यांनिही हा प्रश्न सोडविणें अधिक सुकर होणार आहे.

१ रा. गो. राजोपाध्ये, मुद्दलाख्यान प्रस्तावना पृ. १७-२७.

२ कृ. पां. कुलकर्णीः—मराठी भाषा, उद्गम आणि विकास पृ. २१५.

प्रकरण ५ वें

सामराजाचें व्यक्तित्व

भावगीतांत जितक्या प्रमाणांत कवीचे आत्मिक गुण प्रत्ययास येतात, तितके आख्यानात्मक किंवा वस्तुप्रधान काव्यांत येत नाहीत, हें खरें असलें तरी प्रतिभासंपन्न व संस्कारक्षम कवीचें व्यक्तित्व अशाही काव्यांत दडून रहात नाहीं. कवीला आलेले अनुभव, त्यानें पाहिलेले प्रसंग, त्याचा व्यवसाय, त्यानें वाचलेले ग्रंथ व त्याच्या बुद्धीवर व मनावर आजूबाजूच्या परिस्थितीनें केलेले संस्कार, त्याच्या कृतींत थोड्याफार अंशानें उतरल्याशिवाय रहात नाहीत. कवीचें जीवन व त्याचें काव्य यांचा अत्यंत निकटचा संबंध आहे. आपल्या आवडीनिवडी किंवा स्वकालीन उल्लेख आपल्या कृतींत कोठेंही न दिसावे, म्हणून कवि किंवा कादंबरीकार जितका प्रयत्न करतो, तितका तो या बाबतींत यशस्वी झाला आहे असें बहुधा दिसून येत नाहीं. पौराणिक किंवा ऐतिहासिक कथाभागावर रचना करणाऱ्यांनासुद्धां तत्कालीन वातावरणांत स्वकालीन प्रसंगांचे जे रंग भरावे लागतात, त्याचें मर्म हेंच कीं, कोणत्याही ग्रंथकारास स्वतःचें जीवन व काल यांच्या पलीकडे, फार वेळ विहार करतां येतें नाहीं. भोवऱ्यानें प्रथम केवढ्याही परिघाची फेरी घेतली, तरी शेवटीं त्यास जसें आपल्याभोंवतीं फिरणेंच भाग पडतें, त्याप्रमाणें कवीनें पौराणिक किंवा ऐतिहासिक कालांत जाऊन कितीही यथेच्छ सहल केली, तत्कालीन व्यक्तीशीं तो कितीही समरस झाला, तरी शेवटीं त्यानें केलेल्या वर्णनांत स्वकालीन प्रसंग व व्यक्ति यांचे स्पष्ट वा अस्पष्ट उल्लेख येणें अपरिहार्यच होतें. आपल्या व्यक्तित्वाचा पूर्णपणें विसर पडून काव्य लिहिणें कवीला अत्यंत कठीण आहे. आमच्या कवींनीं आपल्या आजूबाजूच्या परिस्थितीकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून केवळ आध्यात्मिक अशी एकांगी काव्यरचना केली, असा आपण त्यांच्यावर नेहमीं आरोप करतो. पण या संतकवींनीं आपल्या विषयविवेचनाच्या ओघांत ज्या उपमा-दृष्टांत-रूपकांची योजना केली आहे, त्यांत त्यांचें मन, स्वभाव व व्यक्तित्व उमटल्याशिवाय राहिलेलें नाहीं, असेंच त्यांच्या ग्रंथवाचनानें कोणालाही दिसून येईल. ज्ञानेश्वरएकनाथाच्या दृष्टांतोपमांनीं जशी त्यांची रसिकता व प्रेमळपणा अनुभवास येतो, तसाच तुकारामानें आपल्या अभं-

गांतून केलेल्या सामाजिक टीकेने त्याचा विचक्षणपणा दृष्टोत्पत्तीस आल्याशिवाय रहात नाही. आमच्या प्राचीन मराठी कवींनी स्वतंत्र काव्यनिर्मिति न केल्यामुळे, ते स्वकालीन राजकीय किंवा सामाजिक उलाढालीस संपूर्णपणे पारखे होते, असे अनुमान काढणे जितके धाडसाचे आहे, तितकेच थोडे अन्यायाचेही आहे. ज्या कवींचा राजकारणाशी किंवा समाजाशी फारच थोडा, किंवा अगदीच संबंध येत नसे, अशा कवींची गोष्ट सोडून दिली, तरी जे काहींना काहीं कारणाने तत्कालीन धार्मिक, सामाजिक व राजकीय घटनाशी निगडित झाले होते, अशा सामराज, तुकाराम, रामदास, रघुनाथ पंडित, निरंजनमाधव इत्यादि कवींनी आपल्या आख्यायिके किंवा आध्यात्मिक काव्यांत जे तत्कालीन उल्लेख केले आहेत, ते त्यांच्या विचक्षणपणाचे किंवा सूक्ष्मावलोकनाचे द्योतक नाहीत असे कोण म्हणेल ? परिस्थितीमुळे राजकीय किंवा धार्मिक घटनांवर स्वतंत्र काव्यनिर्मिति करणे त्यांना शक्य झाले नसले, तरी अवसर सांपडेल तेथे आपल्या अनुवादात्मक किंवा टीकापर ग्रंथांतून स्वकालीन प्रसंग व व्यक्ति यांचे चित्र त्यांनी काढण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो.

अलीकडे आत्मपर लेखनावर विशेष भर असल्यामुळे, लेखकाचे जीवन व व्यवसाय त्याच्या लेखनावरून अजमावणे फारसे कठीण नसते. पूर्वीच्या लेखकांची भूमिका आत्मनिष्ठ नसल्यामुळे, त्यांच्या ग्रंथांत जे आपाततः स्वतःसंबंधी उल्लेख येतात, त्यावरून तर्कांचे त्यांच्यासंबंधी अटकळ वांधावी लागते. मराठी कवि बहुधा आपल्या काव्यांच्या आरंभी जे देवतांना किंवा गुरूला वंदन करतात, त्यांत विनयवृत्तीची इतकी कमाल करतात की, कित्येक वेळां त्यांच्या या न्यूनगंडावद्दल त्यांचा राग आल्याशिवाय रहात नाही. हे कवि, लोकांच्या दृष्टीने सत्प्रवृत्त व वंदनीय असूनही ते स्वतःला इतके पापी व अज्ञानी समजतात की, वाचकाला हे त्यांचे म्हणणे कृत्रिम आहे की काय, अशी शंका वाढू लागते. आमच्या सामराज कवीने या मार्गाचाच अवलंब केला असून ग्रंथांरंभी परब्रह्माला असेच वंदन करतांना त्याची विनयवृत्ति जागृत झाली आहे. 'आपण केवळ शरीरसंरक्षण करून आयुष्य फुकट घालविले, असा कवीला पश्चात्ताप' झाला असून, आतां अंतकाल जवळ

१ मदांध मी ये भरलो अवाटें । तूं लावि आतां मज नीट वाटे ॥

रु. ह. ११७.

२ शरीरसंरक्षण मात्र केले । वेंचून वायां वय सर्व गेले ॥

रु. ह. ११८.

आल्यामुळें त्याला परमार्थाची चुटपुट लागली आहे.^१ अशा स्थितींत कवीला आपलें काव्य रचून लोकांचें मनरंजन करण्याची फिकीर वाटत नसून परमेश्वराला आपलें काव्यसमर्पण करून संतुष्ट करणें, हा आपला काव्यहेतु त्यानें विशद केला आहे.^२ आपल्या काव्यांत आरंभीं किंवा मध्यंतरीं मनास उपदेश करण्याची अनेक मराठी कवींची रीत आहे. रामदासांचे 'मनाचे श्लोक,' स्वतंत्र प्रकरणरूपानें प्रसिद्ध असले तरी त्यांच्या अगोदर नामदेव व एकनाथ यांनीं आपल्या अभंगांतून मनास उपदेश केला आहे. सामराजानें एकनाथांच्या या अभंगानुसार मनाला अनुलक्षून लिहिण्याची ही पद्धति स्वीकारली असून,^३ पुढें चवथ्या सर्गांत सुदेव ब्राह्मणाच्या तोंडीं त्यानें असाच मनास उपदेश घातला आहे.^४ एकनाथांच्या वाङ्मयाचा आमच्या कवीचा अभ्यास जसा गाढा होता, तसाच त्यांच्याप्रमाणें त्याचा महाराष्ट्रभाषाभिमानही जाज्वल्य होता.^५ रुक्मिणीच्या लग्नसमारंभासाठीं आलेल्या महाराष्ट्रीय राजांना त्यानें 'महाभिमानी' असें विशेषण लाविलें आहे. रा. प्रियोळकरांनीं 'कित्येक ते केवळ मद्यपानी' या पुढील ओळींचा या विशेषणाशीं संबंध जोडून 'महाराष्ट्रियांवर हल्ला करतांना सामराजापुढें संभाजी व त्याची प्रभावळ होती' असें आपलें मत व्यक्त केलें आहे. सामराजाला खरोखरच जर महाराष्ट्रियांवर हल्ला चढवावयाचा असता, तर याच लग्नसमारंभाला आलेल्या ब्राह्मणांपैकीं महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना त्यानें 'परम शहाणे' असें गौरवास्पद विशेषण

१. आतां असे अंत समीप आला । म्हणोनि तूझा अवलंब केला ॥

रु. ह. १११८.

२. अगत्य नाहीं जनरंजनाचें । लागे तुझें ध्यान निरंजनाचें ॥

आराधनीं अन्य उपाय नाहीं । समर्पितों याच उपायनाहीं ॥

रु. ह. ११३४

३. एकनाथ-मनास उपदेश-अभंगसमुच्चय २६२४-२६७२

-महाराष्ट्रियांचें काव्यपरीक्षण पृ. २९०

४. रु. ह. ११३६.

५. रु. ह. ४१७९-१०६

६. रु. ह. ११३३.

७. रु. ह. ६११०

८ नलदमयंतीस्वयंवर-प्रियोळकर प्रत-प्रस्तावना पृ० ३७.

९ रु. ह. ६१५०.

योजलें नसतें. यावरून 'महाभिमानी' हें राजांना लाविलेलें विशेषण, निंदास्पद नसून सामराजाला महाराष्ट्रीयान्बद्दल वाटणारें कौतुकच व्यक्त करणारें आहे, असें वाटूं लागतें.

सामराज हा भोसल्यांच्या पिढीजात उपाध्यायकुलापैकीं असल्यामुळें, त्याला आपल्या व्यवसायाची पूर्ण माहिती असल्याचा पुरावा त्याच्या काव्यांत भरपूर प्रमाणांत मिळतो. वर्णाश्रमधर्माचा तो कदा पुरस्कर्ता असून सर्वत्रांच्या हृदयांत 'धर्माचें साम्राज्य नांदावें' व धर्माची गुढी' उभारली जावी, अशी त्याची सदिच्छा आहे. नय-नीतीची आवड त्यानें जागजागीं व्यक्त केली असून मुद्रलचरित्र तर नीतीचें उत्तम प्रतीक आहे. रुक्मिणीहरणकाव्यांतही अनयाचे अनर्थ,' त्यानें जसे वर्णिले आहेत, तशीच दमघोष राजाच्या नयपूर्वक करभारें घेण्याच्या राजरीतीची त्यानें स्तुति केली आहे. कुलधर्म-कुलाचार पाळले जाऊन व्रत-वैकल्यें आचरलीं जावीं असा त्याचा कटाक्ष आहे.' अष्टमांगल्याच्या वेळीं पुत्र-प्राप्त्यर्थं गरोदरस्त्रीनें उंबराची माळ धारण करणें,' सुदेवानें रुक्मिणीस मंत्राक्षता देणें,' श्रीकृष्णानें सुदेवास मधुपर्कविधीनें पुजणें,' श्रीकृष्णानें द्वारकेंतच दैवक-विधि करणें,' रुक्मिणीनें चौकन्हाण करणें,' रुक्मिणीच्या आईबापांनीं पुण्याह-वाचन वसून त्यावेळीं अहेर स्वीकारणें,' कोणी तरी चवकास शेला मागणें,' व रुक्मिणीनें लग्नापूर्वीं यथासांग अंबापूजन करणें,' इत्यादि बारीक सारीक विधींच्या व कुलाचारांच्या उल्लेखांवरून सामराजाच्या राजपुरोहितत्त्वाच्या नित्याच्या व्यवसायावर उत्तम प्रकाश पडतो. उपाध्यायाला जसें सोळा संस्कारांचें पूर्ण ज्ञान असावें लागतें, तसेंच नित्याच्या व्यवहारास लागणारें, ज्योतिषविषयक ज्ञानही त्यानें आत्मसात् करून घेणें जरूर असतें. राजकुलांत वावरतांना प्रत्येक गोष्ट सुफल जाण्यासाठीं, मुहूर्त पाहण्याचा व ग्रह-नक्षत्र-योग सांगण्याच्या नित्याच्या प्रसंगास

१ मुद्र. १००, २४४; २ मुद्र २३१; ३ मुद्र. १५९; ४ रु. ह. २।२०;
५ रु. ह. २।३; ६ रु. ह. २।६-७; ७ रु. ह. २।३५; ८ रु. ह. ४।५;
९ रु. ह. ५।३६; १० रु. ह. ५।१३९; ११ रु. ह. ६।१७-१९; १२ रु. ह.
६।३६; १३ रु. ह. ७।९५; १४. रु. ह. ८।६८-८६.

पुरोहिताला तोंड द्यावें लागतें. रुक्मिणीच्या परकराला मुहूर्त करणें,^१ कुंडिनपुराला निघतांना श्रीकृष्णानें गुरु-पुष्ययोग साधणें,^२ श्रीकृष्ण-रुक्मिणीच्या गोत्रघटितांत छत्तीस गुण जुळणें,^३ व श्रीकृष्णरुक्मिणीयोग म्हणजे चंद्र-विशाखा नक्षत्रयोगच अशी उपमा देणें,^४ या 'रुक्मिणीहरण' काव्यांत येणाऱ्या ज्योतिषविषयक उल्लेखां-वरून राजकन्येला नवीन कपडे शिवण्यापासून तों तिच्या लग्नाचें तारामैत्रक जमेपर्यंत राजपुरोहिताचा कसा सल्ला घेतला जात असेल, त्याची कल्पना येते. सामराजाचें ज्योतिषविषयक ज्ञान वरील उल्लेखांवरून फारसें सखोल वाटत नसलें तरी आपल्या व्यवसायाला जरूर तितकें त्या शास्त्राचें ज्ञान त्यानें मिळविलेलें दिसतें.

राजकुलाला आपण वंदनीय व्हावें अशी पुरोहिताची अपेक्षा असेल तर आपला व्यवसाय व वर्तन यांत त्यानें एकरूपता राखणें अत्यंत अगत्याचें आहे. मुद्रलाच्या दिनचर्येत षट्कर्मांचा,^५ व द्वारकेच्या लोकांच्या वागण्यांतील पंचसूना दोषपरिहाराचा उल्लेख करून नित्यकर्मांबद्दल आमच्या कवीनें जो आदर दाखविला आहे, त्यावरून तो पक्का कर्मनिष्ठ असून नित्यनैमित्तिक कर्मांबद्दल चांगली दक्षता बाळगणारा असला पाहिजे. याशिवाय आरवी क्षेत्रस्थ ब्राह्मण, आचरत असलेल्या वैश्वानरी, व्रातपती, पवित्रा व नक्षत्रसत्रा इत्यादि इष्टींचें^६ नांवनिशीवार वर्णन, सुदेव ब्राह्मणाच्या अग्नि-होत्राचें वर्णन, व मुद्रलाच्या^७ आणि सुदेवाच्या^८ सोमयागाचा उल्लेख, इत्यादि गोष्टी पाहिल्या म्हणजे सामराजाला अग्निहोत्र, प्रिय होतें असें म्हणण्यापेक्षां, आपण घेतलेल्या अग्निहोत्राचेंच तो वर्णन तो करीत असला पाहिजे, असें वाटूं लागतें, व अग्निहोत्राला अगदीं आवश्यक अशा गृहस्थाश्रमाच्या त्यानें गाडलेल्या महतीनें, तर हा समज दृढावतच जातो.

(चतुर्विध पुरुषार्थ साधण्यास गृहस्थाश्रमासारखा दुसरा आश्रम नाही, असें सामराजाचें मत होतें.) या आश्रमांत अतिथिपरिचर्या घडून मनुष्याच्या मनास पूर्ण शांति मिळते, असें प्रत्यक्ष श्रीकृष्णाकडून वदवून या आश्रमाचें श्रेष्ठत्व त्यानें सिद्ध

१ रु. ह. २।५०; २ रु. ह. ५।३९; ३ रु. ह. ७।२४; ४ रु. ह. ८।१५८;
५ मुद्र. ४६; ६ रु. ह. ७।२०; ७ मुद्र. १५२; ८ रु. ह. ४।५८, ६५;
९ मुद्र. ४३; १० रु. ह. ४।१.

केलें आहे.^१ अतिथिधर्म, पतिधर्म, पतिव्रताधर्म, पुत्रधर्म व स्नुषाधर्म इत्यादि गृहस्थाश्रमांत समाविष्ट असणाऱ्या कुटुंबगत उच्च व उदात्त भावनांचें आपल्या दोन्ही काव्यांत ठिकठिकाणीं आविष्करण करून सामराजानें आपलें कुटुंबवत्सलत्व व गृहस्थपणा उत्तम निदर्शनास आणला आहे. मुद्गलचरित्र जसें दानधर्माचें जाज्वल्य उदाहरण आहे, तसेंच तें पतिधर्माचेंही सुंदर प्रतीक आहे. तप करण्यापूर्वीं मुद्गल आपल्या पत्नीची अनुमति घेतो^२ व पुढेंही आपली पत्नी जाबाला इच्यापुढील अन्न यमास देतांना, “पुरुषानें आपल्या पत्नीचें रक्षण न करणें म्हणजे नरक जोडणें,” असे मोठे उदात्त विचार त्याच्या तोंडून बाहेर पडतात. ‘रुक्मिणी-हरणांत’ही “पुरुषार्थाची इच्छा करणारा कोणीही, स्वस्त्रीचा त्याग करणार नाही” असें सांगून रामानें सीतेच्या केलेल्या त्यागाबद्दल त्यास दोष दिला आहे.^३ पतिव्रताधर्माचें महत्त्वं इतर अनेक कवींप्रमाणें आमच्या कवीनेंही दोन्ही काव्यांत विस्तृतपणें मांडलें आहे, पण पतिधर्माची जाणीव आमच्या कवीइतकी कोणाही पूर्वकवीस झालेली दिसत नाही, यांतच त्याच्या उदार व प्रगमनशील वर्तनाची ओळख पटते. सामराज सुपुत्रांचा जसा भुकेला आहे, तसा कुपुत्रांचा द्वेष आहे.^४ सास्वांचे वरच-वड्याचें वर्तन त्याला मान्य नसून, सुनांना प्रेमानें व ममतेनें, इतकेंच नव्हे, तर स्वतःच्या मुलींप्रमाणें वागवोंवें, असें त्याकाळीं तरी निदान अभि-नव, व हरिभाऊ आपल्यांच्या कालाला शोभेसें मत त्यानें प्रतिपादिलें आहे. सारांश सामराज उत्तम गृहस्थ तसा उत्तम पति, व उत्तम श्वशुरहि होता. तो उदार व हळुवार मनाचा असून त्यांचा संसार सुखाचा असला पाहिजे. मुद्गलाच्या सुखी संसाराचें जें चित्र त्यानें काढलें आहे, तें कदाचित् त्याच्या स्वतःच्याच संसाराचें, सहानुभूतीच्या कुंचल्यानें काढलेलेंच चित्र असेल. सद्भाषिणी कांता, अनकूल पुत्र, अतिथिपूजनांत व काव्यशास्त्रांत व्यतीत होणारें आयुष्य, यामुळें सामराजाचा गृहस्थाश्रम खरोखरीच धन्य असला पाहिजे.

१ रु. ह. ५।६४; २ मुद्र. ७७; ३ मुद्र. २०१; ४ रु. ह. ७।१६२-१६३; ५ मुद्र. २०३; रु. ह. २।४-६; रु. ह. ७।१२४, १३८, १४०, १४७, १५२, १५३; ६ रु. ह. ६।१६२; ७ मुद्र. २१३-२१४; ८ रु. ह. २।८-१६; ९ रु. ह. ७।१६४; १० मुद्र. २२१

या अतिथिपरिचर्येप्रमाणें ब्राह्मणजन्माच्या दुर्लभतत्वाचें' व श्रेष्ठतेचें' महत्त्व सामराजानें आपल्या काव्यांत सांगितलें असलें, तरी लोभी, द्रव्यदृष्टी व पोशाखी ब्राह्मणांचा उपहास करून, त्यांच्याबद्दलची अप्रीति त्यानें दर्शविली आहे. ब्राह्मणाचा जन्म फार पुण्यानें प्राप्त होतो, व्युत्पन्न, आचारशुद्ध व ज्ञानीभक्त अशा ब्राह्मणाचा मान, देव देखील राखतो. पण असे ब्राह्मण विरळा. आपल्यामागे घरीं, आपलीं कुटुंबें टाकून, हातांत झान्या, कानांत कुंडलें, डोक्यावर उंच टोप्या, अशा थाटांत शिष्टपणाचा आव आणून आपल्या शिष्यांवर हुकमत गाजवीत हे सडे फटिंगभाई, दंभाचे केवळ पुतळे, असे ब्राह्मण ज्यावेळीं आशेखोरपणानें एकाद्या बड्या लग्नसमारंभापाठीमागे धांवत, त्यावेळीं त्यांच्याबद्दल कोणाला आदर वाटणार ? रुक्मिणीच्या लग्नाला जाणाऱ्या अनेक ब्राह्मणांचें असेंच मोठें सूक्ष्म व विनोदीवर्णन^१ करून, आमच्या कवीनें अशा ब्राह्मणब्रुवाबद्दल आपला निषेध व्यक्त केला आहे, यावरून सामराज खऱ्या नाण्याचा पुरस्कर्ता, व ढोंगी वर्तनाचा तिरस्कर्ता होता, हें सिद्ध होतें.

सामराजाच्या ग्रंथांत त्याचा व्यवसाय, वर्तनक्रम व स्वभाव, हे जसे थोडेफार प्रतिविवित झालेले दिसतात, तसेच त्याच्या विद्वत्ता व्यासंग व विस्तृत वाचन इत्यादि आनुषंगिक गुणांचे पडसादही त्यांत स्पष्टपणें ऐकूं येतात. आपल्या मुद्दलाख्यानास व रुक्मिणीहरणास ज्या ग्रंथांचा त्यानें आधार घेतला आहे, त्यावरून महाभारत, जैमिनी अश्वमेध, पद्मपुराण व महाभागवत इत्यादि पुराणग्रंथांचा त्यानें उत्तम अभ्यास केलेला आहे, हें कळून येतें. आधारास घेतलेल्या ग्रंथांतील जरूर त्या भागांचा अनुवाद करून व आपण वाचलेल्या संस्कृत काव्यग्रंथांतील सरस प्रसंगांची योग्य स्थळीं योजना करून सामराज आपले काव्यग्रंथ सजवितो. रुक्मिणीहरण रचतांना भागवत दशमस्कंदाच्या ५२ व ५३ अध्यायांतील, कांहीं श्लोकांचा त्यानें जसा मार्मिक अनुवाद केला, तसेच रुक्मिणीच्या आईचे गर्भछायावर्णन, द्वारकावर्णन, श्रीकृष्णदर्शनार्थ पौरस्त्रियांची धांदल, इत्यादि प्रसंगवर्णनें करतांना अनुक्रमें, रघुवंशाच्या तिसऱ्या सर्गातील सुदक्षिणा दौहदलक्षण, माघकाव्याच्या तिसऱ्या सर्गातील द्वारकावर्णन व माघकाव्य सर्ग १३, नैषध सर्ग १५ व रघुवंश सर्ग ७ यांतील पौरस्त्रियांच्या धांदलीचें वर्णन, इत्यादि सरस

१ मुद्र. ७८, रु. ह. ५।६५-६६; २ रु. ह. ६।४०, ४२, ४८, ५७, ८३.

प्रसंगांचीही त्यानें अनुवादर्ूपानें योजना केली आहे. अनुवादकौशल्य व स्मरण-संपुटांत सांठवून ठेवलेल्या संस्कृत अवतरणांची किंवा स्थलप्रसंगांची अचूक उपस्थिति, हें सामराजाच्या बुद्धीचें वैशिष्ट्य आहे. मुद्गल, गोदातट सोडून तीर्थ-यात्रेस निघाला, त्यावेळीं भांवावलेल्या पशुपक्ष्यांचे वर्णन^१ करतांना, शकुंतलेच्या विरहानें कातर झालेल्या मयूरादिपक्ष्यांचें व लतांचें शाकुंतलनाटकांतील वर्णन, किंवा आरवी-क्षेत्रांतील पशुपक्ष्यांच्या निर्वैरत्वाचें वर्णन^२ करतांना, बाणभद्राच्या कादंबरींतील जावालीच्या आश्रमांतील पशुपक्ष्यांच्या निर्वैरत्वाचें वर्णन, त्याच्या दृष्टीपुढें स्वाभाविकच उभें राहिलें आहे. सामराजाचे काव्यग्रंथ वाचीत असतां व्युत्पन्न वाचकांस संस्कृत काव्यनाटकांतील कितीतरी निवडक अवतरणें, मराठीच्या पेहरावांत आढळतात. स्वतंत्र म्हणून गणल्या गेलेल्या त्याच्या काव्यांतील कांहीं भागांना पंचमहाकाव्यें, सुभाषित ग्रंथ व रसमंजिरी यांचा आधार आहे. यावरून संस्कृत ललितवाङ्मयाशीं त्याचा दृढ परिचय दिसून येतो. कोणत्याहि संस्कृत अव-तरणाचा अनुवाद करतांना आमच्या कवीची जशी अभिज्ञता दिसून येते, तसेंच आपण वाचलेलीं संस्कृत वाङ्मयांतील विशिष्ट वर्णनें, उपयोगांत आणण्यासाठीं आपल्या काव्यग्रंथांत तत्सदृश स्थलें निर्माण करतांना त्यांचें विस्तृत व मर्मग्राही वाचनही प्रत्ययास येतें.

कर्मठ मनुष्य सहसा काव्यप्रेमी किंवा रसिक नसावयाचा, तसा काव्यप्रेमीही बहुधा शास्त्राभ्यासी नसावयाचा. सामराज या सामान्य नियमास अपवाद असून वरील सर्व गुणांचा समुच्चय त्याच्या ठिकाणीं झालेला आढळतो. पुरोहिताच्या व्यवसायामुळें, नित्यनैमित्तिक कर्मांची त्याला आवड असली तरी, एकाद्या सामान्य भिक्षुकाप्रमाणें कर्मकांडांतच इतिकर्तव्यता मानून राहणाऱ्यापैकीं तो होता, असें दिसत नाहीं. पुराणग्रंथांतील व संस्कृत ललितवाङ्मयांतील निवडक भागांच्या अनुवादानें त्यानें आपली रसिकता व संस्कृत भाषाज्ञान जसें सिद्ध केलें आहे, तशीच त्याच्या काव्यांत सांपडणाऱ्या वेदांतकारिकां, सांख्याकारिकां, पातंजल योगें, तर्क-न्याय व मीमांसा, क्रम आणि पांच्यां, इत्यादिकांच्या पारिभाषिक

१ मुद्ग. ४९; २ मुद्ग. १५४-१५६; ३ रु. ह. ५१९४; ४ रु. ह. ३१९२१, ८१९६७; ५ रु. ह. ७१९८; ६ रु. ह. ६१६०-६३; ७ रु. ह. ६१४६.

उल्लेखावरून, षट्शस्त्रांपैकीं तीन-चार शास्त्रांत पारंगतता नसली तरी त्यांच्याशीं असलेली तोंडओळख तरी त्यानें निदर्शनास आणली आहे. यावरून सामराज हा आपला व्यवसाय सांभाळून काव्यशास्त्रविनोदांत कालक्रमणा करणारा असला पाहिजे.

वर वर्णन केलेल्या कांहीं गुणांवरुबरुच काव्यास वास्तविकता व जीवंतपणा आणणारी बहुश्रुतताही आमच्या कवींमध्ये उत्कटत्वानें वास करित होती, याची साक्ष त्याचे ग्रंथ पदोपदीं देतात. आपल्या 'मुद्गलाख्यानां'त मुद्गलाच्या उत्तर-दक्षिण-तीर्थयात्रेचें जें वर्णन' कवीनें मोठें संगतवार केलें आहे, त्यावरून तो आपल्या वडील बंधूवरुबरु दिल्ली आग्र्याकडे गेला असावा, या अनुमानास बळकटी येते.

दक्षिणेंत बंगलूरकडे त्याचें वास्तव्य होतेंच व राजारामाच्या कारकीर्दीत तो तंजावरकडे गेल्याचेंही इतिहासांत नमूद आहे. देशाटन व राजसभाप्रवेश या दोहोंची याप्रमाणें संधि अनायासें प्राप्त झाल्यामुळें, मूळ चौकसवृत्तीच्या सामराजास बहुश्रुत होण्यास फार वेळ लागला नसावा. राजपुरोहिताच्या नात्यानें राजवाड्यांत त्याचा अनिरुद्धसंचार असल्यामुळें, अठरा कारखान्यांच्या' नित्याच्या व लग्नसमारंभ-काळच्या घडामोडी त्याच्या डोळ्यांखालून जात असाव्या. 'रुक्मिणीहरण' काव्यांत रुक्मिणीच्या लग्नसमारंभाच्या सामग्रीचें जें विस्तृत वर्णन' आलें आहे, त्यांत वाद्यें, शस्त्रें, भूषणें, पोषाख, उंची रेशमी व जरीचीं वस्त्रें, दागिने, रत्नें, सुगंधी द्रव्यें, लहान लहान भांडीं, गृहोपस्कर, फरास सामान, बिछाईतीचें सामान, बैठे खेळ, पशु, पक्षी, त्रयोदशगुणी तांबूल, मसाल्याचें सामान, सुका मेवा, फळें, धान्यें, विड्याचीं पानें व केवडे, इत्यादि वस्तूंचा कवीनें केलेला उल्लेख त्याच्या प्रत्यक्ष अनुभवाचा परिपाक असण्याचाही संभव आहे. या यादींत दिलेल्या फळांच्या, मसाल्यांच्या सामानाच्या व सुक्या मेव्यांच्या नावनिशींत' व नागेशाच्या सीतास्वयंवरांतील गौतम-वनवर्णनांतील' किंवा समर्थांच्या ब्रह्मारण्यवर्णनांतील याच पदार्थांच्या नावनिशींत जें आश्चर्यकारक व तपशीलवार साम्य आढळतें, त्यावरून या कवींच्या समकाली-

१ मुग्द. ५६-७६; २ रु. ह. ३।३१ ३ रु. ह. ३।३७-५०; ४ रु. ह. ३।४८-४९; ५ नागेश सीतास्वयंवर श्लोक ९५-९७; ६ ब्रह्मारवर्णन ३-१०.

नत्वाचा एक धागा जुळत असला तरी, आपली बहुश्रुतता व्यक्त करण्याची अहमह-
मिका या प्रत्येकांत होती, हें लक्षांत आल्यावांचून रहात नाहीं.

याच काव्यांत पुढें लग्नप्रसंगीं रुक्मिणीच्या अंगावर घातलेल्या अनेक अलंकारांचें
जें वर्णन आलें आहे, त्यांत शिसफूल, भांगटिळा, दुलडी, कोथिंबिरी बाळ्या,
टोपणबाळ्या, घोसबाळ्या, तानवडे, बेसर, पाटल्या, हातसर साध्या, विलोरी
नकशीजडित व दशावतारांकित आंगळ्या, सरी, चिताक, रत्नजडीत पेटी,
चाफेकळ्यांच्या व मुक्ताफळाच्या माळा, सांखळ्या, पैजण, घुंगुर, जोडवी, पोल्हार
व विरोद्या इत्यादि सुवर्णनगांनीं, वधूचें आपादमस्तक शरीर व्यापलें आहे.
तसेंच या लग्नप्रसंगीं घातलेल्या ब्राह्मणभोजनांतील पक्वान्नांत, सुरण, सोले, कारली
इत्यादि भाजा, गुळपापडी, कोशिंबिरी, पायसान्न, वरण, हलके वडे, मालत्या,
बोटवे, सरवळे, सेवया, लाडू, पोळ्या, घान्या, पुऱ्या, तेलवऱ्या, करंज्या, विरिंज्या,
मांडे, सांडे, अनरसे, फेण्या, साखरेचे पर्वत, पापड, लोणची, पालेभाज्या, अनेक
तऱ्हेचे भात, इत्यादि पदार्थ मोठ्या साक्षेपानें गोंवले आहेत. इतकें पद्धतशीर
वर्णन कवीला हे जित्तस प्रत्यक्ष चाखल्याशिवाय करतां येणार नाहीं. शिवाजी
महाराजांच्या कालीं राजवाड्यांत होणाऱ्या प्रत्येक लग्नसमारंभाला सामराज
पुरोहित नात्यानें जातीनें हजर असल्यामुळें, राजकन्येच्या किंवा राजस्नुषेच्या
अंगावर घातलेले दागिने, जसे त्यानें बारकाईनें पाहून ठेविले असतील तसेच
राजवाड्यांत घातलेल्या ब्राह्मणभोजनांतील वाढणाऱ्या बायकांच्या व तुपापर्यंतच्या
वाढपाऱ्या त्यानें केलेल्या वर्णनावरून, या कार्यक्रमावर देखरेख ठेवण्याची कामगिरी
त्यांच्यावरच सोपविण्यांत आली असावी, असा तर्क करणें अस्थानीं होणार नाहीं.
खरा विचक्षण कवि आपली दृष्टि जशी चौफेर ठेवीत असतो, तसेच आपण
पाहिलेले पदार्थ व अनुभविलेले प्रसंग, आपल्या काव्यांत गुंफून त्यांना चिरस्थायी
करून ठेवतो. सामराजाप्रमाणेंच मुक्तेश्वरानें आपल्या विराटपर्वांत अभिमन्युविवाह-
प्रसंगींच्या भोजनाचें वर्णन देऊन, स्वकालीन भोजनप्रकार लोकांपुढें मांडून टाकले
आहेत. निरंजन माधव आपल्या 'स्तोत्रसंग्रहांत' व अमृतरायही आपल्या कटावांत,
प्रसंगविशेषीं भोजनपदार्थांचीं अशीं वर्णनें देतात. हीं सर्वच वर्णनें काव्यदृष्ट्या
कोणाला कंटाळवाणी वाटली, तरी पक्वान्नांच्या इतिहासाच्या दृष्टीनें अत्यंत महत्त्वाचीं
आहेत.

(सामराजाच्या या वर वर्णन केलेल्या बहुश्रुततेला, लोकव्यवहारनैपुण्य व राज-दरवारपरिचय यांची उत्तम जोड मिळाली होती, हें समजण्यास त्याच्या ग्रंथाबाहेर पाहण्याचें कारणच नाही. रुक्मिणीच्या लग्नाला आलेल्या ब्राह्मणांचीं त्यानें देशपरत्वेनां वें' दिली आहेत, त्यावरून प्रत्येकाचें वैशिष्ट्य त्यास ठाऊक असावें. चांगल्या श्रोत्रिय ब्राह्मणाबरोबरच विट, जार, चेटादि लबाड लोकांचा सुळसुळाटही या प्रसंगीं कसा झाला होता, व हे हलकट लोक परांगनांकडे पहात त्यांच्याशीं सूत जोडण्याची कशी धडपड करीत, याचें कवीनें मोठें सूक्ष्म वर्णन केलें आहे.' प्रतिष्ठेनें आलेले व नित्य काव्यरचनेंत गढलेले कवीवर्यही, कुरंगाक्षींचीं वदनें पाहण्यांत चासुर्य दाखवीत,^१ किंवा पंक्तींत वाढावयास आलेल्या सुंदर स्त्रिया वाढत असतांच लोकांना भुलवीत होत्या', असें सामराजाचें वर्णन वाचलें म्हणजे, स्त्री-पुरुषांचें मनोगत किंवा इंगित तो कसा जाणत होता, हें समजून येतें. सूक्ष्मावलोकन हा कवीस अवश्य असणारा गुण त्याच्या ठिकाणीं उत्कटत्वानें वास करीत होता. त्याच्या काव्यांतील स्वभावोक्तींचीं उदाहरणें त्यानें केलेल्या स्त्रियांच्या मनोहर हालचालीच्या निरीक्षणाची जशी साक्ष पटवितात, तसेच मंत्रतंत्र, जादूटोणें, गारुड, पिशाच्चबाधा व तत्परिहार, या गोष्टींचे अप्रत्यक्ष उल्लेख' तत्कालीन समाजस्थितीचे निदर्शक वाटतात. पापिणीचा पदर लागणें अनिष्ट असणें, साप आडवा जाणें, दृष्ट लागणें, इत्यादि अशुभ शकुनाप्रमाणेंच, कावळे उजवे उडणें, चाष डावे जाणें, पूर्ण कुंभद्वय पाहणें, सवत्स गाय सन्मुख येणें किंवा सुवासिनीची भेट होणें, अशा शुभशकुनांवर,^२ त्याकाळच्या लोकांचा पूर्ण विश्वास असला पाहिजे. भविष्य जाणण्यासाठीं करपुतळ्या पाहण्याची किंवा कर्णपिशाच्च' वश करून घेण्याची प्रवृत्तिही त्यांकाळीं असावी. नुसत्या शिकेवरून पुढील प्रलयाची'^३ किंवा डोळा लवण्यावरून व बाहु फुरफुरण्यावरून^४ पुढील शुभदायक गोष्टींची अटकळ राजघराण्यांतील स्त्रीपुरुषही बांधीत. त्याअर्थी समाजांतील अंधश्रद्धेला त्याकाळीं किती ऊत आला असेल, याची थोडीबहुत कल्पना होते.]

१ रु. ह. ६।४१; २ रु. ह. ६।५४-५६; ३ रु. ह. ६।६५;
 ४ रु. ह. ६।७५; ५ रु. ह. २।८६-८९, ३।९८; ६ रु. ह. २।९३, ६।१०१;
 ७ रु. ह. ४।५३-५४, ५।१४२; ८ रु. ह. ६।८६; ९ रु. ह. ३।९७;
 १० रु. ह. ७।९३; ११ रु. ह. ७।६.

सामराजकालीन समाज अंधश्रद्धालु व धार्मिक, तसा थोडा रंगेल व संपन्नही होता. 'नटनाट्य' किंवा नटापुढें नर्तन' या उल्लेखांनीं त्याकाळीं नट व नाटकें अस्तित्वांत असलीं पाहिजेत. मंगलोत्सवप्रसंगीं विट, जार, यांचा इतका सुळसुळाट होत असावा कीं, साध्वी स्त्रियांना घराबाहेर पडणेंही धोक्याचें व्हावें.^१ संगीतकला व नृत्यकला वारस्त्रियांकडून उपासिली जात होती. धर्मवाह्य वर्तनावद्दल समाजांत वाळीत पडून पंक्तिवाह्य करण्याची शिक्षाही दिली जात असावी.^२ शैव-वैष्णववाद जोरांत असून, कृष्णातीरस्थ वैष्णव आपल्या ग्रंथांतून शंकराची निंदा करीत.^३ गणेश, शंभू, सूर्य, शक्ति इत्यादि प्रमुख देवदेवतांच्या उपासना^४ चालू असूनही बालाव-गलादि^५ क्षुद्र देवताभक्तीही कांहीं कमी नव्हती.

समाजाच्या या बहिरंगावरोबर अंतरंगाचें व विशेषतः स्त्रीजीवनाचें चित्र सामराजानें मोठ्या सहानुभूतीनें काढलें आहे. कवि ज्या राजस्त्रियांत वावरत होता, त्यांच्यांत गोषा रूढ असून बाहेर पडतांना बुरखा घेण्याची पद्धत होती.^६ कित्येकींना तर सूर्यदर्शन घडण्याची मुष्कील होती.^७ स्त्रीजन्म अत्यंत हीन अशी मनुप्रणीत समजूत स्वतः स्त्रियांचीच होती. पतीशिवाय कुळस्त्रीला दुसरें दैवत नाही, ही भावना दृढ असून पतीचें उच्छिष्ट सेवून राहण्यांत त्या समाधान मानीत. सासू व सून यांचें खडाष्टक होतें, व मान कापून पुढें ठेवली तरी, सुनेला यश येण्याची आशाच नव्हती. (रुक्मिणीस तिची आई जो उपदेश करते, त्यांत पतीप्रमाणेंच सासु-सासरा, नणंदा, भाच्या, यांना राजी राखण्यास सांगते. कलहाला कारण होणारीं आपलीं मुलें तर आवरावींच, पण पदर नीट घेऊन कोणी विचारल्यास मंजूळ उत्तर द्यावें, असें मोठ्या पोटतिडकीनें ती बजावते. हा सर्व उपदेश म्हणजे सामराजकृत स्त्रीजीवन-प्रकाशच असून, त्यानें वर्णिलेल्या या स्वकालीन समाजस्थितीद्वारां लोकव्यवहाराचें व मनुष्यस्वभावाचें त्याचें अचूक परिज्ञान व सूक्ष्म अवलोकन उत्तम प्रत्ययास येतें!

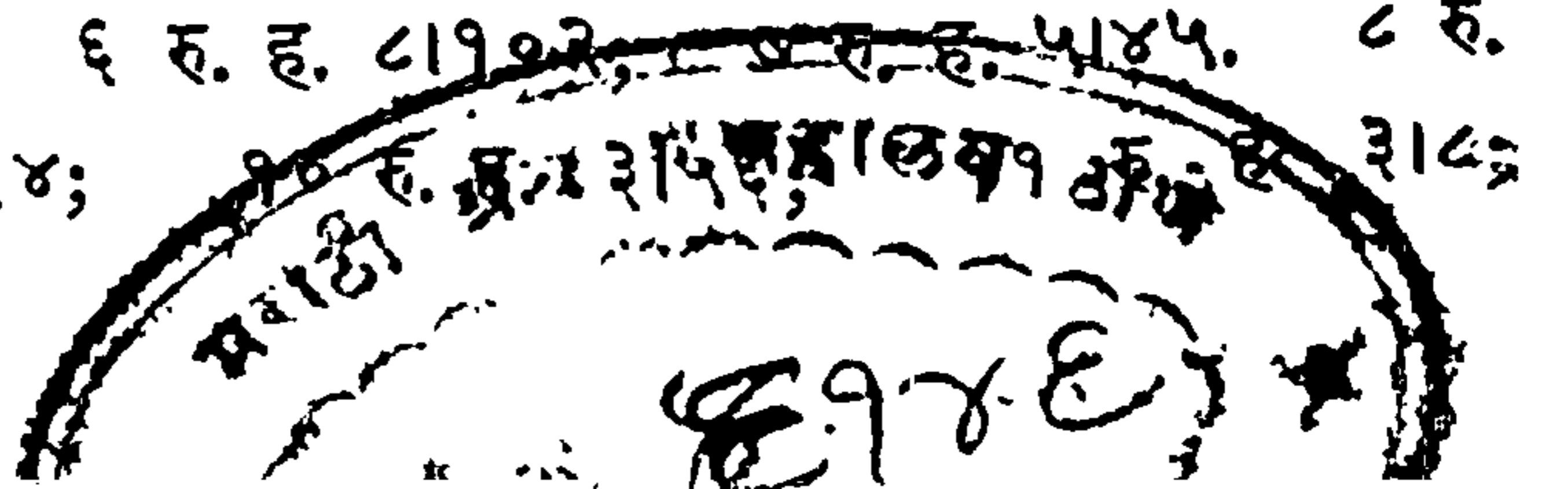
सामराजाचा राजदरवार-परिचयहि नित्याचा व निकटवर्ति असला पाहिजे. त्याच्या अंगचें चातुर्य, विचक्षणता व इंगितज्ञता पाहून केवळ पौरोहित्यापेक्षां

१. रु. ह. ६।१.३.०; २. रु. ह. ३।१.३२; ३. रु. ह. ६।५५-५७; ४. रु. ह. ५।११; ८।६.१, ३।३२; ५. रु. ह. ५।५७; ६. रु. ह. ६।४७; ७. रु. ह. ६।५२; ८. रु. ह. ३।९०-९८; ९. रु. ह. ८।४०; १०. रु. ह. ७।८०.

प्रत्यक्ष राजकीय घडामोडीही त्याच्यावर सोंपविण्यांत आल्या असाव्या. सिंहासनस्थ श्रीकृष्ण,^१ चोहोंबाजूंस उभे असलेले त्याचे चतुर अमात्यचूडामणी^२ व तेथील विलक्षण राजरीति,^३ यांचें ज्याअर्थी तो तपशीलवार वर्णन करतो, त्याअर्थी शिवाजी महाराज, त्यांचे अष्टप्रधान व त्यांच्या दरबारांतील कामकाज यांचे नित्य त्याच्या डोळ्यापुढें चाललेले प्रकारच, तो चित्रित करित असला पाहिजे. राजाची गांठ घ्यावयाची असल्यास अगोदर जवळच्या माणसांकडून रदवदली,^४ त्यानंतर अर्ज^५ व तोही फसल्यास कोणा वड्याचा वशिला,^६ किंवा कोणीतरी वेळ साधून राजास सूचना करणें,^७ या दरबारांत दाद लागण्याच्या पायऱ्या, श्रीकृष्णकालीन म्हणून दिल्या असल्या तरी कवीच्या स्वकालीनच आहेत.] “अन्य कार्यांत व्यापृत असेल त्यावेळीं आपली गोष्ट पुढें न काढतां चांगली वेळ पाहूनच ती काढावी, नाहीतर अवज्ञा होऊन कार्यनाश होईल,^८ अशी रुक्मिणीनें सुदेवाला सूचना केली आहे. त्यावरून कोठें काय व केव्हां बोलावें व आपलें कार्य कसें साधावें, याचें पूर्ण ज्ञान कवीनें स्वानुभवानेंच मिळविलें असलें पाहिजे. दोन भिन्न दरवारशीं खलवतें करण्यासाठीं मध्यस्थ वकील म्हणून किंवा दोन राजघराण्याचे लग्नसंबंध जुळविण्यासाठीं राजदूत म्हणून वडील बंधू मल्हारभटाप्रमाणेंच सामराजाचीही अनेक प्रसंगीं योजना झाली असल्यासही आश्चर्य नाही. अशीं राजकारणें, किंवा हातरोखे^९ चालविणें, मुकासे देणें^{१०}, करीणा कळणें^{११} किंवा प्रमाणग्या^{१२} देणें या मराठी राजवटींतील व्यवहाराशीं कवीची नित्याची गांठ असल्याशिवाय त्याला यांचा इतका काळजीपूर्वक उल्लेख करतां आला नसता.

या अनेक ऐहिक सुखोपभोगांत किंवा राजकीय घडामोडींत रंगून जाऊन पारलौकिक गोष्टींकडे दुर्लक्ष करण्याइतका सामराज अविचारी खास नव्हता. तर्कमीमांसादि शास्त्रें केवळ बुद्धीची अडवणूक करण्यासाठीं आहेत, खरें ध्येय जें परलोकसाधन तें त्यांच्याकडून साधलें जात नाही, अशा अभिप्रायानें त्यानें आपली परमार्थप्रियता सिद्ध केली आहे (रु. ह. ६।६३). आपल्यापूर्वी होऊन

१ रु. ह. ५।२४; २ रु. ह. ५।३१; ३ रु. ह. ५।३२; ४ रु. ह. ५।३९; ५ रु. ह. ५।४१; ६ रु. ह. ८।१०२; ७ रु. ह. ५।४५. ८ रु. ह. ४।३८; ९ रु. ह. ३।३४; १० रु. ह. ३।३९.

गेलेल्या ज्ञानेश्वर-एकनाथांच्या ज्ञानोत्तर भक्तीची शिकवण, त्यांच्या ग्रंथद्वारां त्यांच्या मनावर पूर्णपणे ठसलेली होती. आमच्या सर्व संतकवींप्रमाणेच “ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः” हें शंकरप्रणीत अद्वैत तत्त्व त्यांच्या ठिकाणी वाणलें असून, तद्विरुद्ध जीवेश्वर भेद मानणाऱ्या द्वैती मताचा त्यानें निषेध केला आहे. कामक्रोधादि षड्विपुंच्या^१ व आशा,^२ तृष्णा^३ वासना^४ व अहंता^५ यांच्या सपाट्यांत सांपडल्यामुळे, कर्म बंधनरूप^६ होऊन जन्मावळीचें विरडें तुटत नाही,^७ अशी पुनर्जन्माच्या कारणांची सर्वपरिचित मीमांसा त्यानें केली आहे. प्रपंचांत राहून निवृत्ति अंगीं पचत नाही, संसार हा असार व बुडबुड्या-सारखा^८ आहे, सनातन परब्रह्माचें^९ स्वरूप निद्वंद्व व निःसंग^{१०} असून जीव व शिव हे एक आहेत,^{११} इत्यादि मोक्षसाधक ज्ञान त्यानें आपल्या ग्रंथांत ठिकठिकाणीं विखुरलें आहे. पण वर सांगितलेल्या निर्गुण निराकार परब्रह्माची उपासना जरी श्रेष्ठ प्रतीची असली तरी ती साध्य होणें महाप्रयासाचें आहे. निराकार परब्रह्मावर चित्ताचें अनुसंधान घडण्यासाठीं प्रथमतः सगुण प्रतीकावर लक्षस्थिर करणें अवश्य असतें. सगुणमूर्तीच्या या ध्यानासच सगुणोपासना किंवा भक्ति अशी संज्ञा असून, भगवद्गीतेनें हिलाच परमेश्वरप्राप्तीचा राजमार्ग म्हटलें आहे. ‘रुक्मिणीहरण’ काव्यांत परमेश्वराच्या सगुण व निर्गुण अशा दोन्ही स्वरूपांची एकरूपता^{१२} दाखविली असून भक्तीला मोक्षापेक्षांही श्रेष्ठता दिली आहे. “वेदांताच्या मते संसार मिथ्या असल्यामुळे, कोण कोणाची सुटका करणार ? मूळ बंधनाचाच अभाव असल्यावर मोक्षसुद्धां आकाशपुष्पाप्रमाणें कल्पितच आहे.”^{१३} असा मोक्षकल्पनेवर श्रीकृष्णमुखानेंच आक्षेप घेऊन त्याच्याचकडून भक्तीचा गौरव करविला आहे. सगुणोपासनेचें किंवा भक्तीचें पुट जसजसें जीवावर चढतें, तसतसा अनेक जन्मांत सांठलेला मनावरील मळ झडून जाऊन तें सात्विक बनतें, अशा क्रमानें मनाचें मनपण नष्ट होऊन अद्वैतज्ञानाचा लाभ होतो,^{१४} असा भक्ति व ज्ञान यांचा

१ रु. ह. ११४,५; २ रु. ह. ४१९०५, ४१७७; ३ रु. ह. ११२५, ८१९९२.
 ४ रु. ह. ११२२; ५ रु. ह. ११२३; ६ रु. ह. ११२४; ७ रु. ह. ११२५;
 ८ रु. ह. ११९९; ९ रु. ह. ११९९; १० रु. ह. ७१२३; ११ रु. ह. ३१९२२;
 १२ रु. ह. ३१९१; १३ रु. ह. ५१७७; १४ रु. ह. ४१९१०, ११७;
 १५ रु. ह. ११४८-५०; १६ रु. ह. ४१९०९, ५१२२; १७ रु. ह. ५१७८-७९;
 १८ रु. ह. ५१७४, ७६.

कार्यकारणभावही श्रीकृष्णाकडूनच वदविला आहे. सुदेवकृत मनोबोध^१ व हरि-
स्तव^२ यांतही नवविधाभक्तीचें विवेचन आलें असून, श्रीकृष्णभक्तीमुळेच सुदेवाचें
द्वैतभान^३ उडून अद्वैतज्ञान^४ त्यास प्राप्त झालें, असें म्हटलें आहे. रुक्मिणीचें
श्रीकृष्णावरील प्रेम शृंगारिक अगर भक्तिपर होतें, हा प्रश्न सोडवितांना
एक गोष्ट लक्षांत घेतली पाहिजे कीं, कवीनें आपल्या काव्याची नायिका प्रथमतः
एका विशिष्ट प्रसंगापर्यंत अगदीं लौकिक स्वरूपाची दाखविली असून, त्या प्रसंगानंतर
मात्र तिच्या शृंगारिक वृत्तींत फरक किंवा पालट झाल्यामुळे, श्रीकृष्णाशीं शेवटीं
झालेलें तिचें मीलन आध्यात्मिक स्वरूपाचें होतें असेंच त्यास दाखवावयाचें होतें.
रुक्मिणीची स्मरदशा,^५ स्मरावस्थेंतील शीतलोपचार व तिचें भाषण,^६ तिनें केलेल्या
धाव्यांत देखील मन्मथाचा उल्लेख असणें,^७ सखीनें 'विषयविषधरी उंखिली' असाच
तिचा उल्लेख करणें,^८ रुक्मिणीला झालेल्या पहाटेच्या स्वप्नदर्शनांत श्रीकृष्णानें
आपल्या मांडीवर घेऊन तिच्या मुखांत स्वीय तांबूल घालणें,^९ आपल्या पत्रिकेंत
आपल्या हरणाची युक्ति तिनें श्रीकृष्णास सुचविणें,^{१०} सुदेवब्राह्मणानेंसुद्धां पत्र
देतांना तिचें रूप वर्णन करून तिच्या मदनबाधेचाच उल्लेख करणें,^{११} रुक्मिणी व
तिची सखी यांच्या भाषणांतही तसाच उल्लेख येऊन रुक्मिणीला पूर्वी घडलेल्या
स्वप्नानंदाची आठवण होणें,^{१२} रुक्मिणीनें केलेल्या विलापांत 'परित्याग स्त्रीचा
कवण पुरुषार्थी नर करी' असें श्रीकृष्णास अनुलक्षून म्हणणें^{१३} इत्यादि, सुदेव
ब्राह्मण द्वारकेहून परत येऊन तिला भेटेपर्यंत घडलेले प्रसंग, रुक्मिणीच्या प्रेमाची
जाति प्रथमतः शृंगारिक होती असेंच सिद्ध करतात. श्रीकृष्णदर्शनलाभ झाल्या-
मुळे, ज्याची प्रपंचाची बेडी तुटली,^{१४} अशा सुदेवाचें दर्शन घडतांच मात्र
तिच्या वृत्तींत एकदम फरक पडून, तिचा अहंभाव गळला, चित्त वासनारहित झालें,
व श्रीकृष्णांच्या ठिकाणीं मन मुरल्यामुळे ती ब्रह्मानंदांत निमग्न झाली.^{१५} आपल्या
प्रेमाचा विषय श्रीकृष्ण ही एक सामान्य पुरुष-व्यक्ति नसून तो साक्षात् ईश्वर
आहे हें जरी रुक्मिणीस ठाऊक असलें, तरी सुदेवाचें प्रत्यागमन होईपर्यंत ती

१ रु. ह. ४१८०-१०४; २ रु. ह. ४१९०५-१३१; ३ रु. ह. ४१९०५;
४ रु. ह. ४१९१०, १११; ५ रु. ह. २१६४-७७; ६ रु. ह. ३१६४-७६;
७ रु. ह. ३१९१४; ८ रु. ह. ४१७; ९ रु. ह. ४१५०; १० रु. ह.
५१८६-१०२; ११ रु. ह. ५१९३३; १२ रु. ह. ६१९१५, ११६; १३ रु. ह.
६१९२८-१६४; १४ रु. ह. ७१२६; १५ रु. ह. ७१२.

श्रीकृष्णास एकाद्या प्रणयी पुरुषाप्रमाणेच संवोधिते असें दिसून येते. लौकिकाला अलौकित्व किंवा अलौकिकाला लौकिकत्व देण्याचा कवींचा संप्रदाय आहे. सामराजानें येथें रुक्मिणीसारख्या अलौकिक व्यक्तीचें लौकिक वर्णन करून, सुदेवासारख्या श्रीकृष्णाचा साक्षात्कार घडलेल्या व्यक्तीचें दर्शन, हें तिच्या वृत्तीच्या पालटाचें कारण दाखविलें आहे. पुढें अंबालयांतूत यथासांग पूजा करून रुक्मिणी वाहेर पडत असतांना, पुढील रुक्मिणीहरणप्रसंगाचें महत्त्व लक्षांत घेऊन सुदेव तिला तांतडी करण्यास सांगतो. यावेळीं त्यानें केलेला उपदेश^१ रुक्मिणीच्या मनाची आध्यात्मिक तयारी करणारा असून, श्रीकृष्ण-रुक्मिणीच्या मीलनाचें आध्यात्मिक स्वरूप सूचित करणारा आहे. काव्याच्या उपसंहारांत श्रीकृष्णरुक्मिणीच्या प्रत्यक्ष मीलनप्रसंगीं तिच्या वृत्तीनें भक्तीची शेवटची म्हणजे आत्मनिवेदनाची पायरी गांठली आहे.^२ यावरून एकनाथांच्या 'रुक्मिणीस्वयंवरा' प्रमाणेच आपलेही काव्य बाह्यतः लौकिक दिसून, त्याची परिणति मात्र आध्यात्मिकरूपकांत व्हावी, असा सामराजाचा आशय दिसतो.^३ रुक्मिणीच्या वृत्तींत प्रथमपासूनच श्रीकृष्णाबद्दल शृंगार व भक्ति यांची भेसळ झाली होती, किंवा तिची भूमिका केवळ भक्तीचीच होती, असें गृहीत धरल्यास तिच्या स्मरदशेची किंवा स्वप्नांत अनुभवलेल्या उत्तानशृंगाराची संगति लागत नाही. तिसऱ्या सर्गांत आलेल्या स्मरदशावर्णनांत 'निजपद भजकांचा'^४ किंवा 'विषयतृष्णाप्रवाहांत सांपडलेल्या लोकांचा,'^५ रुक्मिणी जो उल्लेख करते, तो स्वतःसंबंधीं नसून बहुजनसमाजाबद्दल आहे. रुक्मिणी यावेळीं 'उचलुनि अथवा हे आपुली दासि न्यावी'^६ असें सुचविते, त्याअर्थी तिची भावना भक्तीची नसून शृंगाराची आहे. दहा स्मरदशा व नवविधाभक्ति यांतील कांहीं भाव सर्वसाधारण आहेत, म्हणून फार तर एवढे म्हणतां येईल कीं, या सर्वसाधारण भावांच्या वर्णनानें कवीनें आपल्या काव्याचें भक्तींत होणारें पर्यवसान कौशल्यानें सूचित केले आहे. सामराजासारखा रसिक व विचक्षण कवि दोन विरोधी रस एका वेळीं नायिकेच्या मनांत उत्पन्न करून काव्यांत वैरस्य उत्पन्न करणार नाही. म्हणून रुक्मिणीची श्रीकृष्णाबद्दलची भावना प्रथम निर्भेळ शृंगाराची असून, सुदेव ब्राह्मणा-सारख्या श्रीकृष्णाचा साक्षात्कार झालेल्या पुरुषाच्या दर्शनानें व उपदेशानें ती शेवटीं भक्तिमय झाली, अशीच उपपत्ति मान्य करणें सुसंबद्ध व कलेच्या दृष्टीनेंही औचित्यपूर्ण आहे.

१ रु. ह. ८१९०९, ११०, ११२; २ रु. ह. ७१८७, ८१९४४-१९७, १५८; ३ रु. ह. ३१८०; ४ रु. ह. ३१८२; ५ रु. ह. ३१८३;

आमचा कवि शांकरमताचा अनुयायी असला तरी शंकराचार्यांचा संन्यासाश्रमावरील कटाक्ष त्याला मान्य नव्हता. म्हणूनच हरिचरणीं घेण्यासारख्या भक्तिप्रधान क्षेत्रसंन्यासाचा त्यानें उपदेश केला आहे. तो आपणांस 'भगवद्भक्तपदानुरक्त' म्हणवीत असल्यामुळे, एकनाथाप्रमाणेच भक्तीला पोषक अशा गृहस्थाश्रमाला त्यानें प्राधान्य दिलें आहे. प्रपंचांत अलिप्त राहून परमार्थ साधतांना भक्ति व वेदांत यांची जशी त्यानें सांगड घालून दाखविली आहे, तशीच वेदांत व सांख्यशास्त्रां यांचीही त्यानें एकवाक्यता करून दाखविली आहे. पण श्रीकृष्णभक्तीच अखेर प्रपंचांतून सुटका करून अंतिम ध्येय जें परब्रह्म तें साध्य करून देईल, अशी त्याची खात्री आहे.

[सामराजाचा व्यवसाय, अग्निहोत्रप्रियता, बहुश्रुतता, वेदवेदांग, शास्त्रेतिहास व काव्यपुराणांचें विस्तृत वाचन, लोकव्यवहार व मनुष्यस्वभावाचें सूक्ष्मावलोकन, राजदरबारपरिचय, दौत्यकौशल्य व भक्तिपरायणता, हे त्याच्या काव्यांत उमटलेले त्याचे गुण पाहिले म्हणजे, रुक्मिणीहरणकाव्यांत सुदेव ब्राह्मणाचें त्यानेंच काढलेलें शब्दचित्र त्यालाच तंतोतंत लागूं पडतें. आत्मप्रकटीकरणाचें कार्य सुदल व सुदेव या दोन पात्ररूपानें कवीकडून नकळत साधलें असून, काव्य व कविचरित्र यांची एकरूपता त्यानें स्वकृतीनें सिद्ध केली आहे.] सामराजाची वैयक्तिक माहिती उपलब्ध नसली, तरी त्याच्या काव्यांत त्याचे आत्मिक व आनुषंगिक असे जे गुण अगदीं स्वाभाविक रीत्या स्फुट झाले आहेत, तेच वरील विवेचनांत साधार मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. सामराजकवीवदलचे विपरीत ग्रह घालविण्यास याचा थोडा तरी उपयोग होईल अशी आशा आहे.

प्रकरण ६ वें

काव्यलक्षण व सामराजाचें काव्य

प्रथम भाषा नंतर व्याकरण हा भाषाशास्त्राचा सामान्य नियम साहित्यशास्त्रालाही लागू पडतो. बहुजनसमाजाच्या चित्ताचें हरण करणारीं अनेक काव्ये निर्माण झाल्या-नंतरच तीं निर्माण करणाऱ्या कवींच्या मौलिक गुणांचें, त्यांना सहाय्यक होणाऱ्या इतर बाह्य गोष्टींचें, व काव्यांच्या हृदयंगमत्वाला कारणीभूत होणाऱ्या इतर तत्त्वांचें, विवेचन करणारें काव्यशास्त्र निर्माण झालें. अनेक उत्तमोत्तम काव्यांच्या आलोडनानें व सूक्ष्म परीक्षणानें संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनीं कवींच्या काव्यावरून त्यांच्या मनाचा, बुद्धीचा व व्यक्तित्वाचा ठाव घेऊन, उत्तम कवि होण्यास लागणाऱ्या कारणांची उपपत्ति वसविली. उत्तम काव्य व तें काव्य, रचणाऱ्या कवीची काव्यशक्ति, त्याचें अध्ययन, वाचन, निरीक्षण व काव्यरचनेचा व्यासंग यांचा अनन्यसाधारण संबंध दिसून आल्यामुळें, शक्ति, व्युत्पत्ति व अभ्यास असे काव्याचे हेतु' काव्यशास्त्रज्ञांनीं एकमुखानें ठरवून टाकले, व पुढें याच तीन गोष्टी होतकरु कवींना मार्गदर्शक झाल्या. काव्यामुळें बनलेलें शास्त्र, पुढें काव्यालाच कारण होऊन वसलें.

या वर दिलेल्या काव्यहेतूपैकीं, प्रतिभेलाच कित्येकांनीं प्राधान्य दिलें असून, इतर दोन हेतूंना गौण ठरविलें आहे. त्यांच्या मते प्रतिभा जर अभ्यासानें वृद्धिंगत होते, व व्युत्पत्तीनें रमणीयत्व पावते, तर हे दोन्ही हेतु तिलाच पोषक होणारे आहेत. मम्मट मात्र शक्ति किंवा प्रतिभा, निपुणता, (व्युत्पत्ति) व अभ्यास या तिघांनाही एकसमयावच्छेदानें काव्याचें कारण' मानतो. शक्ति किंवा प्रतिभा हा एक कवित्वाचा

१ कवित्वं जायते शक्तेर्वर्धतेऽभ्यासयोगतः ।

अस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥—कमलाकर

प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसंकथा ॥—वाग्भटालंकार १।३

२ शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

उपजत संस्कार असून, त्याशिवाय काव्याची निर्मिति व्हावयाची नाही, असें, ज्याअर्थी तो म्हणतो, त्याअर्थी “ कवि हा जन्मजात असावा लागतो, तो मारून मुटकून होत नाही,” या म्हणीचा तो अनुवादच करीत असावा असें दिसते. प्रतिभेचें खरें स्वरूप वर्णन करतांना अग्निपुराणानें कवित्व व शक्ति यांत सूक्ष्म भेद काढला आहे. ‘गुणमात्रारचना सफाईनें करतां येणें अवघड आहे, पण त्याहीपेक्षां अशा पद्यरचनेंत नाविन्य किंवा कल्पनास्वातंत्र्य आणतां येणें त्याहून दुर्घट आहे, तो गुण मूळचाच असावा लागतो,’ असें म्हणण्याचा या पुराणाचा आशय आहे. प्रतिभेच्या आणखीही ज्या व्याख्या केलेल्या आढळतात, त्यांत कोणी कल्पनेच्या नाविन्यावर तर कोणी संविधानकाच्या किंवा स्वभावपरिपोषाच्या अभिनवत्वावर^१ भर दिलेला दिसतो. कल्पनेचें किंवा भावनेचें स्वातंत्र्य दाखविणारी, कवीच्या टिकाणीं वास करणारी एक अपूर्व शक्ति म्हणजे प्रतिभा, असाच वरील व्याख्यांचा निष्कर्ष काढतां येईल. तथापि या शक्तीच्या आणखीही कांहीं छटा लक्षांत घेणें जरूर आहे. वाचकांच्या पुसट झालेल्या अनुभवांचें स्मरण करून देणें, किंवा सर्वसाधारण माणसानें कधींही न पाहिलेल्या अथवा न अनुभवलेल्या गोष्टींची विविध व कुतूहलजनक जोड आणि संबंध, नित्य नव्या पद्धतीनें दर्शविणें,^२ या कवीच्या व्यापारांचाही प्रतिभेतच समावेश होतो. कवि हा द्रष्टा असून त्याला दिव्य दृश्यें दिसतात, व त्याला दिसलेलीं हीं दिव्य दृश्यें व पडलेलीं स्वप्नें, साधारण प्रतीच्या लोकांपर्यंत भाषेच्या द्वारां पोचविण्यासही, ही प्रतिभा किंवा ईश्वरी देणगीच कारणीभूत होते. एवंच रम्य व दिव्य दृश्यें दिसणें, व समुचित शब्दांत ती उतरवितां येणें, या कवीच्या दुहेरी शक्तींचा उल्लेख केल्यामुळें, भावना आणि कल्पना यांच्या बरोबरच, रचना व मांडणी यांचाही अंतर्भाव ‘प्रतिभेत’ गृहीत धरल्यासारखा आहे.

१ कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ।

२ प्रज्ञा नवनवोल्लेखशालिनी प्रतिभा मता ।

३ प्रतिभा, अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा ।

शक्तिः प्रतिभानं वर्णनीयवस्तुविषयनूतनोल्लेखशालित्वम् ।

—लोचन

४ प्रसन्नपदनव्यार्थयुक्त्युद्धोधविधायिनी

स्फुरंती सत्कवेर्बुद्धिः प्रतिभा सर्वतोमुखी ॥ — वाग्भटालंकार

व्युत्पत्तीच्या स्वरूपाबद्दल फारसा वाद नाही. छंदःशास्त्र, व्याकरणशास्त्र, ललित-कला, लोकव्यवहार व अनेक पदार्थ यांच्या ज्ञानामुळे, येणारा युक्तायुक्त विचार, अशी व्युत्पत्तीची व्याख्या^१ बहुतेकांनी केली असून प्रतिभेने निर्माण केलेल्या भावनांचे किंवा कल्पनांचे सारासार ग्रहण अथवा निरास, कवीकडून या व्युत्पत्ती-मुळेच^२ होतो. अनेक शास्त्रांच्या अध्ययनाने, ललितकलांच्या उपासनेने व लोकव्यवहाराच्या बारीक निरीक्षणाने, कवीच्या अंगी जी बहुश्रुतता, चातुर्य व वैचक्षण्य आलेले असते, त्यालाच साहित्यशास्त्रज्ञांनी व्युत्पत्ति किंवा निपुणता^३ असें सुटसुटीत नांव दिले असून, या व्युत्पत्तीमुळेच कवीची प्रतिभा ताजीतवानी राहते. जगांत अशी कोणतीही वस्तु नाही की, जी काव्याचा विषय होणार नाही. पण आपल्या समकालीन व पुढील पिढीच्या हृदयावर आपले काव्य अधिष्ठित व्हावे, अशी कवीची इच्छा असेल, तर अध्ययन व अवलोकन यांच्या द्वारा आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचे प्रतिबिंब त्याने काव्यांत पाडले पाहिजे. अभ्यास या तिसऱ्या काव्यहेतूचा अर्थ काव्यरचनेचा अखंड क्रम^४ असाच अनेकांकडून करण्यांत आला आहे. पण निसता पद्यरचना करण्याचा अखंड क्रम ठेवल्यास, फार तर गणमात्रा जुळण्याचा सराव वाढून पद्यरचनेत सौकर्य येईल, उच्चदर्जाची काव्यनिर्मिति होणार नाही. म्हणून कवि किंवा काव्यपरीक्षक यांच्या योग्य मार्गदर्शकत्वा-खाली, काव्यरचनेचा क्रम ठेवून त्यांच्या सूचना अमलांत आणण्यास काव्यप्रकाश-काराने^५ होतकरू कवींना मुद्दाम सांगितले आहे.

काव्य-हेतूंच्या या एकत्र समवायाने उत्तम काव्याची निष्पत्ति होते, हे मम्मटाचे मत, तत्त्व म्हणून मान्य करण्यासारखे असले, तरी काव्यप्रांतांतील नित्याचा अनुभव पाहिला असतां प्रतिभेचे प्राधान्य सांगणारे वाग्भटालंकारांचेच मत कोणीही उचलून

१ छंदोव्याकरणकलालौकस्थितिपदपदार्थविज्ञानात् ।

युक्तायुक्तविवेको, व्युत्पत्तिरियं समासेन ॥ — रुद्रट.

२ शक्त्या पदार्थौ मनसि संनिधीयेते । तयोः सारासारग्रहणनिरासौ व्युत्पत्त्या क्रियते । अभ्यासेन शक्ते उत्कर्ष आधीयते ।

३ निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।—काव्यप्रकाश १।३.

४ भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः ।—वाग्भटालंकार.

५ काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति, तदुपदेशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः ।

धरील. व्युत्पत्ति व अभ्यास हे काव्याचे केवळ बाह्य हेतु असल्याने, ते कोणालाही हस्तगत करून घेण्याइतके सर्वसाधारण आहेत. पण कवीचें व्यक्तिमत्व, त्याची जगाकडे पाहण्याची विशिष्ट दृष्टि, व आपणास आलेले अनुभव एका विशिष्ट मोहक पद्धतीने मांडण्याची त्याची शैली, इत्यादि गोष्टी ज्या एका ईश्वरदत्त देणगीत सामावलेल्या असतात, ती कविप्रतिभाच एका कवीचें दुसऱ्यापेक्षां वैशिष्ट्य किंवा स्वातंत्र्य सिद्ध करण्यास समर्थ आहे. म्हणून काव्याची व्याख्या करतांना प्रतिभेचे विलास, ज्या भावना-कल्पनांच्या व पदविन्यासाच्या प्रकर्षात दिसतात, त्यांचाच विचार प्रामुख्याने झाला पाहिजे.

संस्कृतसाहित्यशास्त्राचा इतिहास लक्षपूर्वक पाहिला असतां, काव्याची व्याख्या किंवा त्याचा आत्मा ठरवितांना, अनेक मतांची धुमश्रुती चाललेली आढळून येते. आरंभीं काव्यप्रांतांत अलंकारांचें इतके वर्चस्व होतें कीं, अलंकार म्हणजे काव्य अशीच दृढ समजूत झाली होती. काव्याचें जसजसें जास्त सखोल विवेचन होऊं लागलें तसतसें, रीति, गुण, ध्वनि, रस हे सांप्रदाय पुढें येऊन मम्मटादि काश्मीरी पंडितांच्या ग्रंथांत तर ध्वनीच्या आश्रयानें रहाणाऱ्या या रसाचेंच अवडंबर माजविण्यांत आलें. अलंकाराकडे एकेकाळीं सर्वस्वीं झुकणारा लंबक, याप्रमाणें रसाकडे ओढण्यांत येऊन, 'रसात्मकं वाक्यं काव्यम्' अशी व्याख्या मान्य करण्यांत आली, तरी कविप्रतिभेचें द्विविध स्वरूप लक्षांत घेतां ती एकांगी वाटल्यावांचून रहात नाहीं. उदात्त व सात्विक आनंदाची प्राप्ति करून देणें, हें काव्याचें ध्येय भावनेच्या उत्कटतेनें किंवा रसाविष्कारानें जितकें साधतां येतें, तितकेंच तें अलंकाराच्या नाविन्यानें किंवा कल्पनाप्रकर्षानें घडवून आणतां येतें, हें अनुभवास पटूं लागतें. भावना व कल्पना या कविप्रतिभेच्या दोन शाखा असल्यानें, प्रतिभासंपन्न काव्याच्या व्याख्येंत त्या दोघींना मानाचें स्थान मिळणें उचित आहे. यावरून भावना व कल्पना किंवा रस व अलंकार यांपैकीं एकेकाचा किंवा एकसमयावच्छेदानें दोहोंचा जो विलास, त्यांस 'काव्य' म्हणण्यास प्रत्यवाय नसावा.

मनुष्याच्या अंतःकरणांतील सुप्तभाव अथवा स्थायिभाव यांना काव्यांतील विभावानुभावव्यभिचारिभावांच्या वर्णनानें चालना मिळून, ते जागृत होतात, व या वर्णनाशीं तो पूर्ण समरस झाला असतां, ज्या आनंदमय वृत्तीचा तो सुखानुभव घेतो, त्याला रस अशी संज्ञा दिली आहे. रस ही एक मनाची आनंददायक अवस्था असून, तो आनंद केवळ हृदयगम्यच आहे. कवि प्रथमतः वर्ण्यविषयाशीं

समरसून काव्य लिहितो, व सहृदय वाचकानें त्या काव्यांतील, नायक-नायिका, त्यांचीं संभाषणें, हालचाली व अभिनय, यांचें वर्णन वाचल्यानें त्याच्या मनांतील सुप्तभावनावर त्या वर्णनाचा परिणाम होऊन जी एक अननुभूत संवेदना त्याच्या ठिकाणीं उत्पन्न होते, तीच रसवृत्ति होय. हे सुप्तभाव किंवा स्थायिभाव, रति, हास, शोक, क्रोध, उत्साह, भय, जुगुप्सा, विस्मय व शम असे नऊ असून, यांचा विभाव (नायक-नायिका) अनुभाव (अष्ट सात्विक भाव) व व्यभिचारिभाव (हे ३३ आहेत) यांच्या काव्यगत वर्णनाशीं संयोग घडतांच, अनुक्रमें शृंगार वीर, करुण, रौद्र, हास्य, भयानक, बीभत्स, अद्भुत व शांत अशा रसांची निष्पत्ति होते. वर सांगतलेले स्थायिभाव हे सर्व भावांचे अधिपति असून शेवटपर्यंत टिकून राहणें, व इतर अनुकूल-प्रतिकूल भावांनीं पालटून न जाणें, किंवाहुना त्यांनाच आपल्यांत सामावून घेणें, या त्यांच्या गुणामुळे त्यांना 'स्थायि' हें सार्थ नामाभिधान प्राप्त झालें आहे. स्थायिभावच आपल्या उत्कटत्वामुळे रसपदवीस पोचूं शकतात. वाकीचे अनेक भाव, व्यभिचारी म्हणजे बदलणारे असल्यानें, ते कधींही रसरूप पावत नाहींत. रसपरिपोष व भावपरिपोष यांतील सूक्ष्म भेद न समजल्यामुळे, काव्यपरीक्षणांत अनेक प्रमाद झाल्याचें आढळून आलें आहे. स्थायीभावापासूनच रसनिष्पत्ति व्हावयाची, या नियमालाही एक दोन अपवादस्थले आहेत. रति या स्थायिभावाला देव, ऋषि, यांसारखे विषय असतील तेव्हां, व त्याच स्थायिभावाला नायक-नायिका हा विषय असूनही तो पूर्ण परिपुष्ट झाला नसेल तेव्हां, त्यापासून रसनिष्पत्ति न होतां भावनिष्पत्तीच होते. जेथें रसिकाच्या रसास्वादांत अगर तन्मयतेत अडथळा येऊन न्यूनता भासते, तेथें रसपरिपोष न होतां, रसाभास होतो. समानजातीयतेचा किंवा समान वर्गत्वाचा अभाव हेंहि एक रसाभासाचें कारण आहे. स्थायिभावाचा विषय किंवा आलंबन विभाव, जर जडवस्तु किंवा मनुष्येतर प्राणि असेल, तर समानजातीयत्वाच्या किंवा समानवर्गत्वाच्या अभावापुढें, सहृदय वाचकाची तत्तद्वृत्ति जागृत होऊन त्याच्या मनाची, रसनिर्मिती होण्याइतकी उत्कटता व तन्मयता कदापि व्हावयाची नाहीं. रति या स्थायिभावाचा विषय देवमूर्ती कल्पून कित्येकांनीं भक्ति हा रस निराळा मानला आहे. पण निर्जीव व जड देवतामूर्तीशीं सजीव अशा मनुष्य-प्राण्याची समानवर्गत्वाच्या अभावीं रसपरिपोषाला अवश्य असणारी उत्कट तन्मयता होणें अशक्य असल्यामुळे, व या नवीन भक्तिरसाला अनुभाव व व्यभि-

चारी भावांची जोड नसल्यामुळे, तेथे भक्तिरस न होतां भक्तिभावच सिद्ध होतो. तुकारामादि संतांची विद्वलमूर्तींच्या ठिकाणीं असलेली उत्कट भावना पाहून ज्यांनीं या भक्तिरसाची नवीन स्थापना केली, त्यांनीं रसप्रक्रियेंतील समानवर्गत्वाचा मुद्दा लक्षांत घेतलेला दिसत नाही. त्यामुळे जेथे भक्तिभाव मानावयाचा तेथे रस मानण्याचा मोह त्यांना झाला आहे. तुकारामाची विद्वलावद्दलची भावना उत्कट आहे, पण ती रस मानण्याइतकी परिपुष्ट होणे शक्य नाही, एवढेंच येथे म्हणावयाचें आहे. स्थायिभावाचे आलंबनभेदाप्रमाणें अनेक भाव निर्माण होतात, व रति या स्थायिभेदाचे म्हणूनच, वात्सल्य, भक्ति, आब्रंध असे विषयपरत्वे भाव कल्पण्यांत आले आहेत.

कित्येकवेळां एकादा व्यभिचारी भावही एकाद्या प्रमुख रसाइतकाच परिपुष्ट झालेला आढळतो, व पुष्कळांना अशा प्रसंगीं रसनिर्मिति झाली असें वाटते. पण मूळ व्यभिचारी भाव हे उत्कट किंवा टिकाऊ नसल्यामुळे, त्यापासून रसपरिपोष होणे केवळ अशक्य आहे. म्हणून येथेही भावपरिपोषच मानणे युक्त आहे. 'संशयकल्लोळ' नाटकाचेंच उदाहरण घेतल्यास, तेथे 'संशय' हा व्यभिचारी भाव इतका थैमान घालतो कीं, तो या नाटकाचा प्रमुख रस असावा असेंच वाटू लागते. पण नाटकाच्या शेवटीं, हा सर्व संशय वितळून जाऊन नायक-नायिकांच्या शृंगाराची स्थापना झालेली आपण पाहतो, त्यावेळीं आमचाही भ्रम दूर होऊन 'संशय' हा केवळ भाव असल्याची आपली खात्री होते. वरील सर्व प्रपंचाचा निष्कर्ष इतकाच कीं, व्यभिचारी भाव कितीही परिपुष्ट झाले तरी त्यांना रसत्व येत नाही. त्याचप्रमाणें ज्या स्थायिभावापासून रसनिर्मिति व्हावयाची त्यांची नऊ ही संख्या निश्चित ठरल्यामुळे, रसांचीही तीच संख्या आतां कायम झाली आहे. या नव-रसांपैकीं एक किंवा अधिक रस, व भावांपैकीं एक किंवा अधिक भाव उत्कटत्वानें ज्यांत प्रतीत होतात, तें काव्य सरस किंवा भावनाप्रधान असें मानलें जातें.

आतां कविप्रतिभेचें दुसरें अंग जो कल्पनाविलास, तो काव्यामध्ये ज्या निर-निराळ्या प्रकारांनीं व्यक्त होतो, त्यांनाच 'अलंकार' हें नांव प्राप्त झालें आहे. अलंकार हे इष्टार्थ सांगण्याच्या निरनिराळ्या विशिष्ट तन्हा असल्यामुळे, त्या तन्हा जशा अनेक व विविध असूं शकतील, तसेच अलंकारही विविध असूं शकतील. पण अलंकारांचें महत्त्व नुसत्या सुगमतेवर किंवा विविधतेवर नसून, त्यांतील सौंदर्य, चमत्कृति, कविप्रतिभात्मकत्व व अनपेक्षितपणा यांवर विशेष अवलंबून आहे. दोन

वस्तुंमधील साम्य असो कीं विरोध असो, त्यांत कार्यकारणभाव असो कीं अप्रस्तुताप्रस्तुत भाव असो, त्यांत सौंदर्य किंवा नाविन्य नसेल अथवा कवीनें आपल्या कल्पनेची मुरीचिका तेथें उत्पन्न केली नसेल, तर तेथें रसिकाला तृप्ति किंवा आनंद होणें अशक्य आहे. नित्याच्या व्यवहारांत दोन समान किंवा विरोधी अशा अनेक गोष्टी आपण पाहतो. त्यापासून आपणास आल्हाद वाटत नाही. पण कवि अशा कांहीं अनपेक्षित गोष्टींचा संबंध आणील कीं, त्यायोगानें क्षणभर आपण लौकिक सृष्टि विसरून जाऊन निराळ्या वातावरणांत विहार करूं. उदाहरणच घ्यावयाचें असल्यास सुंदर स्त्रीच्या मुखास चंद्राची उपमा देण्यांत ज्या कवीनें प्रथम मान मिळविला असेल, त्याच्या रसिकतेचें, सौंदर्यदृष्टीचें किंवा कल्पनाशालित्वाचें केवढें कौतुक त्यावेळीं झालें असेल ! सौंदर्यदर्शनानें रमणीय अर्थ प्रतिपादन करणें हें जसें कवीचें एक कार्य आहे, तसेंच चमत्कृतीनें किंवा अतिशयोक्तीनें वाचकांना लौकिक सृष्टीचा विसर पाडणें हेंही त्याचें ध्येय असलें पाहिजे. वास्तविकता किंवा वस्तुस्थितिनिदर्शन हे आधुनिक कवीचें वैशिष्ट्य असल्यामुळें, कल्पनेच्या उच्च भरारी-पेक्षां भावनेच्या खळबळीकडेच त्यांचें अधिक लक्ष आहे. पण काव्यांत भावनेला किंवा स्वाभाविकतेला जें स्थान आहे, तेंच कल्पनेला किंवा कलेला आहे, हें त्यांनीं लक्षांत घेतलें पाहिजे. कला ही कृत्रिम असते, म्हणून आमच्या कवींनीं अतिशयोक्तिसारखे अलंकार टाळणें जितकें कलाहीनपणाचें आहे, तितकेंच तें कल्पनादारिद्र्याचेंही स्पष्ट द्योतक आहे.

अलंकारांतील बराच मोठा भाग औपम्यानिष्ठ अलंकारांनीं व्यापलेला आहे. यांतील उपमानाचे विषय जोंपर्यंत नवे होते, तोंपर्यंत रसिकांना ते हृद्य वाटले. पण पुढें एका कवीचें उपमानविषय मान्य झालें, म्हणून दुसऱ्यानें व नंतर तिसऱ्यानें अशा कविपरंपरेनें ते आपल्या काव्यांत योजल्यामुळें, त्यांना लवकरच संकेतांचें रूढ स्वरूप प्राप्त झालें. सुंदर स्त्रीच्या निरनिराळ्या अवयवांना ज्या उपमा संस्कृत वाङ्मयांत दिलेल्या आढळतात, त्यांचे प्रकार तर इतके ठराविक झाले आहेत कीं, कोणत्याही भिन्न काव्यांतील नायिकेचें वर्णन या संकेतांपलीकडे गेलेलें आढळत नाही. त्यामुळें काव्यांतील या नायिका सर्व एकसारख्या भासतात. रूढ कविसंकेतांच्या पलीकडे जाऊन आपल्या कल्पनेचें स्वातंत्र्य किंवा नाविन्य प्रकट करणें, हेंच कवीच्या प्रतिभाशालित्वाचें लक्षण असून, कालिदास, माघ व श्रीहर्ष यांच्या महाकाव्यांतून कल्पनेचा चढता प्रकर्ष झालेला दिसतो. प्राचीन मराठी

कवींनीं वरील संस्कृत कवींच्या महाकाव्याचा अभ्यास करून, त्यांच्या धर्तीवरच मराठी काव्यरचना केली असल्यामुळे, त्यांच्या कल्पनेचें स्वातंत्र्य व पारतंत्र्य पारखूनच त्यांच्या काव्याचा दर्जा ठरविणें युक्त होईल. या कसास आमचा कवि कितपत उतरतो, तेंच येथें पहावयाचें आहे.

सामराजाच्या प्रतिभेचें मान ठरविण्यापूर्वी हें कबूल करणें भाग आहे कीं, त्यानें आपली काव्यशक्ति, काव्य व शास्त्रांचा दृढ व्यासंग, लोकव्यवहाराचें सूक्ष्म निरीक्षण, राजदरबारपरिचय, देशाटनानें मिळालेली पंडितमैत्री, इत्यादि साधनांच्या द्वारां मिळालेल्या चातुर्यानें, व एकनाथ-मुक्तेश्वरादि पूर्व मराठी कवींना वाट पुसत केलेल्या काव्यरचनेच्या अखंड क्रमानें, चांगलीच वाढीस लावली आहे. सामराज हा प्रतिभासंपन्न किंवा स्वयंप्रकाश कवि आहे कीं नाहीं, हा थोडा फार विवाद्य प्रश्न सोडवितांना, प्रतिभेच्या ज्या मुख्य दोन शाखा, भावना व कल्पना किंवा रस व अलंकार, यांत त्यानें आपल्या बुद्धीचें स्वातंत्र्य दाखविलें आहे कीं, नाहीं हें पाहणें जरूर आहे. मुद्दलाख्यान व रुक्मिणीहरण हे त्याचे दोन काव्यग्रंथ आज आपणा-पुढें आहेत. त्यापैकी पहिला केवळ आख्यानात्मक असल्यामुळे, तेथें जरी त्याच्या भावनेचा किंवा कल्पनेचा उच्च किंवा स्वतंत्र विलास दृष्टीस पडत नसला, तरी मुद्दलाच्या गृहस्थाश्रमाचें चित्र रंगवितांना त्यानें ज्या नवीन रसाचा उल्लेख केला आहे, त्यावरून हा कवि भावनेचा भुकेला असावा. अशी समजूत होते, व रुक्मिणी-हरण या पुढील काव्यांत त्यानें जो प्रमुख पात्रांचा स्वभावपरिपोष केला आहे, त्यानें तर ती दृढ होते. सामराज हा रसिक व भावना-प्रधान कवि आहे. मुद्दलाख्यानांत वीररसाच्या एकाद्या प्रकाराचा किंवा वात्सल्या-सारख्या एकाद्या भावाचा देखील पुरता उठाव करण्यास वाव न मिळाल्यामुळे, त्यानें रुक्मिणी-हरणासारखा, सर्व रसोद्बोधक प्रसंग मुद्दाम निवडला आहे. 'रुक्मिणीहरण' काव्यांत, शृंगाररस व वत्सलभाव कवीनें उत्कटत्वानें वर्णन केला असून, तदनुषंगानें वीर, हास्य व अद्भुत हे रसही त्यानें प्रसंगविशेषीं खुलविले आहेत. या काव्यांतील नायिका रुक्मिणी, व नायक श्रीकृष्ण हीं प्रमुख पात्रें असून, सुदेव ब्राह्मण, रुक्मी, नायिकेचे आईबाप, रुक्मिणीच्या मैत्रिणी व सुदेवपत्नी, इत्यादि दुय्यम पात्रें आहेत. रुक्मिणीसारखी राजकन्या श्रीकृष्णसारख्या आपल्या भावाच्या शत्रूवर प्रेम करते या घटनेमुळे, या कथेंत एक लढा उत्पन्न

होऊन स्वाभाविकच, विप्रलंभशृंगारासारख्या मनाला ओढ लावणाऱ्या सुखद रसाची उत्पत्ति झाली आहे. कवीने आपल्या नायिकेच्या विरहावस्थेचें केलेलें स्वभाव-वर्णन^१, संस्कृत काव्य-नाटकांतील विरहिणी वर्णनाशीं पूर्णपणें साम्य पावणारें अतएव ठरीव ठशाचें भासलें, तरी रुक्मिणीच्या स्वभावांत चातुर्याच्या ज्या नूतन छटा त्यानें मिसळल्या आहेत, त्या विशेष कौतुकास्पद वाटतात. आपल्या विरहावस्थेंत आपल्या आईला अनुलक्षून केलेल्या^२ व पुढें सासरीं जातांना आईनें केलेल्या उपदेशानंतरच्या^३ भाषणांत रुक्मिणीचें आपल्या आईवद्दल निरतिशय प्रेम, आदरभाव व शालीनता व्यक्त झाली आहे. आपल्या प्रियकराकडे दूत पाठविण्याची कल्पना नवी आहे असें नाही, पण आपल्या वृताला श्रीकृष्णाशीं बोलतांना खबरदारी ठेवण्याची जी सूचना^४ रुक्मिणीनें दिली आहे, किंवा आपला पति दूर देशास पाठविला म्हणून त्रासलेल्या सुदेवपत्नीचें आपल्या हातांतील रत्नजडित वलय गुप्तपणें देऊन जें तोंड बंद केलें आहे,^५ अथवा कुलदेवीच्या यात्रेच्या मिषानें आपण बाहेर पडलों असतां, आपलें हरण करण्याची श्रीकृष्णास जी तिनें युक्ति सुचविली आहे,^६ व श्रीकृष्णाचा पुष्कळ वेळ धांवा करूनही तो लवकर येत नाही असें पाहून वक्रोक्तिपूर्ण भाषणाचा जो तिनें अवलंब केला आहे,^७ त्यावरून रुक्मिणीचें चातुर्य व औदार्य, कल्पकता व समयसूचकता इत्यादि गुण उत्तम निदर्शनास येतात. कोणतीहि गोष्ट विरोधानें अधिक खुलते, हें तत्त्व कवीनें मोठ्या कौशल्यानें पटवून दिलें आहे. वंधुविरोध, आईबापांची उपेक्षा, श्रीकृष्णाकडे पाठविलेला सुदेव परत येण्यास विलंब, इत्यादि श्रीकृष्णप्रेमांत अंतराय उत्पन्न करणाऱ्या गोष्टींनीं रुक्मिणीची विरहोत्क्रंठा वाढविल्यामुळें, श्रीकृष्णाच्या स्वप्नभेटीचा संभोगशृंगारात्मक प्रसंग^८ अगदीं स्वाभाविक व हृद्य असाच वाटतो. आपल्या नायिकेच्याद्वारां शृंगाराच्या या दोन प्रकारांचें उत्तम वर्णन करून सामराजानें जसें अष्टनायिकांपैकीं विरहिणीचें चित्र मराठींत उपलब्ध करून दिलें आहे, तसेंच पौराणिक रुक्मिणींत आपल्या कल्पकतेनें अधिक उच्च गुणांची भर घालून, एका क्षत्रिय राजकन्येचा आदर्शही त्यानें वाचकापुढें ठेविला आहे. [

१ रु. ह. २।६४-९१; २ रु. ह. २।१०४-१०६; ३ रु. ह. ७।६९-७०;
४ रु. ह. ४।३८; ५ रु. ह. ४।७३; ६ रु. ह. ५।९७-९८; ७ रु. ह.
६।१४०-१६४; ८ रु. ह. ४।५०.

काव्याचे नायक धीरोदात्त व वीर असले पाहिजेत, असा सामान्य नियम आहे. मुद्रलाख्यानाचा नायक व त्याचें सर्व कुटुंब, हे दानाची किंवा त्यागाची परमावधि करून आपलें दानवीरत्व व त्यागवीरत्व सिद्ध करतात. 'रुक्मिणीहरणा'चा नायक श्रीकृष्ण हा जसा उत्तम लढवय्या आहे, तसाच तो अतिथिपरिचर्येंत मोठा तत्पर आहे. सुदेव ब्राह्मण द्वारकेस गेला असतां श्रीकृष्णानें केलेलें त्याचें स्वागत व सेवा, त्याच्या वीरवृत्तीस शोभा आणणारी आहे. विदर्भ नगरांत शिशुपालादि शत्रूंचें घनघोर मंडळ जमलें असतां, श्रीकृष्ण आपल्या वडील भावासही न कळवितां एका रथानिशीं' ज्याअर्थी चालता होतो, त्याअर्थी त्याची बेफिकीर व निर्भयवृत्तीच व्यक्त होते. श्रीकृष्ण द्वारकेत सिंहासनावर बसला असतां सुदेव ब्राह्मण आलेला त्यानें लांबून पाहिला, व त्याच्या आगमनाचा हेतु आपण जाणला हें दाखविण्यासाठीं त्यानें "कशी गोळी लागली" याअर्थी अकूराच्या हातावर टाळी दिली." या प्रसंगानें, सामराजानें श्रीकृष्णाची रसिकता व इंगितज्ञता जशी सुचविली आहे, तशी आपली सूक्ष्मताही दर्शविली आहे. श्रीकृष्णानें शत्रुवीरसमुदायांदेखत रथांतून रुक्मिणीचें हरण केलें, त्यावेळीं तो कोल्यांच्या कळपांतून जाणाऱ्या सिंहाप्रमाणें शोभला, या वर्णनानें श्रीकृष्णाची वीरश्रेष्ठता सूचवून कवीनें वीररसाचा कळस केला आहे.

'रुक्मिणी-हरणां'तील सुदेव ब्राह्मण, तोंडखोडी रुक्मी, रुक्मिणीचा पिता व रुक्मिणीची मैत्रीण शृंगारलतिका, या पात्रांच्या स्वभावांत विशेषसें वैशिष्ट्य नाहीं. सुदेव हा लक्षामध्यें वक्ता असून, श्रीकृष्णाच्या प्रत्यक्ष दर्शनानें तुरीयावस्थेचाही त्यास लाभ घडलेला आहे. रुक्मिणीचें त्यानें जें कुशल दौत्यकर्म केलें, त्याबद्दल ती जशी त्याची कृतज्ञ आहे, तसा आपणास दौत्यकर्म सांगून श्रीकृष्णदर्शनाचा लाभ घडविला याबद्दल तोही रुक्मिणीचा कृतज्ञ आहे.^१ रुक्मि हा एक कृष्णनिंदक व कुपुत्राचा उत्तम मासला आहे. रुक्मिणीचा बापही प्रजेचें पुत्राप्रमाणें पालन करणारा असा एक न्यायी राजा असून, प्रथमपासूनच श्रीकृष्णाकडे त्याचा कल आहे. रुक्मीशीं त्याचा नित्य खटका उडे, पण श्रीकृष्णानें कुंडिनपुरांत राहूंच नये असा ज्यावेळीं रुक्मीनें हट्ट धरला' त्यावेळीं, "श्रीकृष्णासारख्या देवाच्या दर्शना-आड येणारा तूं, राज्याचा कसा अधिकारी होशील ? केवळ तुझ्या आईकडे पाहूनच मी तुझा वध करीत नाहीं"^२ असें मोठें सडेतोड उत्तर

१ रु. ह. ७।१; २ रु. ह. ५।२४; ३ रु. ह. ७।२६; ४ रु. ह. ८।१३;

५ रु. ह. ८।२०.

देऊन राजधर्माआड येणाच्या प्रत्यक्ष पुत्रांचीही मुर्वत न धरण्याची त्याची निःपक्षपाती वृत्ति, व राणीबद्दलची त्याची सहानुभूति त्यानें व्यक्त केली आहे. या पितापुत्रांच्या विषम जोडीनें, सामराजानें कुपुत्रांच्या निषेधाबरोबरच सत्प्रवृत्त अशा राजाच्या प्रशंसेचेंही काम साधून घेतलें आहे. रुक्मिणीची मैत्रीण श्रृंगारलतिका, आपल्या सखीस उलटी अपायकारक मात्र झाली आहे. हिच्या भाषणावरून स्वामीची ती गुप्त हेर असावी, अशीहि शंका वाचकांच्या मनांत डोकावल्याशिवाय राहात नाही.

रुक्मिणीची आई व सुदेवपत्नी हीं दोन्हीं पात्रें सामराजाची अभिनव निर्मिति असून, एक वात्सल्याची तर दुसरी विनोदाची मूर्ति आहे. मदनावस्थेनें रुक्मिणीची झालेली तगमग पाहून तिच्या आईच्या हृदयाचें जें पाणी पाणी झालें आहे, त्यांतच तिच्या मातृहृदयाची साक्ष पटते. रुक्मिणीच्या स्मरबाधेची पूर्ण जाणीव असूनही, आपल्या मुलीस निरनिराळ्या पोखत्या वायकांना दाखविणें, तिच्यासाठीं, नवस करणें, भूतबाधेची किंवा सर्पदंशाचीही शंका घेणें, इत्यादि मातृस्वभावसुलभ मनोव्यापारांचा उकल, सामराजानें फारच सहृदयतेनें केला आहे. पुढें सासरीं जातांनाही रुक्मिणीला या आईनें जो उपदेश केला आहे, तो जरी एकाद्या अगदीं सामान्य घराण्यांतील मुलीलाच देण्यायोग्य आहे, तरी त्यांतही आपल्या मुलीच्या भावी कल्याणाची व सुखाची भावनाच परिपूर्ण भरलेली असल्यानें, वाचकांना उत्कट वात्सल्याचा आस्वाद घ्यावयास सांपडतो. सुदेव पत्नीमुळें मात्र बरीच करमणूक घडते. रुक्मिणीच्या आज्ञेनें आपला पति पहाटे द्वारकेस निघून गेला, तो आपणास न विचारतांच गेला हें पाहून, या गृहिणीला इतका संताप चढला कीं, त्या सरशी ती राजकन्येकडे जाऊन तिची कानउघाडणी करण्यासही भ्याली नाही. राजकन्येशीं बोलतांना तिचें थोर पद लक्षांत न घेतां तिनें आपल्या घरच्या दारिद्र्याचा, आपल्या नवऱ्याच्या अपुरत्या बुद्धीचा, आपल्या घरीं तळ देऊन बसलेल्या भाचीचा, आपल्या खराब सुनेचा व नणंदेच्या चोरट्या पोरट्यांचा जो लांबलचक पाढा वाचला आहे, त्यावरून या बाईसाहेब किती आचरट, व नवऱ्याला कशा डोईजड झाल्या असतील, याची चांगली

कल्पना येते. आपल्या पतीस दूर देशाला पाठविल्याबद्दल रुक्मिणीला जाब विचारणारी ही पतिनिष्ठ बाई, जडितरत्नवलय हातांत पडतांच पाघळून, 'आतां पति आला नाही तरी चालेल' असें उघड म्हणते, यावरून हा सर्व आक्रस्ताळेपणा पैशाकरितां होता हेंच खरें दिसतें. पुढें सुदेव द्वारकेहून कुंडिनपुराला परत आल्यावर श्रीकृष्णाच्या प्रभावानें त्याची सर्व गृहस्थिति पालटून गजांतलक्ष्मी त्याच्या घरीं आली', आणि त्याची पूर्वीची कजाग पत्नी आतां वैभव प्राप्त झाल्यामुळें, बदलून अत्यंत विनित व सुशील झालेली त्यानें पाहिली. सुदेवपत्नीच्या स्वभावांत घडलेले हें परिवर्तन केवळ संपत्तीनें घडून आलें असें दाखवितांना, कवीनें तिच्या लोभी वृत्तीचा जो परिस्फोट केला आहे, तोच येथें विनोदास कारण झाला आहे. सामराजानें काढलेलें सुदेवपत्नीच्या असंबद्ध स्वभावाचें हें चित्र, पूर्णपणें वास्तव आहे. कदाचित् त्याच्या काळीं विद्यमान असलेल्या तुकाराममहाराजांच्या प्रसिद्ध कर्कशा-पत्नीला पाहूनच, आमच्या कवीला तें यथातथ्य रेखाटतां आलें असावें, अशीही शंका येते. कारण शिवाजी महाराजांनीं दिवळ्या, छत्री, घोडे व जडजवाहिर तुकारामाकडे पाठविलें असतां, त्यांची पत्नीही सुदेवपत्नीप्रमाणेंच हुरळून गेली होती.

‘रुक्मिणीहरण’ काव्यांत काढावयाचेच म्हटल्यास, नवरसही दाखवून देतां येतील. रुक्मिणीच्या विलापांत कारुण्य आहे, पण तें विप्रलंभांतच विलीन झालें आहे. श्रीकृष्ण हा तर शृंगार व वीररसाचा पुतळाच आहे. रुक्मीच्या तोंडांतून येणारे पितृनिंदेचे शब्द स्फुल्लिंगाप्रमाणें असल्यानें तेथें रौद्र, तर कालांतक अशा बलरामाच्या सुदेवास वाटलेल्या भीतीमुळें भयानक, सुदेवपत्नीच्या वर्णनानें हास्य, तर श्रीकृष्णाच्या बालपणांतील शृंगारलीलांनीं वीभत्सं, अखिल वीरवृंदांतून श्रीकृष्णानें रुक्मिणीहरण करण्यांत अद्भुत, तर श्रीकृष्ण-रुक्मिणीच्या आध्यात्मिक मीलनांत शांत, अशा विविध रसांचा जागजागीं अनुभव मिळून थोडेंबहुत वैचित्र्य वाटतें. तथापि शृंगार, वीर व शांत हे रस, व वत्सल व हास्य हे भाव, सामराजाचे विशेष आवडते आहेत, हें वर सांगितलेंच आहे. कांहीं असलें तरी एवढें निश्चित कीं, सामराजास मनुष्यस्वभावाचे व विशेषतः स्त्रीस्वभावाचें उत्तम परिज्ञान आहे.

रुक्मिणी, तिची आई व सुदेवपत्नी या तीन पात्ररूपानें स्त्रीहृदयाचें व त्यांच्या विविध व्यापारांचें उत्तम विश्लेषण त्यानें केलें आहे. सामराजाचीं हीं पात्रें स्वतंत्र अतएव वैशिष्ट्यपूर्ण, जिवंत व अविस्मरणीय वाटतात, व या अशा अभिनव पात्रनिर्मितीमुळेच त्याच्या प्रतिभेस 'अपूर्वनिर्माणक्षमा' हें उपपद शोभण्यासारखें आहे.

आतां कविप्रतिभेचें दुसरें अंग जो कल्पनाविलास किंवा अलंकारनाविन्य, त्यांत सामराजाचें स्वयंप्रकाशकत्व ठरवितांना त्यानें केलेल्या विविधवर्णनाकडेच आपणास वळलें पाहिजे. रुक्मिणीहरणांत रुक्मिणी व श्रीकृष्ण या दोघांचीच आपादमस्तक मूर्तिवर्णनें कवीनें विस्तारानें केलीं आहेत. रुक्मिणीनें यौवनदर्शेंत पदार्पण केल्याचेळीं, व पुढें सुदेव ब्राह्मण श्रीकृष्णाजवळ तिचें स्वरूप वर्णन करतांना अशा दोन वेळां,' रुक्मिणीच्या सावयववर्णनाचा प्रसंग कवीनें आणला आहे. हीं दोन्हीं वर्णनें एकच व्यक्तीचीं म्हणून सारखीं किंवा सर्वसाधारण असोत, पण त्यांत प्रत्येक अवयव व्यतिरेकालंकारानें वर्णन करून सांगतांना, त्यानें जो ठराविक कविसंकेतांचा अवलंबन केला आहे, तो मात्र संस्कृत जाणणाऱ्या वाचकांना कदापि नवीन वाटत नाही. संस्कृत वाङ्मयांत सुंदर स्त्रियांच्या अवयवांचे संकेत ठरून गेलेले आहेत. मुखाला चंद्राची, डोळ्यांना कमलाची, नखांना चंद्रखंडांची, केसांना मयूरपिच्छांची, भुवयांना स्मरकार्मुकाची, नाकाला शुकचंचूची किंवा तिळपुष्पाची, दातांना दाडिमबीजाची किंवा कुंदकळ्यांची, भुजांना मृणालांची, कटीस सिंहकटीची, पोटाच्यास मदनाच्या भात्याची, अशा उपमा संस्कृत ललितवाङ्मयांत सर्वत्र भरल्या असून, सामराजानें त्यांचाच केवळ अनुवाद केला आहे. रुक्मिणीचीं वरील दोन्हीं वर्णनें तुलनेनें पाहून त्यांतील एकाद्या नव्या कल्पनेबद्दल सामराजास तिचें श्रेय देण्याची जो बुद्धि व्हावी, तोंच ती कोणातरी संस्कृत कवीचें ऋण आहे हें समजतांच मावळून जावी. उदाहरणार्थ रुक्मिणीच्या दुसऱ्या वर्णनांत तिच्या जघनास दिलेल्या मदनाच्या सुवर्णसिंहासनाची उपमा, प्रथमतः अभिनव वाटते. पण ही कल्पना

अनंगरंगपीठेस्याः श्रृंगारस्वर्णविष्टरः ।

लावण्यसारसंघातः सा घना जघनस्थली ॥

या रा. प्र. धों. कानिटकरांनीं उद्धृत केलेल्या श्लोकाच्या' कर्त्याची असून, सामराजानें ती आपली म्हटली आहे, हें पाहून नंतर आश्चर्य व निराशा वाटते. त्याचप्रमाणें

तन्मध्य हा सहजसुंदर माय मुष्टिं

ही कल्पनाही सामराजाची स्वतंत्र आहे असें प्रथम वाटलें. पण शोधाअंती ती

सेयं मृदुः कौसुमचापयष्टिः स्मरस्य मुष्टिग्रहणार्हमध्या ।

या नैषधीयचरित्रांतील पंक्तीचें रूपांतर आहे, हें कळून येतांच मूळचें कुतूहल वरेंच नष्ट होतें.

श्रीकृष्णांच्या रूपवर्णनांत' त्याचें शामलत्व, चतुर्भुजता, मयूरपिच्छधारण, इत्यादि ठराविक गोष्टीं पलीकडे कोणाही कवीस जातांच येत नाहीं. म्हणून सामराजास अशा वर्णनाच्या कायमपणावद्दल कोणीही दोषी ठरविणार नाहीं. पण यांतही 'देवढें चरण नित्य उभासें'. किंवा 'हारोनि जाय मकरध्वजकोटिशोभा' अशा पुनः पुनः येणाऱ्या ओळींनीं एकंदर वर्णनांतील हृदयंगमता कमी झाल्याशिवाय रहात नाहीं.

प्रसंगवर्णनाच्या बाबतींत सामराजानें थोडें निराळें धोरण स्वीकारलें आहे. आपल्या काव्यांत नवीन प्रसंगनिर्मिति न करतां संस्कृत पंचकाव्यांतील निवडक प्रसंग मोठ्या कौशल्यानें त्यानें योजले आहेत. रुक्मिणीच्या आईच्या गरोदरपणाचा प्रसंग' अथवा श्रीकृष्णदर्शनार्थ पौरुखियांच्या उडालेल्या धांदलीचा प्रसंग' वर्णन करतांना, आमच्या कवीच्या दृष्टीपुढें अनुक्रमें रघुवंशाच्या तिसऱ्या सर्गातील सुदक्षिणा राणीचें दौहदलक्षण-वर्णन, व सातव्या सर्गातील अज राजास पहावयास आलेल्या पौरुखियांच्या धांदलीचें वर्णन, निःसंशय होतें. या दुसऱ्या वर्णनास माघकाव्य सर्ग १३।३१-४८, नैषधीयचरित्र सर्ग १५, व भागवत स्कंद १०।४१ यांतील तत्सदृश प्रसंगांचाही आधार असल्याचें रा. कानिटकरांनीं काळजीपूर्वक नमूद केलें आहे. नवीन पात्र-निर्मिति करणारा सामराज, अशा प्रकारच्या बाह्य प्रसंगांचें वर्णन करतांना पूर्वकवींवर कां विसंबतो याची मीमांसा करूं गेल्यास एक गोष्ट स्पष्ट दिसते कीं, प्रत्यक्ष पाहिलेल्या प्रसंगासारखे प्रसंग, किंवा भेटलेल्या व्यक्तीसारख्या व्यक्ति, यांचीं वर्णनें करतांना या कवीला जसें आपल्या बुद्धीचें स्वातंत्र्य दर्शवितां येतें, तसें काल्पनिक प्रसंगाच्या किंवा व्यक्तींच्या वर्णनप्रसंगीं त्यांस दाखवितां येत नाहीं. सामराजानें

१ विविधज्ञानविस्तार ५९।३; २ रु. ह. १।७८-७९; ३ रु. ह. २।२७-३५;

४. रु. ह. ७।६०-७९; ५ वि. वि. ५९।३.

रुक्मिणीसारखी राजकन्या, रुक्मिणीच्या आईसारखी वत्सल माता, किंवा सुदेवपत्नी-सारखी आचरट कर्कशा, प्रत्यक्ष पाहिली असेल म्हणूनच त्यांस असें उत्तम स्वभाव-रेखाटण करतां आलें. पण राजकन्येचें शरीरवर्णन देतांना तशा प्रत्यक्ष लावण्य-दर्शनाभावीं रुक्मिणीच्या ध्येयभूत काल्पनिक वर्णनासाठीं त्यांस सुभाषितें व रसमंजरी यांतील' पूर्वकविसंकेतावरच हवाला ठेवावा लागला. त्याचप्रमाणें राणीच्या डोहळ्यांचा व कृष्णाला पहावयास धावलेल्या पौरत्रियांच्या धांदलीचा प्रसंग या काव्यांत त्याला घालावयाचा होता. पण असे प्रसंग कदाचित् प्रत्यक्ष पाहण्याचा योग त्याला आला नसेल, म्हणूनच त्यांचें वर्णन करतांना, पुनः रघुवंशासारख्या काव्यांतील असल्या ठराविक वर्णनाकडे त्यांस धांव घ्यावी लागली. उलट रुक्मिणीच्या लग्नाच्या तयारीचें विस्तृत वर्णन (सर्ग ३), रुक्मिणी अंवाल्याला जाण्याच्या वेळच्या स्वारीचें वर्णन', किंवा श्रीकृष्णाच्या अष्टप्रधानयुक्त 'दरवारचें वर्णन', त्यानें इतकें पद्धतशीर व वास्तवपूर्ण केलें आहे कीं, तसे लग्न, स्वारी व दरवारप्रसंग, शिवाजी महाराजांच्या कारकीर्दीत त्यांस पहावयास मिळाल्याशिवाय तें करतांच आलें नसतें. सामराजाचें अवलोकन अत्यंत सूक्ष्म होतें, व त्याचा त्यानें व्यक्ति व प्रसंग चित्रणांत उत्तम उपयोग केला आहे. पण जेथें अगदीं काल्पनिक प्रसंग येतात, तेथें स्वतंत्र कल्पनेचा खेळ त्यांस दाखवितां न आल्यानें, आपण वाचलेल्या पंचमहाकाव्यांतील तत्सदृश सांकेतिक वर्णनांचा अनुवाद करून तो मोकळा होतो.

स्थलवर्णनांच्या व सृष्टीवर्णनांच्या बाबतींतही सामराजाला वरील विधान लागू पडतें. द्वारकेसारखी सुवर्णनगरी किंवा कुंडिनपुरासारखें संपन्न शहर, त्याला वर्णा-च्याचें होतें. आपण पहात असलेल्या राजधान्या फिक्क्या वाटल्यामुळें म्हणा, किंवा या नगरीचीं वर्णनें उदात्त व अतिशयोक्तिमय उतरणें भाग होतें म्हणून म्हणा, सामराजानें येथेंही शिशुपालवध सर्ग ३ व भागवत स्कंद १०।५० यांचा आधार घेतला. आतां सायंकालवर्णन, चंद्रोदयवर्णन किंवा प्रभातवर्णन यांसारख्या सृष्टिवर्णनांत तरी सांकेतिक वर्णनांचें कुंपण ओलांडून आपल्या स्वतंत्र कल्पनेचा वारू, भरधांव फेंकण्यास त्यास काय प्रत्यवाय होता ? पण सामराजाचें मन, बाह्य

वर्णनांत रमत नाही हेंच खरें. आपल्या काव्यांत सृष्टिवर्णनें येणें जरूर आहे असें पाहतांच, तो तशीं वर्णनें संस्कृत काव्यांतून हुडकून घालण्याचा उपक्रम करतो. रुक्मिणीहरणाच्या तिसऱ्या सर्गातील चंद्रोदय वर्णनास^१, रा. कानिटकरांनीं नैषधीय-चरित्राच्या चतुर्थ सर्गाचा आधार दिला आहे.^२ पण सामराजाच्या कल्पना तेथील कल्पनेशीं क्वचितच जुळतात. सामराजाच्या वर्णनांत चंद्रनिंदा मात्र सर्वसाधारण आहे. त्यापेक्षां सामराजाच्या सायंकाळवर्णनांत^३ व चंद्रोदयवर्णनास नैषधीय-चरित्राच्या बाविसाव्या सर्गातील वर्णनाचा आधार असल्याचें आढळून येतें. उदाहरणार्थ,

अभिनव मदनाचें छत्र किंवा उभारे ।

ही कल्पना

मृगाक्षि यन्मंडलमेतदिन्दोः स्मरस्य तत्पांडुरमातपत्रम् ।

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भंगः स छत्रभंगः खलु मन्मथस्य ॥

या नैषधीयचरित्राच्या २२।१३० श्लोकावरून घेतलेली दिसते. प्रभातवर्णनाचा^४ अगदीं वरील प्रमाणेच प्रकार आहे. त्यांतील उत्तम वाटणारी—

तश्चि उडुगणाला तूटि येऊं निघाली

तदुपरि तनुता हे दीपशोभेस आली ॥

ही कल्पनाच मुळीं

निशीथदीपा सहसा हतत्विष

बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ॥

या रघुवंशाच्या तिसऱ्या सर्गातील श्लोकावर आधारलेली आहे. वास्तविक अशा प्रसंगीं उत्प्रेक्षारूपानें सामराजाच्या प्रतिभेचे नवनवोन्मेष दिसावयास पाहिजे होते. पण दुसऱ्याचा अनुवाद करण्याची संवय त्यास सोडीत नाहीसें दिसते.

इतकें असूनही सामराजास अलंकारशास्त्राचें उत्तम ज्ञान असल्याचें त्याचें काव्यच सांगतें. औपम्यनिष्ठ अलंकारांत उपमा, रूपक, उत्प्रेक्षा, दृष्टांत, व्यतिरेक, प्रतीप, अतिशयोक्ति, अपन्हुति, परिकर, समासोक्ति इत्यादि अलंकारांना त्यानें

१ रु. ह. ३।१०१-१०२; २ वि. वि. ५९।३; ३ रु. ह. ३।९९-१००;

४ रु. ह. ४।४४-४५.

प्राधान्य दिलें आहे. उपमा अलंकार थोडा कमी चमत्कृतिजनक म्हणूनच की काय सामराजानें—

बहुतच अविवेकी होय संक्षुब्ध तैसा,
हुतवहवदनीं हा तैलसंपात जैसा^१ ॥

अशी एकाददुसरीच उपमा योजल्याचें दिसतें. मात्र रूपकांच्या बाबतींत त्यानें नाविन्य प्रकट केलें आहे. काळबिडाल^२ तृष्णा पिशाची,^३ चित्तचकोर^४ किंवा जीवविहंग^५ हीं त्याचीं रूपकें अभिनव असून—

विज्ञापना परिस यादववंशवीरा
योगींद्रहृत्कमलपंजरगर्भकीरा ॥

हातास ये त्वरित आजि उडोनि माझ्या
वार्ता मला श्रवणगोचर होति तूझ्या ॥

या रुक्मिणीपात्रिकेंतील श्लोकांत, श्रीकृष्णावर केलेल्या शुकाच्या अनुरूप अशा आरोपानें परंपरित रूपकावरोवरच परिकर अलंकारासारख्या अभिप्रायसूचक अलंकाराचाही विलास त्यांस दाखवितां आला आहे. उत्प्रेक्षा या अलंकारांत कवीला एकाच उपमेयावर अनेक उपमानांची संभावना करून, अथवा एकाच वस्तूवर आपल्या कल्पनेच्या अनेक पैलूंतून प्रकाश पाडून ती विविधस्वरूपांत वाचकापुढें मांडतां येते. सामराजांत जर तसें कल्पनाशालित्व असतें, तर श्रीकृष्ण-रुक्मिणी यांच्या मीलनासारख्या हृद्य प्रसंगावर^६ चक्रवाकचक्रवाकी, कल्पद्रुम-कल्पवल्ली, घन-चातकी, कृष्णसागर-मृगी, अशा जुन्या व असंभाव्य उपमानांची योजना तो करीत ससला नसता. त्याच्या कल्पनेंत नाविन्य नाहीच. तथापि अभ्यासानें आलेली—

द्विपवर अवलोकी आदरें आंदणाचे
क्षितिधर अथवा जे भासती अंजनाचे^७

अशी हत्तींना काजळाचे पर्वत कल्पिल्यानें उत्पन्न होणारी थोडी अभिनव व चमत्कृ-
जनक उत्प्रेक्षा, याच्या काव्यांत कोठेंतरी सांपडते. दृष्टांत हा अलंकार शास्त्रकार व
कवि या दोघांनाही मोठा उपकारक झाला आहे. शास्त्रकार दीपदृष्टांतानें
आपले सिद्धांत सुगम करून सांगतात, तर कवि आपल्या चंद्रिका

१ रु. ह. २।११४; २ रु. ह. १।१७; ३ रु. ह. १।२३; ४ रु. ह. ४।२०;
५ रु. ह. ४।२७; ६ रु. ह. ८।१४३-१४७; ७ रु. ह. ३।३५.

दृष्टांतांनी आपल्या काव्यवस्तूस सौंदर्य देऊन त्यांच्याकडून काव्यांतील रम्य व गूढ आशयही प्रकट करून घेतात. श्रीकृष्णानें कुंडिनपुरास येण्यास संशय धरूं नये, आपल्या मनांत विकल्प नाही, आपण श्रीकृष्णाशिवाय कोणासही वरणार नाही, व श्रीकृष्णानेही आपला अनादर करूं नये, हें रुक्मिणीकडून सुचवितांना

अनर्कसंपर्क कदापि पाहे । शुचिव्रता हे नलिनी न साहे ।

वसेत नाना विपिनांत वल्ली । अनादरीना सहकार मल्ली ।

या श्लोकांत सूर्य-नलिनी व सहकार-मल्ली यांचा वैधर्म्यानें जो दृष्टांत दिला आहे, त्यानें श्रीकृष्ण-रुक्मिणीच्या योग्य संबंधाची शोभा वाढून, रुक्मिणीचा श्रीकृष्णाबद्दलचा दृढ व एकांतिक भावही उत्तम व्यक्त झाला आहे. सामराजाच्या काव्यांत या अलंकाराचें प्रमाण जरी अत्यल्प असलें, तरी व्यतिरेक व प्रतीप या, पर्यायानें उपमेयाची शोभा वाढविणाऱ्या दुसऱ्या अलंकारांनीं, ही उणीव त्यानें भरून काढली आहे. 'रुक्मिणीहरण' काव्यांत रुक्मिणीची अवयववर्णनें^१ व्यतिरेकांचीं उत्तम उदाहरणे आहेत. तीं सांकेतिक म्हणून त्यांत नाविन्य नसलें, तरी आईच्या उपदेशानंतर पुढें रुक्मिणीच्या मुखानें

वक्त्रेंदु हा सहज सिंधु सुधारसाचा.

याचा धरी नियत इंद्रु उधार साचा ।

आहे असाच बहुधा अपवाद लोकीं.

हा अन्यथा हरिणलांछन कां कलंकी ? ॥^२

या पद्यांत चंद्राचा अधिक्षेप किंवा तिरस्कार करून जें श्रेष्ठत्व दाखविलें आहे, तें 'प्रतीप' अलंकाराच्या द्वारां रम्यतेस कारणीभूत झालें आहे. व्यतिरेक व प्रतीप यांतील सूक्ष्म भेद, सामराजाच्या या उदाहरणांनीं उत्तम समजून उपमेयाच्या अधिक्याच्या विविध छटा, या दोन अलंकारांनीं किती रम्यतेनें दाखविल्या जातात, हें पाहिलें म्हणजे या दोन अलंकारांच्या अस्तित्वाच्या तरफदारीचा प्रश्नच उपस्थित होत नाही.

कल्पनेची रमणीयता व विशालता अनेक प्रकारांनीं दाखविणें, हें काव्यांतर्गत अलंकारांचें ध्येय आहे. रमणीयता दाखविण्यास अनेक अलंकारांत उत्प्रेक्षांचाच

जसा नामनिर्देश करतां येईल, तसा कल्पनेची विशालता किंवा उच्चता दाखविण्यास अतिशयोक्तीकडेच अंगुलिनिर्देश करतां येईल. व्यवहारांत अतिशयोक्तीनें जसा वडेजाव वाढतो, तशी काव्यांतही वर्ण्यवस्तु, तिच्यामुळे अधिक भपकेबाज दिसते. म्हणूनच कोणा राजाचा प्रताप, अथवा नगरीचें वैभव वर्णितांना, कविलोक या अलंकाराचा बहुधा अवलंब करतात. सामराजानें मात्र अतिशयोक्तीला आपल्या काव्यांत कोठेंच वाव दिलेला नाही. नाही म्हणावयास कुंडिननगरींतील गगनस्पर्शी राजवाड्यांचें वर्णन करतांना 'सप्ताश्व तेथें बहु घे विसावें' अशी एखादी दुसरी अपवादात्मक अतिशयोक्ति त्यानें केली आहे. यामुळे सामराजांत कल्पनेचें विशालत्व नाही, या वर सांगण्यांत आलेल्या नियमास बळकटीच येते.]

आणखी कांहीं जे अलंकार सामराजानें आपल्या काव्यांत आणले आहेत, त्यांत अपहृति, परिकर, समासोक्ति, पर्याय, अन्योन्य व स्वभावोक्ति, इतकेच सांगितले असतां पुरे होतील. रुक्मिणीच्या विरहावस्थेंत तिच्याकडून चंद्रनिंदा करवितांना कवीनें मालापहृतीचा एकमेव प्रसंग साधून घेतला आहे. पण या अलंकाराचें श्रेय त्याला कितपत द्यावें हाच प्रश्न आहे. साभिप्राय किंवा सहेतुक विशेषणांनीं विशेष्याचें वर्णन परिकरालंकारांत केलेलें, असल्यामुळे हा अलंकार विशेषतः कोणा मोठ्या वीराच्या किंवा राजाच्या गुणवर्णनप्रसंगीं योजण्याचा प्रघात आहे. म्हणून सामराजानें रुक्मिणीपत्रिकेंत या अलंकाराचा प्रामुख्यानें उपयोग केला आहे. समासोक्तीची बहार सर्वांत कांहीं निराळीच आहे. यांतील श्लिष्ट किंवा द्वर्थी शब्दयोजनेनें प्रकृताच्या वर्णनावरून अप्रकृताचीही सूचना केली जाते, पूर्णिमेच्या चंद्रोदयाचें वर्णन करतांना—

तदुपरि उगवे हा चंद्रमा पौर्णिमेचा,
अनभिलषित अर्थी होय ये उत्तमेचा; ।
द्विजपति विसरेना सर्वथा स्वीय दीक्षा,
कर पसरून मागे वक्त्रलावण्यभीक्षा ॥

या श्लोकांत 'द्विजपति' व 'कर' या श्लिष्ट शब्दांनीं, चंद्र या प्रकृताबरोबरच ब्राह्मणश्रेष्ठ या अप्रकृताचाही बोध होत आहे, पण येथें तें तितकेंसे हृद्य नाही. जगांत शिष्टाचार पाळण्याकरितां पर्यायोक्त अलंकाराचा अजाणतः आपण कितीतरी

१ रु. ह. ६१४, ५१२०; २ रु. ह. ३१९०७; ३ रु. ह. ५१८९, ९३;

उपयोग करतो. कोणतीही गोष्ट स्पष्टपणें सांगण्यापेक्षां जरा आडवळणानें सांगितली असतां, व्यवहारांतही जर बरी दिसते, तर काव्यांत ती किती चांगली दिसेल ? ' रुक्मिणी-हरणांत ' हा अलंकारही फारच अल्प प्रमाणांत आहे. पण रुक्मिणीची आई आपल्या मुलीस ' रडूं नको ' असें स्पष्ट सांगण्याऐवजीं डोळ्यांचें-

दिसेत कर्णेजप जागराचे । करूं नको सोदर सागराचे ' ।

याप्रमाणें वर्णन करते, त्यावेळीं तिच्या तोंडून अगदीं नकळत असा सुंदर ' पर्या-योक्त ' बाहेर पडला आहे. सामराजानें आपल्या काव्यांत एके ठिकाणीं ' अन्योन्य अलंकारही केला आहे. पण तें स्थल एका कालिदासोक्तीचा स्पष्ट अनुवाद असल्या-मुळें, त्याचें श्रेय त्या कविकुलगुरुकडेच जातें. द्वारकेच्या संपन्न वर्णनानें ' तर वाचकांना उदात्तालंकाराचा अनुभव मिळतोच.

या सर्वापेक्षां सामराजाचा विशेष म्हणजे त्याची ' स्वभावोक्ति ' होय. साहित्य-दर्पणकार विश्वनाथानें ' स्वभावोक्तिदुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनम् ' अशी स्वभावोक्ति अलंकाराची व्याख्या केली आहे. ' दुरूह ' या पदाचा अर्थ, ' कवीलाच प्रतीत होणारे ' असा असून ' अर्थ ' या पदांत मुलें, स्त्रिया, पशुपक्षी, इत्यादिकांचा समावेश होतो. कोणत्याही वस्तूचे किंवा तिच्या व्यापाराचें अगदीं यथातथ्य व वास्तव वर्णन म्हणजे ' स्वभावोक्ति ' नव्हे. स्वभावोक्ति उत्पन्न होण्यास तें वर्णन चमत्कृतिजनक असावें लागतें, व तें लहान मुलें, स्त्रिया, पशु, पक्षी, अशांच्या व्यापारांचें अथवा स्वरूपाचेंच असावें लागतें. शिवाय वर्णिलेले व्यापार व स्वरूप वर्ण्यवस्तूचा विशिष्ट धर्म असून, तो सर्वसामान्य असूं नये, आणि तें वर्णन वास्तव असावें पण अलंकारिक असूं नये, असा नियम आहे. हा अलंकार साधण्यासाठीं ज्या मर्यादा घालण्यांत आल्या आहेत, त्यांत मुख्यतः सौंदर्य व चमत्कृति, या सर्व अलंकारांच्या प्राणभूत गोष्टींकडे लक्ष पुरविण्यांत आलें आहे. नित्याच्या परिचयाच्या पुरुषी हालचालीपेक्षां, मुलें व स्त्रिया यांच्या नाजुक व मुग्धमधुर हालचाली किंवा रसाभास उत्पन्न करणारे सुष्ट पशुपक्ष्यांचें, अगदीं क्वचित् प्रसंगीं दिसणारे प्रणयव्यापार रम्य वाटावे, यांत नवल नाही. म्हणून हा अलंकार करतां येण्यास कवीजवळ रसिक व सूक्ष्मदृष्टि असावी लागते.

सर्व अलंकारांत सामराजाची 'स्वभावोक्ति' वर्णनें उठावदार झालीं, यांतील मर्म हेंच कीं, तो स्वतः कुटुंबवत्सल व मुलावाळांच्या व स्त्रियांच्या मेळ्यांत वागलेला असल्यामुळें, आपल्याभोंवतीं वावरणाऱ्या स्त्रियांच्या अनेक प्रसंगाच्या विविध व रुचिर हालचालींचें सहृदयतेनें व सूक्ष्मतेनें त्यांस निरीक्षण करतां आलें. वायका, तळणें तळावयास बसतात, त्यावेळीं—

बसेन जेव्हां तळणें तळाया । ते अर्भके धावति आतळाया ॥

आकांत होती बहु लेकरांचें । वाजेत तेथें धबके करांचे ॥'

हें जें वर्णन त्यानें केलें आहे, तें स्त्रीसुलभ व विनोदी असून अगदीं नित्याचें आहे. त्याचप्रमाणें स्त्रिया डाळ वांटण्यासारखीं कामें करतांना—

खोवोन आधीं पदरास पोटीं । नितंबिनी उत्तम डाळ वाटी ॥'

असा प्रथम पदर खोंवतात, हें रोज पाहूनही सामराजासारख्या निरीक्षकाशिवाय इतरांच्या लक्षांत येणार नाहीं. पुढें श्रीकृष्णाच्या आगमनप्रसंगीं रुक्मिणीची चल्चित्ता पाहून तिची सखी जी तोंडाला पदर लावून हंसते^१, किंवा श्रीकृष्णास पहाण्यास रुक्मिणी

करें छत्रछाया करुनि वदनीं चंद्रवदना

न्यहाळी कृष्णाचें मुखकमल सारंगनयनां

यांत वर्णन केल्याप्रमाणें, लांबचें दृश्य पाहण्यासाठीं डोळ्यावर जी हाताची सांवली करते, ती प्रत्येक हालचाल जितकी स्वाभाविक आहे, तितकीच सूक्ष्म व रमणीय आहे. सामराजाला स्त्रियांचें अंतरंग जसें उत्तम समजतें, तसें त्यांच्या रम्य हावभावांचेंही त्यांस उत्तम ज्ञान आहे. आणि म्हणूनच तो ज्यांत तन्मय होतो, त्यांत आपल्या प्रतिभेची चमक दाखवितो, पण काल्पनिक बाह्य वस्तुवर्णनांत त्याची उडी उंच जात नाही, या माझ्या विधानास येथेंही पुष्टीच मिळते.

आंग्लकवींत Pathetic fallacy (चैतन्यारोप) हा अलंकार सर्वसाधारण आहे. मुक्तेश्वराप्रमाणेंच सामराजानें थोडा फार हात, यांतही चालविला आहे.^२ पण याच अलंकाराच्या प्रदेशांत सामील होण्यासारखी भाववाचक नामावर चैतन्यारोप करण्याची जी त्याची पद्धति^३, ती मात्र इतर कवींहून थोडी भिन्न असून

१ रु. ह. ६।६८; २ रु. ह. ६।६९; ३ रु. ह. ७।८३; ४ रु. ह. ७।८४;

५ मुद्र. ४९; ६ रु. ह. १।२१-२२.

अर्थालंकारांच्या या विस्तृत विवेचनांत तिलाही स्थान मिळावे, या उद्देशाने हा उल्लेख जातां जातां मी करित आहे इतकेंच.

यानंतर अलंकारांचा दुसरा प्रकार जो शब्दालंकार त्यापैकीं, यमक श्लेष व अनुप्रास यांचाच सामराजाने आश्रय केला असून, त्या बाबतींत मराठी कविवर्गांत एकट्या वामनपंडिताशींच त्याची तुलना होण्यासारखी आहे. सामराजाचीं यमके बहुधा कृत्रिम नसतात. श्लिष्टपदांचा सांठा त्याच्याजवळ नेहमीं तयार असल्यामुळे, दोन ओळींच्या शेवटीं एकच शब्द दोन निरनिराळ्या अर्थीं योजून त्यास चमत्कृति करून दाखवितां येते. श्लोकांतीं तीन किंवा क्वचित् सहाही अक्षरांचें यमक साधतांना पहिल्या ओळींतील शब्द क्रियापद, तर तोच दुसऱ्या ओळींत नाम किंवा विशेषण असणें, हा नियम—

कसे असे काय तरी अरिष्टे । या गोकुळा आणिल हीं अरिष्टे ॥

या किंवा—

देवडें पद उभारून बाहे । गोधनें सकल हे हरि बाहे ॥

अशा उदाहरणांत पाळला गेला आहे. कित्येक वेळां पहिल्या ओळीच्या शेवटच्या शब्दाने दुसऱ्या ओळींतील शेवटच्या शब्दाशीं यमक तर साधलें पाहिजे, यासाठीं पहिल्या ओळींतील तो शब्द—

असेत बाळा सकला निरीहा । तथापि वोढी उगला निरी हा ॥

यांत किंवा—

हा देह माझा, हरि भागलाहे । गोमायु कैसा हरिभाग लाहे ॥

येथें दिल्याप्रमाणें, दुसऱ्या एका चरणांत त्यांस तोडून योजावा लागला आहे. सामराजाचीं हीं युगमकालंकारयुक्त श्लिष्ट यमके, मोरोपन्ताप्रमाणें पूर्वसंकल्पित व तींच तींच नसल्यामुळे, तीं केव्हांही अभिनव अशींच वाटतात. त्याच्या कित्येक

कृशोदरी, सुंदर सोदरी ते । जे सांवळा गोवळ आदरीते ॥

किंवा—

चितांक चिंताकुल लेत नाहीं । तद्वाक्य चित्तांत न घेय कांहीं ॥

अशासारख्या पद्यांत दोन दोन वर्णांची आवृत्ति एकवार झाल्यामुळे, छेकानुप्रास उत्तम साधला आहे. आपणांस प्रदीर्घ काव्यरचना करायची आहे, हें लक्षांत ठेवून सामराज, नागेशाप्रमाणें चित्रकाव्यांत गुंतून बसला नाही. तथापि श्लिष्ट

यमकानुप्रासासारख्या शब्दालंकारावरोवर सर्वसाधारण अशा उपजातिवृत्तयोजनेने, आपल्या दोन्ही काव्यांना त्याने एक प्रकारचें धावतें स्वरूप मात्र आणलें आहे.

काव्याचें स्वरूप वर्णन करतांना त्याची तुलना मानवस्वरूपाशीं करण्याची एक प्रथा आहे. मनुष्यास जसे आत्मा, शरीर, गुण, दोष इत्यादि असतात, त्याप्रमाणें काव्यासही भावना-कल्पना, शब्दार्थ, ओजःप्रसादमाधुर्यादि गुण, व श्रुतिदुष्टापुष्टार्थ-त्वादि दोष असतात, अशी ही कल्पना वसविलेली दिसते. या दृष्टीनेच पहावयाचें म्हटल्यास, सामराजाच्या काव्यांतील कल्पनेच्या आश्रयानें राहणाऱ्या रसरूप आत्म्याचा आतांपर्यंत विस्तृत विचार झाला असून, आतां थोडी गुणदोषचर्चाच काय ती राहिली आहे. प्रत्येक काव्यांत गुणावरोवर दोषांचेही साहचर्य असतें. पण समाधानाची गोष्ट ही कीं, सामराजाचें काव्य रसालंकारगत दोषापासून बहुधा अलिप्त आहे. श्रीकृष्णासारख्या वीरानें सुदेवाजवळ आपली स्वतःची महती गाणें, किंवा रुक्मिणीच्या आईनें आपल्या उपदेशांत आपल्या मुलीच्या स्तनावर 'चक्र-वाका'चें रूपक करणें, अथवा रुक्मिणीनें आपल्या मदनवार्धेत आपल्या आईला आपल्या प्रियकर कृष्णाची 'कामतात' अशी आगाऊ ओळख देऊन कालविपर्यास करणें, हें अनुक्रमें वीर, वात्सल्य व विप्रलंभशृंगार यांच्या प्रकर्षास हानि करणारे आहे. पण अशी अगदीं हाताच्या बोटावर मोजण्यासारखीं दोषस्थळें सोडल्यास, सामराजाच्या काव्यांत रसपरिपोष व औचित्य याबद्दल सर्वत्र खबरदारीच घेतलेली दिसेल. सामराजाच्या काव्यांतील रस, परस्पर जसे उपकारी झाले आहेत, तसे त्यानें योजलेले अलंकारही रसांना उठाव देणारे आहेत. त्याच्या काव्यांत कर्ण-कटुता व अपुष्टार्थता इत्यादि शब्दार्थगत दोष तर आढळत नाहींतच, उलट प्रमुख रसांना पुष्टि देणारे प्रसाद व माधुर्य हे गुण मात्र, कमी अधिक प्रमाणांत दिसतात. "ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते" अशी ओजाची व्याख्या विश्वनाथानें दिली आहे. वीर, वीभत्स व रौद्र या रसांमुळे मनाचें हें स्थित्यंतर घडत असल्यामुळे, या रसांना अनुकूल अशीं कठोरव्यंजनें शकार, पकार, व समासबाहुल्य इत्यादि वर्णसमूहांची योजना, कवीस करावी लागते. सामराजानें हें लक्षांत घेऊनच—

जया सिंहा, मत्तद्विरदकरटस्फोटन घडे ।

तयाला जंबूकापसददमनीं संकट पडे ॥

अशा वीररसयुक्त पद्यांत, समास व कठोर व्यंजनें मुद्दाम ठेवून ओजोगुण दाखविला आहे. दुसरा गुण जो प्रसाद, तो सर्वरसानुसारी असून, त्यायोगानें काव्य उच्चारतात त्याचा अर्थ चटकन लक्षांत येतो. सामराजाचे दोन्ही काव्यग्रंथ प्रसन्न असून, त्यांच्या सर्वसुलभतेनें काव्यांतील कोणताही रस अथवा गूढ भाव वाचकांना अगम्य असा रहात नाही, त्यामुळे या कवीइतका प्रासादिक कवि प्राचीन कवींत कोणीही नाही, असें म्हटल्यास तें धाष्ट्याचें होणार नाही. माधुर्य हा गुणही सामराजाच्या काव्यांत परिपूर्ण आहे. काव्य वाचतांच चित्त विरघळून जावें, अशी मृदुस्वर व अनुनासिकें इत्यादींनीं युक्त अशी जी रचना तीच माधुर्याला कारण होते. जयदेवाचें गीतगोविंद हें या गुणाचें प्रतीक असून सामराजाच्या काव्यांतही,

जे देवमाया वरवीरमोहिनी
व्यंजत्स्तनी जे कलहंसगामिनी
श्यामा नितंबार्पितरत्नमेखला
पार्यीं जिचे शोभति हेमशृंखला ॥

अथवा

पृथुश्रोणिश्रान्ता उदितमदना स्विन्नवदना
महाभाग्ये जाली सफळनयना कुंदरदना ।
सुशीला तन्वंगी पदरिं धरितां जे दचकली
कृपाळें गोपाळें त्वरित चहुं हातें उचलली ॥

अशीं माधुर्यदर्शक स्थलें किती तरी दाखवितां येतील. पण विस्तारभयास्तव तसें करतां येत नाही, म्हणून त्याच्या गुणसंपत्तीचें वर्णन आपण अधिक न करतां

ओजःप्रसाद मधुरादिक संपदांची
शोभा धरून विलसे रचना पदांची ॥

हे रुक्मिणीपत्रिकेस उद्देशून त्यानें काढलेले उद्गार, म्हणजे आपल्याच तोंडानें आपाततः केलेला आपल्याच काव्यगुणांचा गौरव होय, एवढेंच आपण म्हणूं.

आतांपर्यंत जो सामाराजाच्या काव्याचा विचार झाला, त्यावरून त्याचें काव्य सरस, सगुण व सालंकार आहे, याबद्दल शंका रहात नाही. तो प्रतिभासंपन्न कवि आहे, पण त्याच्या प्रतिभेची एक बाजू जी भावना, त्यांत तो आपलें जितकें स्वातंत्र्य दाखवितो, तितकें तिची दुसरी बाजू जी कल्पना त्यांत त्याला दाखवितां आलेलें नाही. पात्रनिर्मितीत व त्यांच्या विविधभावनाविष्कारांत सामराज जसा

रंगतो, तसा वाह्यवर्णनांत रंगत नसल्यामुळें, व्यक्तिवर्णनें, सृष्टिवर्णनें किंवा स्थलवर्णनें करतांना त्याच्या कल्पनेची भरारी धिटी पडून, त्याला संस्कृत पंचमहाकाव्यांतील सांकेतिक वर्णनें टिपून व भाषांतरून आपल्या काव्यांत घालणें भाग पडलें. सामराजाच्या काव्यांत म्हणूनच कालिदासादि संस्कृत महाकवींचे' व एकनाथासारख्या पूर्वकालीन मराठी कवींचे पडसाद' स्पष्ट ऐकूं येतात. पण त्यांचें मूळ, व्युत्पन्न वाचकानें अगोदरच वाचलें असल्यामुळें त्यास त्यांत नाविन्य वाटत नाही. "मूळ कल्पना शोधून काढण्यास जशी उज्ज्वल प्रतिभा लागते तशी ती कल्पना सजविण्यासही प्रतिभेची अतिशय जरूरी लागते. महाभारत, रामायण, शिवपुराण वगैरे आर्ष ग्रंथांतून पुष्कळ कल्पना शब्दसुद्धां कालिदासानें घेतल्या आहेत हें सर्व प्रसिद्ध आहे," इत्यादि विधानें मान्य होण्यासारखीच आहेत. पण यावर एवढेंच विचारावयाचें आहे कीं, सामराजानें पूर्वकालीन कवींच्या सुन्दर कल्पना आत्मसात् करून किंवा आपल्या कल्पना-शक्तीचा त्यांच्यावर उजाळा देऊन त्या कितीशा सजविल्या आहेत? त्यानें त्या फक्त मराठींत कांहींशा मार्मिकतेनें पण बहुतेक शब्दशः अनुवादल्या असून त्यांत स्वतःच्या कल्पनेची थोडी देखील भर घातलेली नाही. उलट कालिदासानें व्यासांच्या कल्पना आपल्या नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभेनें मुळापेक्षांही अधिक वठविल्याचीं उदाहरणें देतां येतील. वनपर्वातर्गत नलदमयंतीस्वयंवराख्यानांत नल-दमयंतीचा योग्य संयोग, व्यासांनीं—

“ विशिष्टाया विशिष्टेन संगमो गुणवान् भवेत् ”

या उक्तीनें वर्णिला आहे. कालिदासानें अज-इंदुमती-संयोगाच्या अनुरूपतेची तरफदारी करतांना वरील कल्पनाच

त्वमात्मनस्तुल्यवरं वृणीष्व रत्नं समागच्छतु कांचनेन ”

या श्लोकार्धांत कशी रम्यतेनें सजविली आहे, हें पाहिलें म्हणजे अनुकरण कसें व कितपत करावें, हें चांगलें समजतें. जुन्या कवींच्या मूळ कल्पनेला अशी सुंदर कलाटणी दिल्याचीं उदाहरणें सामराजांत किती सांपडतील ? ज्याचें जें वैशिष्ट्य आहे, त्याबद्दल कोणालाही श्रेय मिळालें पाहिजे. म्हणून सामराज हा भावनेच्या बाबतींत स्वयंप्रकाशी असून त्याच्यांत कल्पनेची चमक फार थोडी आहे, या विधानानेंच त्याच्या काव्याचें खरें मूल्यमापन होईल।

प्रकरण ७ वें
सामराजाचें महाकाव्य

—:0:—

कोणत्याही प्राचीन भाषेच्या वाङ्मयप्रकारांत स्तोत्र, वीणाकाव्य व महाकाव्य हे प्रकार सर्वसाधारणपणें दिसून येतात. विश्वाच्या अगम्यतेनें व गूढतेनें मानवी मनावर अद्भुततेचें वातावरण पसरून, स्थावर-जंगमात्मक वस्तूंना 'देव' कल्पिण्याच्या व स्तुतिरूपानें त्यांचे उतराई होण्याच्या कृतज्ञबुद्धींतच, बहुतेक स्तोत्र-वाङ्मयाचा जन्म झाला आहे. पुढें, मानवसमाजांतील व्यक्तीचें परस्पराशीं दळण-वळण अधिक वाढून मनाच्या अनेक भावनांना व व्यापारांना प्रकटता देण्याची ज्यावेळीं जरूरी भासूं लागली, त्यावेळीं मनाच्या सहजोद्रेकरूपानें वीणाकाव्यें बाहेर पडलीं, व याही पुढें समाज जास्त संघटित व सुसंस्कृत होऊन 'राजा' सारख्या स्थितिस्थापक संस्था, वीरत्वोदारत्वादि उच्च भावना, सृष्टींतील गूढ सौंदर्य पहाण्याची सूक्ष्म दृष्टि, इत्यादि समाजहितपोषक गोष्टींचा जेव्हां उदय झाला, तेव्हां कोणा वीर पुरुषावद्दल आदर व महत्त्व वाढविण्यासाठीं, त्याच्या प्रणय-शौर्यादि गुणांचें वर्णन करणारीं आख्यानें रचण्यांत येऊन, कालांतरानें अशा अनेक आख्यानांच्या संकलनानें लहान मोठीं महाकाव्यें बनविण्यांत आलीं. या महाकाव्यांत समाविष्ट केलेल्या आख्यानांचीं कथानकें इतकीं मनोहर व चटकदार होतीं कीं, अनेक प्रतिभासंपन्न कवींनीं आपल्या कल्पनेची व रसिकतेची त्यांत भर घालून त्यांपैकीं कित्येकांच्या आधारें स्वतंत्र अशीं महाकाव्यें निर्माण केलीं. महाकाव्याच्या प्राथमिक स्वरूपांत व पुढें त्यांच्यापासूनच झालेल्या त्यांच्या परिणत स्वरूपांत जमीनअस्मानाइतकाच जवळजवळ फरक पडून, तरंगत्या कथांच्या (floating tales) संकलनानें वर्धित झालेलें पौराणिक महाकाव्य, व अशा महाकाव्यांतील एखाद्या आख्यानाच्या आधारानें रचलेलें, केवळ कवीचा प्रतिभाविलास दर्शविणारें कलाकाव्य, असे या महत्त्वाच्या काव्यप्रकाराचे दोन प्रवाह अगदीं भिन्न असे वाहूं लागले. संस्कृत वाङ्मयांतील, महाभारत-रामायण-भागवतासारख्या पौराणिक, व रघुवंश, किरातार्जुनीय, शिशुपालवध व नैषधीयचरित्र यांसारख्या कलात्मक महाकाव्यांच्या दोन शाखांप्रमाणेंच आंग्लवाङ्मयांतील महाकाव्यांतही Epic of growth (primitive Epic) व Epic of Art (literary Epic)

असा द्विधा फरक काढण्यांत आला असल्याने, महाकाव्याचें एकंदर स्वरूप बहुतेक भाषांत कसें सर्वसाधारण आहे, हें यावरून कळून येण्यासारखें आहे. Epic of growth चें “ It is not in its entirety the work of a single author, but to some extent the result of a process of evolution & consolidation, and that a large amount of pre-existing material in the shape of floating legends and earlier folk-poems and sagas, is gathered up into its composition. ” हें हडसनने दिलेले वर्णन आमच्या महाभारताला तर तंतोतंत लागूं पडतेंच, पण पुढें याच ग्रंथकारानें महाकाव्याच्या या दोन प्रकारांमधील सादृश्य व वैसादृश्य दाखवितांना काढलेले उद्गार, पौराणिक महाकाव्याच्याही उगम-उत्क्रांतीवर प्रकाश पाडणारे, अतएव अधिक मननीय आहेत. सादृश्याबद्दल “ Its subject-matter is of the old heroic & mythical kind; it makes use of the supernatural; it follows the same structural plan & reproduces many traditional details of composition; while greatly as it necessarily differs in style, it often adopts the formulas, fixed epithets and stereotyped phrases & locutions, which are among the marked features of the early type. ” हें, व वैसादृश्याबद्दल “ But examination discloses beneath all superficial likeness, a radical dissimilarity. The heroic and legendary material is no longer living material; it is invented by the poet or disinterred by scholarly research; and it is handled with laborious care in accordance with abstract rules and principles which have become part of an accepted literary tradition. Where therefore, the epic of growth is fresh, spontaneous, racy, the epic of art is learned, antiquarian, bookish, imitative. ” हें त्याचें म्हणणें पडताळून, आपणास या दोन प्रकारांमधील फरक थोडक्यांत असा स्पष्ट करतां येईल कीं, पौराणिक महाकाव्य हें स्वतंत्र, स्वयंस्फूर्त, सजीव व तत्कालीन समाज व संस्कृतिनिदर्शक असतें, तर कलाकाव्य हें पांडित्यप्रचुर, अनुकरणात्मक, कृत्रिम व जुनाट असें असतें. हडसनने केलेली ही महाकाव्यस्वरूप-मीमांसा मुख्यतः त्याच्या बाह्यांगाचाच परिचय करून देणारी, अतएव थोडी वरवरची भासते. त्यापेक्षां महाकाव्यापैकीं मुख्यतः कलात्मक महाकाव्याच्या

अंतरंगाचें पद्धतशीर व संगतवार लक्षण व स्वरूप सांगण्याचा प्रयत्न, अनेक संस्कृत साहित्यशास्त्रज्ञांनी केलेला आहे. दंडीने आपल्या काव्यादर्शांत

सर्गबंधो महाकाव्यमुच्यते तस्य लक्षणम् ।

आशीर्नमस्त्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्
इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम् ।

चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकम् ॥
नगरार्णवशैलर्तुचंद्रार्कोदयवर्णनैः ।

उद्यानसलिलक्रीडामधुपान रथोत्सवैः ॥
विप्रलंभैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः ।

मंत्रदूतप्रयाणादिनायकाभ्युदयैरपि ॥
अलंकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिरंतरम् ।

सर्गेरनतिविस्तीर्णैः श्रव्यवृत्तैः सुसंधिभिः ॥
सर्वत्र भिन्नवृत्तांतैरुपेतं लोकरंजनम् ।

काव्यं कल्पोत्तरस्थायि जायते सदलंकृति ॥
न्यूनमप्यत्र यै कैश्चिदंगैः काव्यं न दुष्यति ।

यद्युपांतेषु संपत्तिराराधयति तद्विदः ॥

अशी महाकाव्याचीं लक्षणें दिलीं असून, त्यांत महाकाव्याची रचना, आरंभीचें नमन, महाकाव्याचा विषय, ध्येय व नायक, महाकाव्यांत येणारीं सृष्टि-स्थल व प्रसंगवर्णनें, शृंगारवीरादिरसवर्णनें, नायकाचीं अभ्युदयवर्णनें, आटपशीर सर्ग व श्रवणसुभग अशी वृत्तरचना इत्यादींचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे. साहित्यदर्पणकार विश्वनाथानेही बहुतेक याच गोष्टींचा अनुवाद आपल्या लक्षणांत केला असून

अष्टसर्गान्नतु न्यूनं त्रिंशत्सर्गाच्च नाधिकम् ।

महाकाव्यं प्रयोक्तव्यं महापुरुषकीर्तियुत् ॥

यांत सांगितल्याप्रमाणें महाकाव्याच्या सर्गसंख्येंत “ आठापेक्षां कमी नाही व १३ पेक्षां जास्त नाही, ” अशी अट मात्र घालून ठेविली आहे. संस्कृत साहित्य-शास्त्रज्ञांनी अर्थातच महाकाव्याचें हें सर्व तंत्र आरंभीच्या महाकाव्यावरून बसविलें असलें, तरी भारवी, माघ व श्रीहर्ष यांनी आपली महाकाव्यरचना या तंत्रानुरूप ठेवण्याचा कटाक्ष ठेविला आहे.

मराठी भाषेत सामराजापूर्वी होऊन गेलेले भास्कर, नरेंद्र, पंडित दामोदर व एकनाथ, आणि नंतर झालेले नागेश, विठ्ठल, रघुनाथ पंडित व आनंदतनय असे जे प्रमुख आख्यान-कवि प्रसिद्ध आहेत, त्यांनी संस्कृत पंचमहाकाव्ये दृष्टीपुढे ठेवून आपली काव्ये रचली असली, तरी सर्व वाजूंनी विचार करतां, सामराजाच्या 'रुक्मिणीहरणा'शिवाय कोणत्याही काव्यास 'महाकाव्य' हें नामाभिधान सार्थतेनें लावतां येणार नाही. सामराजाचें मुद्दलाख्यान तर उघड आख्यान असून 'रुक्मिणीहरण' हें संस्कृत पंचमहाकाव्यांच्या धर्तीवरच काय, पण 'महाकाव्य' लिहावयाचें या अभिनिवेशानें रचिलें असल्यामुळें, साहित्यशास्त्रज्ञांनी दिलेली महाकाव्यांचीं सर्व लक्षणे त्यांत कसोशीनें समाविष्ट करण्यांत आली आहेत. हें काव्य, आठ सर्गांनीं बद्ध असून, रचनेंत कोणतेही विघ्न न यावें यासाठीं विघ्नहर्त्या गजाननाला व नंतर सरस्वतीला कवीनें प्रथमच नमन केलें आहे. महाभागवतासारख्या इतिहासवजा ग्रंथाचा या काव्यास आधार असून, धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चारी वर्गांना किंवा पुरुषार्थांना संलग्न असें श्रीकृष्णचरित्र, या काव्याचा मुख्य विषय आहे. काव्याचा नायक श्रीकृष्ण, हा इंगितज्ञ चतुर व उदार असून शौर्य-वीर्यादि गुणांनीं युक्त असल्यामुळें, उदात्त वाटतो. 'रुक्मिणीहरण' काव्यांत द्वारका व कुंडिनपुरी यांसारख्या नगरींची संपन्न, अतएव उदात्तलकारयुक्तवर्णनें असून, उचित प्रसंगीं केलेलीं चंद्रोदय व प्रभातवर्णनें रसपरिपोषक व बहारीचीं वठलीं आहेत. रथोत्सवासारखीं वर्णनें नसलीं तरी श्रीकृष्णाची कुंडिनपुरांतील अंबारींतून निघालेली मिरवणूक, व ती पाहण्यास जमलेल्या पौरद्वियांची धांदल व पुढें जगदंबेच्या दर्शनास सर्व लवाजम्यासह रुक्मिणीची पायी निघालेली स्वारी, इत्यादींच्या अगदीं वास्तववर्णनांनीं या काव्यास मोठें अभिनव व सजीव स्वरूप प्राप्त झालें जाहे. प्रस्तुत काव्याची नायिका रुक्मिणी हिच्या मदनवाधा व विलापवर्णनांनीं उत्पन्न झालेला विप्रलंभश्रृंगार उत्कट व हृदयस्पर्शी झाला असून, रुक्मिणीच्या शिशुपालाशीं घडणाऱ्या प्रथम संकल्पित विवाहाच्या तयारीचें, अठरा कारखान्यांतील सामानाच्या याद्यांसह दिलेलें वर्णन, काव्याच्या वातावरणाला एकप्रकारचा अथांगपणा आणतें. महाकाव्याला दूतप्रयाणादिवर्णनांची अपेक्षा असते. 'रुक्मिणीहरण' काव्यांतही रुक्मिणीनें सुदेवब्राह्मण हा आपला दूत श्रीकृष्णाकडे पाठविला असून, त्याच्या करवीं पाठविलेल्या पत्रिकेंत श्रीकृष्णास आपल्या हरणाचा गुप्तमंत्र तिनें दिला आहे. सुदेवाचें दैत्यकर्म यशस्वी होऊन श्रीकृष्ण एका रथानिशीं कुंडिनपुरावर

चाल करून येतो, व शत्रूसेनेची धूळधाण उडवून वीरवृन्दांतून रुक्मिणीचें हरण करतो, हें प्रस्तुत काव्याचें सार तर आहेच, पण नायकाचा शौर्यवीर्यप्रणयादि अनेक उच्च गुणांचा तें अभ्युदयही दाखविणारें आहे. रुक्मिणी-हरणकाव्याची पद्यसंख्या हजारार असल्यामुळें, त्यास संक्षिप्त म्हणतां यावयाचें नाहीं, व असें असूनही यांतील सर्ग कंटाळा येण्याइतके विस्तीर्ण नाहींत. (शृंगार व वीर या प्रमुख रसांनीं, व वात्सल्य, हास्य या रसाइतक्या उत्कट भासणाऱ्या भावांनीं, प्रस्तुत काव्य ओथंबलेलें) असून, श्रीकृष्ण-रुक्मिणीच्या मुख्य कथानकाव्यतिरिक्त रुक्मिणीच्या माता-पितरांचें वृत्त, बंधूचें विरुद्धत्व, सुदेव व त्याच्या पत्नीचें गृहचित्र, रुक्मिणीच्या लग्नाला मोठ्या आशेनें धावणाऱ्या देशोदेशींच्या ब्राह्मणांचें वैशिष्ट्यपूर्ण व विनोदी वर्णन, शिशुपालाचें आगमन, रुक्मिणीस तिच्या आईचा कळकळीचा उपदेश, इत्यादि विविध व रसभावपूर्ण वृत्तांतवर्णनांनीं या काव्यांतील कुतूहल शेवटपर्यंत टिकविण्याचें कौशल्य कवीनें दाखविलें आहे. महाकाव्याचें आणखी एक लक्षण जें वृत्तवैचित्र्य, तें तर 'रुक्मिणीहरण' काव्याचा एक विशेष आहे. प्राचीन मराठी पद्यवाङ्मयांत पुष्कळ काळपर्यंत रूढ असणाऱ्या ओवीवृत्तांत एकदम बदल करून आख्यानवाङ्मयावरोबरच गणवृत्तात्मक संस्कृत वृत्तांचा प्रारंभ मुक्तेश्वरानें आपल्या 'रामायणां'त, व लोलिंबराजानें आपल्या 'रत्नकलाचरित्रां'त केल्याचें जोंपर्यंत कोणास फारसें माहित नव्हतें, तोंपर्यंत दोन्हीं गोष्टींबद्दलचें श्रेय, वामनपंडितास दिलें जात असे. पण आतां मुक्तेश्वर, लोलिंबराज, सामराज, नागेश, विठ्ठल, आनंदतनय व रघुनाथ पंडित इत्यादि आख्यान-कवि, वामनपंडितापूर्वीं होऊन गेल्याचें सिद्ध झाल्यामुळें, वरील भ्रम दूर झाला आहे. सामराजानें आपल्या दोन्हीं काव्यांत मिळून निरनिराळ्या १६ गणवृत्तांचा अवलंब केला आहे. हीं दोन्हीं काव्यें आख्यानात्मक असल्यामुळें कथेचा ओघ अखंड चालावा यासाठीं, कवीनें मुख्यतः उपजाति वृत्तासारख्या धावत्या वृत्ताचा सार्वत्रिक उपयोग केला असून, पात्रांच्या उत्कट मनस्थितीचें शब्दचित्र उमटवितांना किंवा सायंकाल, चंद्रोदयासारखीं शांत व शीतलवर्णनें करतांना, वरील वृत्ताच्या खालोखाल मालिनी या सहजकोमल व करुणरसपोषक वृत्ताची मध्यंतरीं योजना केली आहे. 'शिखरिणी' हें वृत्त थोडें गंभीर आहे, म्हणून श्रीकृष्णाचें दिव्यजन्मवर्णन व रुक्मिणीचें जगदंवास्तवन, त्या वृत्तांत देण्यांत कवीनें औचित्य दाखविलें आहे. स्वागता हें वृत्त कोणाचेंही स्वागत करतांना किंवा आर्ततेनें धावा

करतांना अनुकूल, म्हणूनच रुक्मिणीने केलेला धावा सामराजाने या वृत्तांत रचला आहे। स्रग्धरा व शार्दूलविक्रीडित हीं प्रदीर्घ वृत्ते जाणूनच, लग्नाच्या तयारींत अनेक पदार्थांचा समावेश करण्यासाठीं दीर्घसमासान्वित वर्णन करतांना कवीने त्यांची योग्य अशी निवड केली आहे. कांहीं क्रिया द्रुतगतीने चालल्या आहेत, असें वर्णन करतांना किंवा त्या तशा लवकर व्हाव्या अशी देवतेची प्रार्थना करतांना, मनाचा वेग व उत्कंठा लक्षांत घेऊनच सामराजाने एक दोन ठिकाणीं द्रुतविलंबित, हें वृत्त वापरलें असून, सर्वसाधारण व्यक्तिवर्णनासारखा प्रशांत विषय वसंततिलकावृत्तांत गुंफला आहे. मनाची असहाय्यता किंवा प्रभातवर्णनासारख्या वर्णनाची मंगलता व्यक्त करण्यास पृथ्वीसारखें दुसरें वृत्त नाही, हें सामराजाने एकदोन ठिकाणीं सक्रिय सिद्ध केलें असून, भक्ताचा उत्कट सात्विक भाव व्यक्त करतांना 'हरिणी' सारख्या, मनाचे हेलकावे दर्शविणाऱ्या वृत्तासच, त्याने मोठ्या रसिकतेनें पसंत केलें आहे. याशिवाय शालिनी, यूथिका या 'रुक्मिणी-हरणां'त, आणि रथोद्धता, वंशस्थ व भुजंगप्रयात या 'मुद्गलाख्यानां'त, योजलेल्या वृत्तांचें औचित्य अधिक वर्णन करीत न वसतां, एवढेंच सांगतां येईल कीं, महाकाव्यांतील निरनिराळ्या भावनांच्या आविष्कारास अनुकूल अशीं स्वरांचीं आंदोलनें उत्पन्न करणारीं गणवृत्तेच सामराजाने आपल्या काव्यांत जागजागीं विखुरलीं असून, प्रत्येक सर्गाच्या शेवटीं भिन्नवृत्त योजण्याची संस्कृत महाकाव्याची प्रथा त्यानेंही रुक्मिणी-हरणांत अनुसरली आहे. अनेकवृत्तात्मक रचना निरनिराळ्या रसांना व भावनांना पोषक होऊन वैचित्र्यानें वाचकांच्या मनाचा उल्हास वाढविते. उलट एकवृत्तात्मक रचना रस-भावनांना बहुतांशीं प्रतिकूल होऊन वाचकांनाही कंटाळवाणी होते. म्हणूनच महाकाव्यलक्षणांत वृत्तवैचित्र्याच्या मुद्याला महत्त्व देण्यांत आलें असावें.

वर केलेल्या विस्तृत विवेचनावरून सामराजाचें 'रुक्मिणी-हरण' हें काव्य, संस्कृत महाकाव्याच्या प्रसिद्ध अशा कोणत्याहि लक्षणाच्या बाबतींत कमी नसल्यामुळें, तें मराठी वाङ्मयांतील पहिलें व एकमेव कलात्मक महाकाव्य ठरतें. सामराजाचे थोडेफार समकालीन असे नागेश, विठ्ठल, आनंदतनय, रघुनाथपंडित व वामन पंडित यांचीं काव्ये, महाकाव्याच्या लक्षणांत कोणत्या ना कोणत्या तरी बाबतींत कमी पडतात. नागेश, व आनंदतनय यांचीं 'सीतास्वयंवरें' व रघुनाथ पंडितांचें 'नलदमयंतीस्वयंवराख्यान' हीं सर्गबद्ध नाहीत, तर विठ्ठल व वामनपंडित यांचीं अनुक्रमें 'सीतास्वयंवर' व 'द्वारकाविजय' हीं प्रदीर्घ काव्ये, सर्गबद्ध असूनही सृष्टिप्रसंग, स्थलवर्णनें व

विप्रलंभशृंगारवर्णनें यांच्या अभावीं, 'महाकाव्य' या नांवास पात्र ठरत नाहीत. त्यामुळे "संस्कृत पंचमहाकाव्ये दृष्टीपुढें ठेवून मराठी काव्य करण्याचें श्रेय रघुनाथ पंडितालाच आहे" हें चिपळूणकराचें व "अगदीं आरंभापासून तों अखेरपर्यंत रघुनाथ पंडितानें आपलें नलदमयंतीस्वयंवराख्यान संस्कृत काव्यशास्त्राच्या नियमास धरून, थेट पंचमहाकाव्याच्या थाटावर रचलें आहे." हें भाव्यांचें विधान सामराजकृत 'रुक्मिणी-हरण'च्या सूक्ष्म अभ्यासानंतर टिकण्याची शक्यता नाही. सामराज हा रघुनाथ पंडिताला गुरुस्थानीं असणाऱ्या रामदासांचा समवयस्क अतएव वयोमानानें रघुनाथ पंडितापेक्षां जसा जेष्ठ होता, तसा विद्वत्ता, विस्तृतवाचन, सूक्ष्मावलोकन, व्यवहारचातुर्य व भावनाविष्कारांतील प्रतिभाशालित्व इत्यादि गुणांत त्याच्यापेक्षां श्रेष्ठही होता. संस्कृत महाकाव्याचा त्याचा अभ्यास किती गाढा होता, हें आपल्या महाकाव्यांत, त्यानें पंचमहाकाव्यांपैकीं, रघुवंश, शिशुपालवध व नैषधीयचरित्र यांतील जरूर त्या भागांचा अनुवाद करून सिद्ध केलें आहे. आपल्या वाचनांत आलेल्या संस्कृत महाकाव्यांच्या धर्तीवर आपणही एक आमूलाग्र महाकाव्य मराठींत रचावयाचें, या अभिनिवेशानें सामराजानें आपलें 'रुक्मिणीहरण' रचलें असून, महाकाव्याचीं सर्व बंधनें त्यानें मोठ्या दक्षतेनें पाळलीं आहेत. सामराज व रघुनाथ पंडित यांच्या तुलनेंत दुसरा पहिल्यापेक्षां वरील गुणांत बराच कमी दिसत असतांना, व त्याच्या कृतीवरून त्याचा उद्देशही महाकाव्यरचनेचा दिसत नसतांना "सामराजाच्या काव्यस्फूर्तीच्या मूळाशीं रघुनाथ पंडिताची कविता असावी असें वाटतें?" हें विधान अत्यंत धाष्ट्याचें वाटतें. एखाद्या आख्यायिका-कवीला महाकवीपासून काव्यस्फूर्ति येईल, किंवा महाकवीपासून आख्यायिका-कवीस तशी स्फूर्ति येईल, याचा निःपक्षपाती विचार करूनच सामराज व रघुनाथ पंडित यांपैकीं कोणाचें काव्य कोणाच्या काव्यस्फूर्तीच्या मुळाशीं असणें शक्य आहे, या प्रश्नाचा सूत्र वाचकांनीं विचार करावा.

महाकवि होण्यास एक विशिष्ट प्रकारची मनोरचना व भूमिका लागते. राजा किंवा वीर पुरुष, त्याचें दरबारी वैभव व कुलपरंपरागत चालत आलेला त्याचा वंश, यांच्याबद्दल असीम भक्ति किंवा प्रीति महाकवीच्या अंगीं बहुधा वसत असते. विद्वत्ता, रसिकता इत्यादि सर्वसाधारण कवींत असणाऱ्या गुणांवरोबरच

१ नलदमयंतीस्वयंवराख्यान-प्रियोळकरप्रत-प्रस्तावना पृ. ३५; २ प्रियोळकर-नलदमयंतीस्वयंवराख्यान-प्रस्तावना पृ. ३५.

बहुश्रुतता, व्यवहाराचें व राजनीतीचें परिज्ञान, भावना व कल्पना यांचा विलास, प्रवासानें किंवा पंडितमैत्रीनें मिळविलेलें चातुर्य, विशिष्ट वर्णनप्रसंगी ज्यांची अचूक योजना केल्यानें काव्यांत वास्तवतेचें वातावरण निर्माण होतें, अशा गोष्टी सूक्ष्मावलोकनानें स्मृतिसंपुटांत सांठविण्याची पात्रता, प्रदीर्घ काव्यरचनेला लागणारी मनाची तन्मयता, अनेक परस्परविरोधी स्वभावांची, कथानकांची व प्रसंगांची सुसंबद्ध गुंफण घेण्यास लागणारी एकसूत्रात्मकता, शब्दचमत्कृति व अर्थचमत्कृति उत्पन्न होण्यास लागणारी भाषा, साहित्यशास्त्रप्रभुत्व व निरनिराळ्या भावनांच्या उद्दीपनास जरूर असणारें वृत्तप्रभुत्व इत्यादि अनेक असाधारण गुणांनीं महाकवि नेहमीं मंडित झालेला आढळतो. सामराजांत वरील सर्व गुण उत्कटत्वानें व प्रकर्षानें वास करीत असल्याचें वाचकांना आतांपर्यंत विदित झालें असल्यानें, मराठी वाङ्मयांतील आद्य व एकमेव महाकवि ही बहुमानाची पदवी त्यांस निःसंदिग्धपणें वहाल करण्यास कोणी माघार घेईल, असें आतां तरी निदान वाटत नाहीं.

प्रकरण ८ वें

सामराजाची भाषा

कोणत्याही ग्रंथाचा सांगोपांग अभ्यास करावयाचा झाल्यास इतर अनेक बाबींबरोबरच त्यांतील भाषेचा चिकित्सापूर्वक विचार करणें अत्यंत अगत्याचें असतें. ग्रंथाच्या भाषेवर ग्रंथकारकालीन जनवोलींतील शब्दप्रयोग, वाक्यप्रयोग, म्हणी, वाक्सांप्रदाय, विचार-आचार-प्रवाह, राजकीय, सामाजिक व धार्मिक स्थिति, इतर भाषाभगिनींचा संसार इत्यादि अनेक गोष्टींची स्पष्ट वा अस्पष्ट छाप नेहमींच पडत असल्यामुळें, ग्रंथकाराचा-निदान प्राचीन ग्रंथकाराचा तरी-कालनिर्णय ठरविण्यास, इतर अंतर्बाह्य पुराव्याबरोबरच भाषेचा पुरावा, हें एक महत्त्वाचें साधन समजलें गेलें आहे. प्राचीन मराठी वाङ्मयांत कवींच्या कालनिर्णयांत व कांहीं काव्यांच्या कर्तृत्वनिर्णयांत अजूनही अक्षम्य असा घोंटाळा माजल्याचें आढळून येतें. सामराजाचेंच उदाहरण घेतल्यास खुद्द त्याच्या रुक्मिणीहरण व मुद्दलाख्यान या दोन काव्यांच्या एककर्तृ-

कत्वासंबंधानें पूर्वी रा. प्र. धों. कानिटकर व रा. रा. गो. राजोपाध्ये यांच्यांत उपस्थित झालेला वाद, सर्वांना परिचित असून, रा. राजोपाध्ये यांनीं त्याचा अस्ति-पक्षीं केलेला निर्णय पुष्कळ अंशीं त्या दोन्ही काव्यांतील सर्वसाधारण भाषापद्धती-वरच आधारला असल्याचेंही वाचकांना माहित आहे. 'यावरून इतकाच बोध घेण्या-सारखा आहे कीं, एखाद्या कवीचे आवडते शब्द, त्याचे वाक्यप्रयोग अथवा वाक्प्रचार इत्यादि विशेषांचें साम्य, त्याच्या विवाद्यग्रंथांचें एककर्तृकत्व सिद्ध करण्यास जसे उपयोगी पडतें, तसेंच तें दुसऱ्या एखाद्या प्रसिद्ध कवीच्या काव्यां-तील तत्सदृश विशेषांशीं जुळल्यास त्या दोघांचें समकालीनत्व सिद्ध करतांना मोलाचें ठरतें. कांहीं शब्द एका विशिष्ट कालांत, एका विशिष्ट प्रांतींच रूढ असतात. असे शब्द एखाद्या कवीच्या काव्यांत सांपडल्यास त्या कवीचा काल व स्थल ठरविण्यास बरेच उद्बोधक ठरतात. त्याचप्रमाणें एखाद्या काव्यावर परकीय व इतर स्वकीय भाषांचा परिणाम ज्या प्रमाणांत झाला असेल, त्याशीं तत्कालीन कांहीं प्रसिद्ध ऐतिहासिक घटनांची संगति जुळत असल्यास लावून, त्यांतून निघालेल्या सिद्धांतानेंही त्या काव्याचा काल पुष्कळ वेळां काढण्यांत येतो. कवीनें आपल्या काव्यांत केलेले देवदेवतांचे उल्लेख, अथवा प्रसंगविशेषानें दिलेल्या पदार्थांच्या यादींतील एकाददुसऱ्या पदार्थांचें नांव जर एका विशिष्ट तऱ्हेनें लिहिलेलें, दुसऱ्याही प्रसिद्ध कवीच्या काव्यांत सांपडेल, तर या दोन्ही कवींचें समकालिनत्व ठरविण्यास हा लहान मुद्दाही उपोद्बलक होतो. अशाच अनेक साधनांनीं प्राचीन कवींचें स्थलकालव्यक्तित्व ठरविण्याचा शिरस्ता असल्यामुळें, भाषेचा सूक्ष्म व तौलनिक अभ्यास करणें अपरिहार्य झालें आहे.

सामराजाची भाषा मराठी, संस्कृत, अपभ्रंश, फारशी व कानडी अशा पंचविध शब्दांनीं युक्त आहे. त्याच्या दोन्ही काव्यांत येणारे, मातक्यान (२६), ज्याला (२७), चुकुर (४८), वाणी (९३), दापी (१५५), उगले (२३२, २४४)^३ व अहाळे (११६), अब्हाटे (११७), विरडें (११९), लागट (११२२), सुजि (११२४), बराडी (११३६), आतळे (११४४), आगळा (११५१), निवाडे (११५१), लिगाडा (११५२), अलका (११६५), चौढाळिलें (११६९), बाहे (११७३), दापी (२१२), लासणे (२१९०).

१ मुमुक्षु मासिक वर्ष ८; २ मुद्दलाख्यान प्रस्तावना पृ. २०-२१; ३ मुद्दलाख्यान.

(३।६३), उसंत (२।१५), झळंबे (२।५३), यावा (२।५४), कडमोड (२।६९), वेंघे (२।६५), उवाळा (२।७५), वाईटवारणें (२।१०५), ताळा (३।१३), ताकघाटा (३।१६), विपारा (३।२४), कुचकुच (३।६१), उमासे (३।६३), घालफेडी, (३।६५), पाळा (३।६७), डालणे (३।७३), उवगणे (३।७५), सांवा (३।७५), बधावे (३।८१), धुडावे (३।९४), झडपणें (३।९८, ११४), तगमग (३।१०९), कळाशी (३।११०), दुरळ (३।१११), घुरट (३।११८), पारखी (४।१४), कलकलणें (४।४५), बजागी (४।६१), चिरीटी (४।६१), अलगट (४।६४), विजवटी (४।६६), घाडी (४।६६), वाणी (४।६७), तिवाटी (४।६७), असाळी (४।७१), गागणे, गव्हारे (४।७१), चोखट (४।७५), उगंडा (४।८४), नातुडेच (४।१०३), फरा (५।२), आटाळ्या (५।१२), निपट (५।६५), तुरुत (५।६६), अवचट (५।७२), जानवसा (६।६), साल्या (६।१५), वडवडित (६।११०), खळाळी (६।११९), दगदणें (६।१२८), अवज्ञा (६।१६०), मुरकुंडी (६।१६२), तुंद, लौंद (७।४८), उधंटा (७।१२८), दुलावी (८।९८)^१, इत्यादि जुने मराठी शब्द पाहिले म्हणजे, तत्कालीन व्यवहारांतील बोलण्यांत कोणत्या मराठी शब्दांचा उपयोग केला जात असे, याची थोडी तरी कल्पना येते. तथापि हा कवि व्युत्पन्न असल्यानें, त्याची भाषा संस्कृतशब्दयुक्त व समासप्रचुर आहे. त्याच्या 'मुद्गलाख्यानांत' परिहार (५), संसारपाथोनिधि (७), विपंची (११), सप्ततंतु (४३), दिग्वंध (१२०), वाडव (११८), रल्लक (१३५), अनधिगम (२३०), अनुपम (२५५), असे व रुक्मिणीहरणांत विघ्न (पुल्लिगी १।१), विपंची (१।४२), वरोह (१।५७), अलिंद (१।५७), देहली (१।५९), यमुनाकदंब (१।६८), अंस (१।८०), मूर्धन्य (२।५), हरिता (२।६६), सरीसृपी (२।७२), अपहव (२।७४), कर्णेजप (२।९६), अनुपद (२।१०६), हुताशनप्राशन (२।९८), खड्गधाराव्रत (२।९९), आदान (२।१११), वराकी (३।९), पाटच्चरवृत्ति (३।१३), महासंच (३।३६), नवकिसलयतर्पी (३।६५), व्यजनपवनयोगे (३।७२), तल्पप्रसूनं (३।७२), नरपतिपरिपाटी (३।७७), शितिकंठ (३।७९), विविधविषयतृष्णादुर्निवारप्रवाही (३।८२), रवितनयलुलायारूढ (३।८४), वदनस्तंभ (३।९३), अतिनिगूढपराश-

यसूचिके (३१९७), राधिकावदनचंद्रचक्रोर (३१९९६), देवकीसुकृतसारविशेषा (३१९९७), पूर्वी (३१९३४), स्वीयोदंतनिवेदनोक्तिपठनी (३१९३४), साध्वस (४१४), उच्चावच (४१९३), पक्षद्वार (४१५३), कोकशोकाग्नि (४१५६), गृहपति (४१५७), आश्रयाश (४१५८), कृष्णवर्मा (४१७४), गोपानशी (५१२०), आनाय (५१७७), कुसुमशरनालीकनलिके (६१९९५), महाप्रस्ताव (६१९२७), प्रणतजनसंभावन (६१९५०), महाप्रस्थान (६१९६०), असूर्यपश्या (७१८०), कंप्रिळट्टक् (७१९०२), गंगालय (८१७२), चंडातक (८१७४), सुवर्ण (८१७२), हाटक (८१७४), रुक्म (८१७७), पतद्ग्रही (८१८९), सौविदल्ली (८१५६) असे कित्येक थोडे अपरिचित संस्कृत शब्द व लांब समास आले आहेत. संस्कृत भाषेत पारंगतता असल्याशिवाय अशी शब्द व समासयोजना सहजासहजीं करतां येणें कठीण आहे. सामराज हा शब्दप्रभु असून, संस्कृत कवींच्या काव्याप्रमाणेंच ज्ञानेश्वरएकनाथादि प्राचीन कवींच्या काव्यांचा दृढ संस्कार त्यांच्यावर झाला आहे त्यामुळें त्यांच्या कालीं रूढ असणाऱ्या देशी किंवा मराठी शब्दांप्रमाणें, त्यांच्या कालापर्यंत चालत आलेले द्रुपदी (२९), सावरी (२९), साया (९१८), व धुरुचा (९१९), वीरुद (९१९२), देवई (९१४८), सकेत (९१६९), माज (२१५४), पालव (२१९३), सापीण (२१९३), क्कारि (३१९०), कामणूक (३१९६), गोसी (३१३०), ताटस्थ (३१८६), यक (३१९७), येव (३१९९५), महाविख (३१९३०), सपन (४१३), तजुन (४१९२८), सवारे (६१२), संप्रोछन (६१९९) इत्यादि अनेक अपभ्रष्ट शब्द त्यांच्या काव्यांत साहजिकच गुंफले गेले आहेत. तसेंच जेत्यांच्या भाषेचा जितराष्ट्रांच्या भाषेवर नेहमींच आक्रमणशील असा जो परिणाम होतो, त्याचीही झळ इतर वाङ्मयाबरोबरच सामराजांच्या काव्यांना लागलेली स्पष्ट दिसते. शिवछत्रपतींच्या स्वराज्यस्थापनेच्या उषःकालीं महाराष्ट्रांत मुसलमानी अंमलानें आपले पाय सर्व दिशांना व्यवस्थित पसरलेले होते. राजदरबारीं किंवा न्यायमनसुव्यांत फारशी या राजभाषेचें प्रस्थ माजल्यामुळें, अनेक व्यवहार व व्यवसाय यामध्यें टिकून राहिलेल्या देशी व संस्कृत शब्दांना हाकलून लावून परकीय शब्दांनीं त्यांची जागा केव्हांच बळकावून टाकली होती. वस्त्रें, अलंकार, पक्वान्नें, आचार इत्यादि घरगुती बाबतींत परकीयांनीं फारसा जुलूम केला नसला, तरी हिंदु लोकांच्या परधार्जिणेपणामुळें व स्वाभिमान-

शून्यतेमुळें, फारशी पद्धतीच्या कपड्यांचा, दागिन्यांचा व पक्कानांचा शिरकाव आमच्यांत अगदीं विनायास झाला. सामराजाच्या काळीं तर असे फारशी शब्द नित्याच्या व्यवहारांत इतके दृढमूल होऊन वसले होते कीं, सामराजासारख्या थोड्या वास्तववादी कवींच्या भाषेत, ते न येणें अस्वाभाविकच मानलें गेलें असतें. सामराज हा राजदरबारपरिचित असल्यामुळें मुद्दलाख्यानासारख्या चरित्रवर्जा काव्यांतही, धंदा (२७), तपास (१४५), दावा (१०४), अशा शब्दांनीं त्याला नकळत जागा पटकावली आहे. रुक्मिणीहरण हें तर बोलूनचालून महाकाव्य, मग त्यांत कवीची बहुश्रुतता दाखविणारे करीणा (३१८), प्रमाणग्या (३१३१), पालख्या (३१३३), हातरोखे (३१३४), तख्तरावे (३१३६), कमान (३१३७), मंदिल, पटके, डगला, नीलखा, सुरवार (३१३९), मखमल, सखलाद, तोषशाला, थिरमे, कोचकी, अतळस, कुतनी, साहिव्या, सेले (३१४०), म्यानबंद, ताफता, बाफता, बनोसें (३१४१), धुकधुक्या (३१४२), न्याहल्या, नीशार, पलंगपोस, अस्तावे, रूमाल (३१४४), सर्जे, सजहुमे, कंठा, पटा, सील, टोप, डेरे, छमीना, वाडें, खाबगे, नवगजी (३१४५), गिर्दपोश, सजनी, दुलीचे, बचकण्या, सतरंज, पिलसोज (३१४६), पातशाही (४१३७), धंदा (४१८९, ९५, ५१९०३, ८१९०६), खोती (५१६), संदूक सौदागर (५१९०), बीद (५१९२), पाची (५१९५), रदबदल (५१३९), तास, हिलाली (५१४०), अर्ज (५१४१), दरोगीण (५१५१), लाखोटा (५१८३), तुस्त (५१९५), नोक (६१३), खाशा, तिवाशा, फरास (६१९३), निशाणे (७१५३), दमामे (७१५३), रहवाळ (७१५४), सतखा (७१५५), झरोखा (७१६८), आरास (८१३१), दरवार (८१३४), शिपायी स्वार (८१५२), वसीला (८१९०२), असे, कोठ्या, थड्या, फरासखाना, न्यायनिवाडा, शिपाईप्यादे इत्यादि अनेक खात्यांशीं संलग्न असणारे फारशी शब्द टाळण्याचा प्रयत्न करूनही त्यास टाळतां आले नसते. सामराजानें आपल्या काव्यांत कोणतेही शब्द बुद्ध्या घातले नाहींत, किंवा टाळलेही नाहींत. आपल्या काव्यास जीवंतपणा व वास्तवस्वरूप देण्यासाठीं जे शब्द अथवा वाक्यप्रयोग व्यवहारांत व जनबोलींत रूढ होते, तेच त्यानें योजले असल्यामुळें सामराजाच्या काव्याची भाषा तत्कालीन मराठी भाषेचें अंशतः तरी प्रातिनिधिक स्वरूप आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. फारशी शब्दांचें प्रमाण सामराजाच्या काव्यांत इतर समकालीन कवींच्या तुलनेनें पाहिल्यास चौपट-

पांचपटीनें आहे, ही बाब देखील रा. प्र. धों. कानिटकर म्हणतात त्याप्रमाणें अत्यंत महत्त्वाची आहे. कारण भाषेच्या क्षेत्रांत ढांसळलेली बाजू, राजव्यवहारकोशरचनेच्या द्वारां सावरण्याचा प्रयत्न शिवाजी महाराजांनीं करण्यापूर्वी, मराठी भाषेंत फारशी शब्दांचें प्राचुर्य अवाधित असल्यामुळें, सामराजाचा काल निश्चित करण्यास तें एक प्रमुख असें साधन होऊन बसलें आहे. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यस्थापनेच्या उषःकालीं, व्यवहारांत व दरबारांत धुडगुस घालणाऱ्या ज्या फारशी शब्दांचें पुढें उच्चाटन करण्यांत आलें, त्यांतील बरेच शब्द सामराजानें आपल्या काव्यांत आणले असल्यानें, राजव्यवहारकोशाचा रचनाकाल हाच सामराजाच्या काव्यरचनेचा समाप्तिकाल ठरतो. याप्रमाणें आमच्या कवीचा काल ठरविण्यास त्याच्या काव्यांतील फारशी शब्दांचें प्राचुर्य जसे कारणीभूत झालें आहे, तसेंच कांहीं कानडी व हिंदी शब्दांचें अस्तित्वही त्याच्या वास्तव्याचा किंवा स्थलाचा कयास बांधण्यास मदत करणारें आहे. सामराज, आपले वडील बंधु, मल्हारभट यांच्या-बरोबर शहाजीच्या दरवारीं बंगळुरास असावा हा तर्क त्याच्या काव्यांत येणाऱ्या अरवार (६।७७), उत्तती (३।४८), कोरके (४।६९), कोरदार (३।४०), गुढी (मुद्द १५७), तोडर, (३।४५) वोटी, (८।९६), अशा थोड्याशा कानडी शब्दांनीं सयुक्तिक ठरेल. त्याचप्रमाणें मुद्दलाख्यानांत केलेलें मुद्दलाच्या उत्तर हिंदुस्थानांतील यात्रेचें वर्णन, सामराजानें स्वतः त्या प्रांतांत प्रवास केला असल्याशिवाय इतकें संगतवार होणार नाही, हाही तर्क त्यांच्या रुक्मिणीहरणांत सांपडणाऱ्या घोंग (१।६०), चोवा (३।४२), झांस (४।११०), बेसर (६।२५) मोरछल (३।४४), इत्यादि हिंदी शब्दांनीं, थोडाफार खरा ठरेल. पण या दोन्हीं भाषांचें ज्ञान त्याला प्रवासांत मिळालें, असें म्हणण्यापेक्षां प्राचीन मराठी वाङ्मयांत या दोन भाषाभगिनींनीं धाटलेल्या संसारांतूनच तें त्यानें प्राप्त करून घेतलें, असेंच म्हणणें अधिक बरोबर होईल.

सामराजाच्या अपार शब्दसंपत्तीची थोडी तरी कल्पना वाचकांना वरील पंच-विध शब्दांच्या याद्यांवरून येईलच. संस्कृत किंवा तज्जन्य शब्दांच्या दर्यांत इतर भाषेंतील शब्द खसखसीप्रमाणें वाटले, तरी एकपदार्थवाचक अनेक शब्द संस्कृतांतून किंवा इतर भाषेंतून जमवून ठेवण्याची त्याची संवय पाहून क्षणभर मौज वाटते. 'सोन्या'स सुवर्ण, हाटक, रुक्म व जातरूप असे

चार, व 'अग्निस,' गृहपति, आश्रयाश असे दोन शब्द, संस्कृतांतून, तर 'नथ' वाचक मोती, सुपाणी, मोर व बेसर, असे निरनिराळ्या प्रांतिक भाषेतून चार शब्द, त्यानें मोठ्या साक्षेपानें हुडकून घेतले आहेत. सामराजाच्या मराठी भाषेत तत्कालीन प्रचलित मराठी व इतर अनेक शब्द जसे घेण्यांत आले आहेत, 'तशाच जवळ जवळ १०० मराठी म्हणीही' जागजागीं पेरल्या गेल्यामुळें, त्याच्या भाषेस एक जिवंत स्वरूप प्राप्त झालें आहे. कोणत्याही भाषेतील वाक्प्रचारांत व म्हणींत, ती भाषा बोलणाऱ्यांच्या संस्कृतीचा इतिहास सांठविलेला असतो. सामराजाच्या काव्यांतील म्हणींनीं आजच्याहून अगदीं भिन्न अशी तत्कालीन संस्कृति दर्शविली जात नसली, तरी मराठी भाषा व तत्कालीन समाज यांच्या अभ्यासास त्यांचा उत्तम उपयोग होण्यासारखा आहे. मराठी म्हणींचा संग्रह करणाऱ्या कोशमंडळानें अतएव सामराजाच्या काव्यांतर्गत म्हणींकडे दुर्लक्ष करून चालणार नाही.

लेखनशैली ही लेखकाच्या व्यक्तित्वाची व तत्कालीन भाषेची निदर्शक असते असें म्हणतात. सामराजांच्या भाषेत, असेसैं, नव्हसी,^१ करीसैं, बसलीतैं, लोळेति, नाशीतैं,^२ अशीं जुन्या वर्तमानकाळाचीं रूपें असून, मेळविजे,^३ करिजे,^४ सोडिजे ते^५ वाढिजेते^६ अशीं कर्मकर्तरी प्रयोगाचींही रूपें आढळतात. नवजायें,^७ नलगतैं,^८ नयोनि^९, नेदिसैं,^{१०} अशीं क्रियापदांचीं अकरणरूपें, व लेहवी^{११}, असें प्रयोजकरूपही सांपडतें. जाली^{१२}, निजेली^{१३}, बसिलैं,^{१४} अशीं भूतकाळाचीं व नव्हेलैं,^{१५} होशिलैं^{१६} अशीं भविष्यकाळाचीं रूपेंही कांहीं कमी नाहीत. त्याशिवाय जपावे^{१७}, चुकावी^{१८}, अशीं विद्यार्थांचीं, म्हणउनें,^{१९} घालूनें,^{२०} फिरोतैं,^{२१} उतटोनें,^{२२} अशी ल्यवंताचीं, व विचारिली^{२३}, मांडिली^{२४}

१ परिशिष्ट ३ पहा; २ रु. ह. ७।२७; ३ रु. ह. १।३६; ४ रु. ह. ५।१०६; ५ रु. ह. ६।१७. ६ रु. ह. ५।७; ७ मुद्र. २३०; ८ रु. ह. २।३८; ९ रु. ह. ७।८८; १० रु. ह. ३।१०६; ११ रु. ह. ३।१०६; १२ रु. ह. ४।२०; १३ रु. ह. ४।५२; १४ रु. ह. ४।९३; १५ रु. ह. ६।१४७, १५२; १६ रु. ह. ३।५६; १७ रु. ह. ४।८५; १८ रु. ह. २।७६; १९ मुद्र. १४; २० मुद्र. ८९; २१ रु. ह. २।९९; २२ रु. ह. १।५; २३ रु. ह. १।७; २४ रु. ह. ३।९९; २५ रु. ह. ७।६३; २६ रु. ह. ७।७; २७ रु. ह. ७।९; २८ रु. ह. ३।२८; २९ रु. ह. ३।७६.

अशीं कृदंताचीं रूपें सर्वसाधारण आहेत. तंव, अवचट, मातक्यान, अशीं कालवाचक क्रियाविशेषणें कोठें कोठें दिसत असून, दाढेंपसुन, वक्त्रांभोजापसुन, दुग्धेंकरि, पुत्रेंकरि सत्कारें करुन, अशीं नामाच्या विभक्तिरूपाला जोडलेलीं शब्दयोगी अव्ययेंही वन्याच ठिकाणीं योजलीं आहेत.

सामराजाच्या विभक्ति प्रत्ययांची प्रक्रिया थोडी निराळी आहे. अकारांत ह्रीलिंगी नामाच्या प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपें तो गोष्टि, आगि^{१०} अशीं इकारांत करतो. द्वितीयेचे व चतुर्थीचे प्रत्यय सारखेच असून, सखीजनीं, तुम्हांसैं, बारशालीं, अशा आजच्यासारख्या रूपांवरोवरच मजें, तिसैं, अशीं थोडीं निराळीं रूपेंही कोठें कोठें दिसतात. तिजशीं^{११}, सखियांनीं^{१२}, मनोभावे^{१३}, तिही^{१४} अशीं तृतीयेचीं रूपें अगदीं नवीन वाटलीं नाहींत, तरी शैवलेशीं^{१५}, हे ज्ञानेश्वरकालीन सहार्थी तृतीयेचें रूप, व शब्दाच्या सप्तमीच्या रूपापुढें 'हून' प्रत्यय लावून केलेलीं घरींहुनैं, द्वंद्वीहुनैं अशीं पंचमीचीं रूपें, मात्र थोडीं विचित्र भासतात. तुझियां, वल्लभाची^{१६}, ही षष्ठीचीं रूपें असलीं तरी, ग्रामास संनिधैं, तूज अधीनैं, ईवरी^{१७}, या उदाहरणांत द्वितीयेच्या प्रत्ययांनीं षष्ठीचें काम भागविलें आहे. भवांबोधीमध्ये^{१८}, पायीं^{१९}, कातरींतै हीं सप्तमीचीं रूपें मात्र कांहींशीं आजच्यासारखींच आहेत. आमच्या कवीच्या भाषेवर संस्कृत भाषेचा परिणाम स्पष्ट आहे. त्यामुळें, मर्कटें अमूपें^{२०}, दशमी अवस्थीं, अनेका हिंसांची^{२१}, कृपालें गोपालें^{२२}, अपराधीणैं, तरळा दीपमाळीं, अशा उदाहरणांत नामांना लावलेल्या विशेषणांचीं रूपेंही नामाप्रमाणेंच ठेवण्याचा प्रघात त्यानें अनुसरला आहे. सर्वनामांच्या वावतींत 'तू' बदल तां^{२३}, 'जी,' ती, बदल जे^{२४}, ते^{२५} अशीं प्रथमेचीं;

१ रु. ह. ५१४३; २ रु. ह. ५१७२; ३ मुद्र. २६; ४ रु. ह. ७१४;
 ५ रु. ह. ६१९६. ६ रु. ह. ११५५; ७ रु. ह. २१४७; ८ रु. ह. ८१६३.
 ९ रु. ह. २१८३; १० रु. ह. ४१६४; ११ रु. ह. २१७०; १२ रु. ह. ७१९०९;
 १३ रु. ह. २१४२; १४ रु. ह. ३१९; १५ रु. ह. २१४३; १६ रु. ह. ३१६९;
 १७ रु. ह. ३१६८; १८ रु. ह. ४१९३६; १९ रु. ह. ८१९६; २० रु. ह.
 ३१६६; २१ रु. ह. ४१५९; २२ रु. ह. ६१९३७; २३ रु. ह. ४१६४;
 २४ रु. ह. ४१६६; २५ रु. ह. ५१९९; २६ रु. ह. ११४; २७ रु. ह. ६१९९;
 २८ रु. ह. ५१७७; २९ रु. ह. ५१८२; ३० रु. ह. ८१९२५; ३१ रु. ह. ३१२९;
 ३२ रु. ह. ५१९२७; ३३ रु. ह. ६१९६२; ३४ रु. ह. ८१९६२; ३५ रु. ह.
 ६१९४९; ३६ रु. ह. ५१४८; ३७ रु. ह. ४१२५; ३८ रु. ह. ११२८; ३९ रु. ह. ११५.

तूज, मज, तुजलाँ, ईसँ, अशीं द्वितियेचीं व चतुर्थाचीं, त्यासीं, ज्याशीं, जेणें हीं तृतीयेचीं, त्याहून, अशीं पंचमीचीं, व तुझां, त्याचां, अशीं षष्ठींचीं रूपें, त्याच्या काव्यांत इतस्ततः विखुरलेलीं दिसतात.

स्वरप्रक्रियेच्या दृष्टीनें सामराजाच्या भाषेंत लाखोटा^१ (लखोटा), दाहों (दहा), कलाली^२ (कलली), अशा शब्दांत अ बदल आ, आजिपसुनें (पासून), पवसि^३ (पावसि), यांत 'आ' बदल अ, हासिलासे^४ (हासलासे), घाबिरीं (घावरा) यांत 'अ' बदल इ, आल्याचें दिसत असून, व्यंजनप्रक्रियेंत झरोखां (झरोका), महाविखें (विष), यांत अनुक्रमें 'क' बदल ख, व 'ष' बदल ख, तर देवडे^५ (देवेढें), आडले^६ (आढळे) या शब्दांत 'ढ' बदल ड लिहिण्याचा प्रकार आढळून येतो. यकें (एक), येकाकी^७ (एकाकी), व वोढी^८ (ओढी), वोवणि^९ (ओवणि) या उदाहरणांत अनुक्रमें 'ए' बदल य, व 'ओ' बदल व, अशा अर्धस्वरांचा उपयोग केला आहे. तसेंच सकेतें (शकेत), सिरों (शिरा) अशा स्थलीं 'श' बदल 'स', तर छुरिकां, संप्रोछन^{१०}, अशा थोड्याच ठिकाणीं 'क्ष' बदल 'छ' लिहून उच्चारानुसारी लेखनपद्धतीचा अवलंब कवीनें केला आहे. याशिवाय सामराजाच्या भाषेच्या वर्णप्रक्रियेचे महत्त्वाचे फरक बीरुदें (ब्रीद), सपनें (स्वप्न), तुस्तें (तूर्त), संकष्टें (संकट), यांत होणारा वर्णागम, धर्माचेथे,^{११} यादवांचेथिलें, कोटीनुकोटी.^{१२} व कांवरोधे^{१३}, यांत होणारा वर्णसंयोग अथवा आंतर-स्वरलोप, हिंसां (हिंससा), दीसां (दिवस), दुचितें (दुश्चित), भूलतीं

१ रु. ह. ११४; २ रु. ह. ११५; ३ रु. ह. ११३; ४ रु. ह. २१११;
 ५ रु. ह. ३१२२; ६ रु. ह. ३१७०; ७ रु. ह. ४१८; ८ रु. ह. ६१९;
 ९ रु. ह. २१९०९; १० रु. ह. २१९०६. ११ रु. ह. ५१८३; १२ रु. ह.
 ४१९१; १३ रु. ह. ५१४०; १४ रु. ह. ७१९०४; १५ रु. ह. ३१९२; १६ रु. ह.
 २१९०; १७ रु. ह. ६१९६; १८ रु. ह. ७१६८; १९ रु. ह. ३१९३०; २० रु. ह.
 ११७३; २१ रु. ह. ३१९५; २२ रु. ह. ३१९७; २३ रु. ह. ४१८; २४ रु. ह.
 ११२०; २५ रु. ह. ५१८५; २६ रु. ह. ११६९; २७ रु. ह. ८१९२;
 २८ रु. ह. २१५३; २९ रु. ह. ६१९९; ३० रु. ह. ११९२; ३१ रु. ह. ४१३;
 ३२ रु. ह. ५१६६; ३३ रु. ह. ६१९१४; ३४ रु. ह. ६१९५२; ३५ रु. ह. ७१२३;
 ३६ रु. ह. ५१४२; ३७ रु. ह. ६१३२; ३८ रु. ह. ४१९७; ३९ रु. ह. २१३६;
 ४० रु. ह. ६१९६; ४१ रु. ह. ५१९१०.

(भूलता), तजुने (त्यजुन), गंसी^१ (गंवसी), या शब्दांत होणारा वर्णलोप, विधुर (विरुध) यांत होणारा वर्णविपर्यय, व कळि^२ या शब्दाच्या स्त्रीलिंगी व जन्म या शब्दाच्या नपुंसकलिंगी उपयोगाने होणारा लिंगभेद, असे प्रामुख्याने देतां येतील. पण वर दिलेल्या सामराजाच्या भाषेच्या या कालिक वैशिष्ट्यापेक्षां त्याने रूढ केलेले असे त्याच्या शैलीचे कांहीं विशेष येथे सांगतां येण्यासारखे आहेत. सामराज ' लागणे ' याबद्दल ' निघणे,' या क्रियापदाचा नेहमीं उपयोग करतो. भेऊं निघाली,^३ दिसों निघाली,^४ बोलो निघाला^५ करूं निघालें^६, अशीं वाक्ये त्याच्या दोन्हीं काव्यांत इतस्ततः पसरलीं आहेत. विचार करणें याबद्दल ' विचारणे', म्हणती बद्दल बोलती^७, ' झाला असता ' बद्दल होतां^८, अशीही क्रियापद-योजना त्याने केली आहे. चिंतावली^९, धाकेति^{१०}, अशा एक दोन नामक्रियापदांबरोबरच नवस नवसिले^{११}, पडणीं पडणें^{१२}, धावण्या धावणें^{१३}, मिळणी मिळणें^{१४}, अशा तऱ्हेच्या सजातीय कर्मांची (Cognate objects) मालिका त्याच्या रुक्मिणी-हरणांत लागलेली आढळते.

वरच्याप्रमाणेंच पावन-पवित्र^{१५}, बहु फारें; अशा एकाच अर्थाच्या शब्दांची व एकाच अर्थाच्या वाक्यांची^{१६} पुनरुक्ति; वृत्तसुखार्थ निज अंकीं^{१७}, महाउपेक्षा^{१८} अशी संधीची टाळाटाळ; वरपंगती^{१९}, आयती^{२०}, सोले^{२१} अशा शब्दांनीं घडून येणारा शब्दश्लेष; चिंतांक चिंताकुल^{२२}, किंवा समोवति, भोवति^{२३} अशा वाक्यांत साधलेला अनुप्रास; करि (करणी)^{२४}, धावति^{२५}, शीक^{२६}, येव^{२७}, अशी शब्दांची, व वाईटवाणें^{२८}, तोंडरवोडी,^{२९} तोंडनिरोप^{३०}, अशा समासांची

१ रु. ह. ४१९३८; २ रु. ह. ३१९२२; ३ रु. ह. ३१७८; ४ रु. ह. २१९०५; ५ रु. ह. २१९२; ६ मुद्र. १३७; ७ रु. ह. २१९१२; मुद्र. १७६; ८ रु. ह. ७१९२७; ९ रु. ह. ३१२, १४, १५, २८, ४१९३; १० रु. ह. ३१६९; ११ रु. ह. ३१७६; १२ रु. ह. २१९४; १३ रु. ह. ५१४१; १४ रु. ह. २१८४; १५ रु. ह. २१९८; १६ रु. ह. ३१८१; १७ रु. ह. ७१९१४; १८ रु. ह. ११३०; १९ रु. ह. ११२३, ५४; २० परिशिष्ट ५ पहा; २१ रु. ह. ४१५०; २२ रु. ह. ७१५९; २३ रु. ह. ११३६; २४ रु. ह. ३१५१; २५ रु. ह. ६१७०; २६ रु. ह. ६१२८; २७ रु. ह. ३१३१, मुद्र १३२; २८ रु. ह. ८१३५, २९ रु. ह. ५१५९; ३० रु. ह. २१६२; ३१ रु. ह. ३१९१५; ३२ रु. ह. २१९०५; ३३ रु. ह. ३१७८; ३४ रु. ह. ४१९.

नवीं नाणीं पाडणें, हे सामराजाच्या शैलीचे आणखी विशेष म्हणून सांगतां येतील. आतां कवीजवळ शब्दांचा सांठा असूनही पुष्कळ वेळां असें दिसून येते कीं, तो कांहीं शब्दांचा दास बनून, ते शब्द त्याच्या काव्यांत वारंवार डोकावतात. संस्कृत वाङ्मयांत माघासारख्या श्रेष्ठ कवीवरही 'अजिर' व 'उच्चकैः' या शब्दांचा जर पगडा बसला आहे, तर आपला सामराज तरी या नियमाला कसा अपवाद असेल ? सामराजाच्या काव्यांत उगला, निर्वाह, धंदो, निर्यंत, फुकाचो, सज, हे शब्द अनेक वेळां आले असून, 'निपट', हा शब्द तर १०० वेळां योजल्याचें रा. राजोपाध्ये सांगतातच. याशिवाय अतिशययिर्त, बहु, बहुल, कळत-कळत, वदत-वदत, घडिघडि, कांहीयकें (थोडें) अशा शब्दप्रयोगांचा व स्वच्छ विच्छा, अनाथांचे नाथे, सुमुखी-विमुखी, अशा विरोधी शब्दांच्या जोड्यांचाही सामराज मोठा भुकेला असून, हे सर्व प्रकार त्याच्या लेखनशैलीचें जसें वैशिष्ट्य दर्शवितात, तसेंच यांतील कांहीं प्रकार त्याच्या दोन्ही काव्यांत सर्वसाधारण असल्यामुळे, त्यांच्या एककर्तृकत्वाचा प्रश्न सोडविण्यासही हातभार लावतात.

सामराजाच्या भाषेंतील स्वरप्रक्रिया, व्यंजनप्रक्रिया, प्रत्ययप्रक्रिया सर्वनाम-विभक्ति, क्रियापदाचे प्रत्यय, शब्दयोगी अव्ययें, हीं सर्व शिवकालीन भाषेच्या त्या त्या सर्व प्रकाराशीं तंतोतंत जुळत असल्यानें, सामराजाच्या शिवकालीनत्वासंबंधीं शंका रहात नाही. महाराष्ट्रांत यावनी भाषेचें माजलेलें प्रस्थ कमी करण्यासाठीं, शिवाजी महाराजांनीं रघुनाथ पंडिताकडून राजव्यवहारकोश रचून घेतला, व व्यवहारांत घुसलेल्या

१ रु. ह. ११६८, २११०२, ४१८३, ५१९१, मुद्र. २३२, २४४; २ रु. ह. २१२२, ७६, ११३, ४१३९; ३ रु. ह. ४१८९, ९५, ५११०३, ८११०६, मुद्र. २७, १५२; ४ रु. ह. ३१८५; ५ रु. ह. ४१८७, १०७, ६११४६, १५८; ६ रु. ह. ७१२, २१, ८१९३, मुद्र. १६९; ७ रु. ह. ३१७२, ८७, ८९, ५१३९, ६५, ७१, ६१११६, १२९, १५४, ७११; ८ रु. ह. ३१८६, ४११३५; ९ रु. ह. २१४४, ४६, मुद्र. १०८; १० रु. ह. २१४५; ११ रु. ह. ३१७१; १२ रु. ह. ३१९९; १३ रु. ह. ५११०५; १४ रु. ह. ३१५७; १५ रु. ह. ३१९२; १६ रु. ह. ३१९२; १७ मराठी भाषाउद्गम आणि विकास-पृ. २०८-२१५.

यावनी शब्दांस संस्कृत प्रतिशब्द निर्माण केले. त्यामुळे या कोशरचनेनंतर मराठी काव्यवाङ्मयांत व पत्रव्यवहारांत फारशी अथवा आरबी शब्द हळूहळू कमी होऊ लागले. सामराजाच्या काव्यांत असणारे यावनी शब्दांचे प्राचुर्य, व राजव्यवहारकोशांत स्पष्टीकृत केलेल्या अनेक यावनी शब्दांचा अंतर्भाव लक्षांत घेतां, सामराजाने आपली काव्ये कोशरचनेपूर्वीच लिहिलीं असणे अधिक संभवनीय आहे. भाषेचा सर्वांगीण विचार करतांना, सामराजाने एकनाथांच्या कांहीं स्थलीं केलेल्या हुबेहुब अनुकरणा-मुळे, त्याला जसे आपण एकनाथोत्तरकालीन ठरवूं, तद्वतच तुकारामाचे अभंग व सामराजाचे काव्य यांत येणाऱ्या अनेक सारख्या शब्दांमुळे किंवा—

द्विजपति विसरेना सर्वथा स्वीयदीक्षा ।

कर पसरून मागे वक्त्रलावण्यभीक्षा ॥^१

या श्लोकांत, रामदासांच्या

ब्राह्मणाची नित्य दीक्षा । मागीतली पाहिजे भीक्षा ॥^२

ओम् भवती या पक्षा । रक्षिले पाहिजे ॥

या अवतरणाच्या निघालेल्या पडसादामुळे,^३ अथवा

तूं द्रौपदीचा अति साहकारी । असे तुझी दृष्टि परोपकारी ॥^४

× × ×

मला प्रपंचातुनि शीघ्र काढी । कीं, आपुलें बीरूद आजि सोडी^५

असेत माझ्या अपराधकोटी । तथापि मागे पसरून वोटी ॥

× × ×

हा क्रोध चांडाळ सदा विटाळी । संपर्क याचा जन कोण टाळी

या श्लोकांत अनुक्रमे देवदासांच्या (शके १६४०-१६२०) व्यंकटेशस्तोत्रांतील

द्रौपदीशी वस्त्रे अनंता । देत होतासि भाग्यवंता ॥ २० ॥

× × × ×

१ रुक्मिणीहरण ३।३७-४६; २ परिशिष्ट १ पहा; ३ प्र. धों. कानिटकर—रुक्मिणीहरणनिरीक्षण, पृ. १६; ४ रु. ह. ३।१०१; ५ दासबोध द. १४, स. २; ६ प्र. धो. कानिटकर—रुक्मिणीहरणनिरीक्षण पृ. १७; ७ रु. ह. १।८; ८ रु. ह. १।१२, १३; ९ रु. ह. १।२५.

माझिया अपराधाच्या राशी । भेदोनि गेल्या गगनाशी ।
दयावंता हृषीकेशी । आपुल्या ब्रीदाशी सत्य करी ॥ १२ ॥

× × × ×

काम क्रोध मद मत्सर । हें शरीर त्यांचें विठार । कामकल्पनेसी
थार । दृढ येथे केला असे ॥ ३० ॥

या ओव्यांच्या प्रतिध्वनीमुळें, आपण त्यांस तुकाराम-रामदास व देवदास यांचा
समकालीनच निःसंशय म्हणूं. सामराजाच्या कालनिर्णयासंबंधीं अधिक चर्चा व
विवेचन पुढील प्रकरणांत येणारच आहे. तथापि कालनिर्णयांत भाषेचा मुद्दा किती
महत्त्वाचा असतो, हें दाखविण्यासाठीच वरील थोडें व कांहींना थोडें रूक्ष वाटणारें
विवेचन करावें लागलें आहे.

प्रकरण ९ वें

सामराजाचें स्थल व काल

कोणत्याही कवीचें स्थल व काल ठरविण्यास अंतःसाधनें व बहिःसाधनें यांचा
विचार करावा लागतो. कवीनें आपल्या काव्यांत केलेले आत्मचरित्रपर उल्लेख, त्याची
भाषापद्धति, तत्कालीन सामाजिक, राजकीय अथवा धार्मिक स्थित्यंतरे, पौराणिक
प्रसंगांचें वर्णन करित असतां स्वकालीन गोष्टींच्या उल्लेखानें घडणारा स्थल-काल-
विपर्यासाचा दोष, इत्यादींचा समावेश अंतःसाधनांत होत असून, त्या कवीच्या
समकालीन अथवा उत्तरकालीन ग्रंथकारांनीं तत्संबंधीं केलेले उल्लेख, विशिष्ट
कालांत व विशिष्ट स्थलीं रूढ असलेले शब्द, वाक्प्रचार इत्यादि गोष्टींना बहिःसाधनें
अशी संज्ञा दिली जाते. प्राचीन मराठी कवींत जे संतपदाला चढले होते, त्यांचीच
परम पवित्र अशीं चरित्रें, त्यांच्या समकालीन किंवा उत्तरकालीन चरित्रकारांनीं
मोठ्या आदरानें वर्णिलेलीं आढळतात. पण संतपदाला चढण्याचें भाग्य ज्यांना
लाभलें नाहीं, त्या शिवकालांतील कांहीं प्रसिद्ध अशा कलाकवींबद्दल मात्र कोणाही
चरित्रकारानें 'त्र' सुद्धां काढलेला नाहीं. उद्धवचिद्धन किंवा महिपति या आरंभींच्या

चरित्रकारांनी आपल्या ग्रंथाची व्याप्ति संत किंवा भक्त ग्रंथांच्या चरित्रापुरतीच मर्यादित ठेवल्यामुळे, इतर कवींचा त्यांनी केलेला अनुल्लेख दोषास्पद ठरणार नाही. पण 'सन्मणिमाले'सारखी सर्वसंग्रहक अशी पूर्वकालीन व स्वकालीन कवींची नामावळी रचतांना, मोरोपंतांनी मात्र आनंदतनयासारख्या शिवकालीन पण कमी प्रसिद्ध कवींचा किंवा रामजोशासारख्या स्वकालीन लावणीकाराचा उल्लेख करावा, पण सामराजासारख्या किंवा रघुनाथ पंडितासारख्या सर्वगुणसंपन्न शिवकालीन कवींचे, किंवा निरंजनमाधवासारख्या स्वकालीन राजकारणी कवींचे नांवही घेऊं नये, हें खरोखर विस्मयकारक आहे. मोरोपंतांनी निरंजनमाधवाचे नांव आपल्या 'सन्मणिमाले'तून गाळण्याच्या बुडाशी तत्कालीन राजकारण तरी असण्याचा संभव आहे. पण आनंदतनयाचे नांव देऊन रघुनाथ पंडितासारख्या त्यांच्या प्रसिद्ध व्याख्यांचे, किंवा सामराजासारख्या महाकवींचे नांव गाळण्यांत एकच गोष्ट संभवते ती ही की, मोरोपंतांनी या दोघांही कवींची किंवा त्यांच्या काव्यांची माहिती कर्णोपकर्णी देखील ऐकली नसावी. या आमच्या कवींबद्दल किंवा त्यांच्या नितांतरमणीय काव्यांबद्दल मोरोपंतापर्यंत जर अज्ञान चालत आलेले आढळते, तर त्यांच्या चरित्राबद्दल अथवा कालाबद्दल बहिःसाधनात्मक पुराव्याचा अभाव असल्यास आश्चर्य वाटण्याचे कारण उरत नाही.

प्रस्तुत निबंधाच्या तिसऱ्या प्रकरणांत रा. राजोपाध्ये यांच्या 'मुद्दलाख्याना'च्या प्रस्तावनेतून सामराजाबद्दल जी ऐतिहासिक माहिती देण्यांत आली आहे, तेवढाच या कवीच्या स्थलकालासंबंधीचा बाह्यपुरावा असा उपलब्ध असून, या कवीच्या अधिक माहितीसाठी त्यांच्या काव्यग्रंथांतील अंतःसाधनावरच आपणास सर्व भिस्त ठेवणे भाग आहे. शामभट उर्फ सामराज, हा प्रथम मालोजीच्या कारकीर्दीत आपल्या वडिलांबरोबर, खानदेश, नगर, सातारा वगैरे प्रांती फिरत असावा, पुढे आपले वडील बंधु मल्हारभट यांचेबरोबर तो शहाजी महाराजांचे दरबारी असावा, व तेथून शहाजीचे पश्चात् मल्हारभटाबरोबरच शिवाजी महाराजांकडे आला असावा, असे अनुमान वरील ऐतिहासिक माहितीवरून काढण्यांत आले आहे. प्रभाकरभट यांचे दत्तक पुत्र बाळभट हे शिवराज्याभिषेकसमयी हजर होते, व राज्याभिषेकापूर्वी शिवाजी महाराजांनी कुलगुरु म्हणून त्यांची पूजा केल्याचा उल्लेख सभासदी बखरीत आहे. बाळभटाच्या दत्तविधानाचा जो कागद प्रभाकरभटाच्या स्त्रीने आपल्या पतीच्या पश्चात् शके १५९६ आनंदनाम संवत्सरे

आषाढ शु. ११ शुक्रवार, या मितीला करून घेतला, त्यावर जयराम, विश्वनाथभट टोके वगैरे शहाजीच्या दरवारी मंडळीबरोबरच शामभटाचीही साक्ष आहे. यावरून ५ जून १६७४ रोजी होणाऱ्या अभिषेक-समारंभास हजर राहण्यासाठी सामराज आला असतांनाच त्याची साक्ष वरील कागदावर घेण्यांत आली असणें शक्य आहे. शिवाजी महाराज व मल्हारभट यांचे वरोवर आमचा कवी, दिल्ली-आश्र्याकडे गेला असावा, व शिवाजी-संभार्जींच्या पश्चात् राजारामाबरोबर प्रथम तंजावराकडे जाऊन, नंतर पन्हाळगडास राहूं लागल्यामुळे, त्यास 'पन्हाळकर' हें नांव पडलें, अशीही माहिती देण्यांत आली आहे. आपल्या राज्याभिषेकसमयीं राजारामानें पंडितराईचें पद श्रीकराचार्य कालगांवकर यांस दिल्यामुळे, शामभटास रोष आला व तो चंदावरींच राहिला, असें पंडिरावबखर म्हणते, पण " पुढें राजारामाबरोबर तो सिंहगडास राहिला, व तेथें राजाराम कैलासवासी झाला त्या सुमारांस शामभटही निवर्तला " असें रा. राजोपाध्ये म्हणतात. यामुळे सामराजाच्या निधन-स्थलावद्दल संशय उत्पन्न होतो.

वरील ऐतिहासिक पुराव्यावरून आमचा कवि प्रवासाच्या निमित्तानें पुष्कळ फिरला असल्याचें दिसतें, व याला त्याच्या काव्यांतील पुराव्यानेंही पाठिंबा मिळतो. शहाजीच्या कारकीर्दीत झालेला दक्षिणेकडील व शिवाजीच्या कारकीर्दीत झालेला उत्तरेकडील प्रवास, त्यानें आपल्या 'मुद्दलाख्यानांत' मुद्दलाच्या उत्तर-दक्षिण यात्रेच्या प्रसंगानें नोंदून ठेवला आहे. आपल्या वडिलाबरोबर तो खानदेश, नगर, सातारा वगैरे प्रांतीं फिरत असतांनाच, नगर-नाशिक प्रांतीं प्रचारांत असलेला 'मोर' हा दागिना त्यानें पाहून आपल्या रुक्मिणीहरणकाव्यांत योजलेला असावा. तथापि त्याच्या आयुष्याचा बराच काळ पन्हाळगडावर अथवा कोल्हापूरप्रांतींच गेला असावा असें स्पष्ट दिसतें. सामराजानें आपल्या काव्यांत रुक्मिणीच्या तोंडीं जी जैगदंबेची स्तुती घातली आहे, ती करवीरनिवासिनी महालक्ष्मीलाच अनुलक्षून आहे. शिवाय तो ज्या बालाबगलादि^१ क्षुद्र देवतांचा उल्लेख करतो, तशा देवता, टेंबलाई, सटवाई, फिरंगाई, विठ्ठलायी या नांवांनीं कोल्हापुरांत प्रसिद्ध आहेत. रुक्मिणीच्या लग्नाच्या तयारींत 'तख्तरावे' या वाहनाचा जो त्यानें उल्लेख केला आहे, तें कोल्हापुरासच जत्रेच्या वेळीं अद्याप पहावयास मिळतें. यावरून सामराज

१ मुद्दलाख्यान प्रस्तावना पृ. ३; २ रुक्मिणीहरणनिरीक्षण पृ. ६; ३ रु. ह. ३।१२४; ४ रु. ह. ३।९०, १-३५.

हा कोल्हापूर प्रांतीं किंवा पन्हाळ्यावर वराच काल राहिल्यामुळेंच त्यांस 'पन्हाळकर' असें उपनांव दिलें गेलें असावे. कोल्हापूरच्या राजोपाध्यांना परवा परवापर्यंत 'पन्हाळकर' या नांवानेंच कांहीं लोक संबोधीत असत हें मात्र मी पाहिलें आहे.

सामराजाचा काल ठरवितांना रा. प्र. धों. कानिटकर यांनीं अंतर्बाह्य पुराव्यांचा भरपूर उपयोग करून खालीं दिल्याप्रमाणें उपपत्ति मांडली आहे.

(१) सामराज एकनाथानंतर झाला, कारण नाथांचें वाङ्मयऋण त्यानें घेतलें आहे. (२) नागेश व राधामाधवविलासचंपूकार जयराम पिंडे, हे भाषेवरून समकालीन असावे. राधामाधवविलासचंपूचा काल शके १५७५-८० हा असून त्याच्या अनुरोधानें नागेशाचा काल शके १५७०-७५ असा असावा. (३) सामराज, नागेश, जयराम व शिवभारतकार कवींद्र परमानंद, हे समकालीन असावे, कारण या चौघांनीं 'मोर' हा दागिना आपल्या काव्यांत दिला आहे. शके १५९६-९८ च्या सुमारास रचलेला राजव्यवहारकोश, वामनपंडित, विठ्ठल (शके १५९६-१६०९), आनंदतनय व वेणाबाई (शके १६००), 'मोर' हा शब्द देत नाहींत, व एकनाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवरांतही (शके १४९३) त्याचा निर्देश नाहीं. यावरून हा अलंकार, शके १५७५ सुमारास, नगर-नाशिक प्रांतीं प्रचारांत होता. (४) सामराजानें केलेलें फळाचें वर्णन, नागेशानें केलेलें गौतमवनवर्णन व समर्थ शके १५६५ त महाबळेश्वरास असतांना, त्यांनीं केलेलें ब्रह्मारण्यवर्णन यांत फार साम्य असल्यानें, हे तिघेही समकालीन असावे. (५) तुकारामाच्या अभंगांत सामराजानें योजलेले बहुतेक फार्शी व देशी शब्द आढळतात. वामनपंडित, विठ्ठल बीडकर व आनंदतनय यांच्या काव्यांत फार्शी शब्द फार अल्प प्रमाणांत आहेत. तुकारामांनीं शके १५७२-७३ त लेखन-व्यवसायास आरंभ केला, यावरून रुक्मिणीहरणकाव्य शके १५७०-७५ त लिहिलें गेलें असावे. (६) सामराज, नागेश व जयराम यांच्या काव्यांत फार्शी शब्द येतात. नागेशाच्या काव्यांत त्यांचें प्रमाण अल्प असून, सामराजांत तें चौपट पांचपट आहे. यावरून सामराज शके १५५०-१५७५ या काळांत झाला असावा, व तो नागेश व जयराम यांच्या पूर्वीचा असावा. (७) सामराज व विठ्ठल कळपुरकर यांच्या काव्यांतील नमनाच्या श्लोकांत विलक्षण साम्य आहे.

१ रुक्मिणीहरणनिरीक्षण, मुमुक्षु वर्ष ८, विविधज्ञानविस्तार ५९; २ रु. ह. ३।४९; ३ सीतास्वयंवर ९५-९७; ४ रासक्रीडा-रुक्मिणीहरणनिरीक्षण पृ. १८.

असेच साम्य या दोघांच्या काव्याच्या इतर भागांत असल्यास, सामराज शके १५३६ नंतर झाला असावा. (८) लोलिवराज (शके १५५६) व सामराज यांची भाषा सारखी आहे. सामराजाने त्याचे कवित्व पाहिले असावे. (९) वामनाचा काळ शके १५५०-१६१६ हा आहे. पंडित व सामराज यांच्या काव्याची (विशेषतः त्यांच्या रुक्मिणीपत्रिकेच्या भाषांतराची) तुलना केल्यास दोघांचीही शब्दयोजना सारखीच आहे. सामराजाने वामनाची शब्दरचना घेतली ही गोष्ट संभवत नाही. सामराज हा स्वयंप्रकाश कवि असून परपुष्ट नाही, व वामनी-काव्यसंपत्ति त्याने चोरली नसावी. 'अहो येता जाता' हा वामनाच्या काव्यांतील श्लोक, सामराजाचा असून, कोणीतरी वामनाच्या स्फुट श्लोकांत घातला असावा. वामनाचे पांडित्य सामराजांत नाही. शिवाय फार्शी शब्द, दागिन्यांचीं नांवे, कर्मणीप्रयोगरचना, प्राकृतशब्द, इत्यादि गोष्टी, सामराज हा शाहुमहाराजकालीन नसून वामनपूर्वकालीन असावा, हे प्रामुख्याने दर्शवितात. यावरून रुक्मिणीहरणकाव्य, सामराजाने शके १५६०-१५७० या कालांत रचले असावे. (१०) सारांश सामराज हा एकनाथ व लोलिवराज यांचा उत्तरकालीन, तुकाराम, समर्थ, नागेश, जयराम, परमानंद व वामन यांचा समकालीन व वेणावाई, विठ्ठल बीडकर व आनंदतनय यांचा पूर्वकालीन होय.

यानंतर श्री. राजोपाध्ये यांनी मुमुक्षु-मासिकाच्या मार्च १९२९ च्या अंकांत सामराजाच्या कालासंबंधी एक लेख लिहिला आहे. (१) नागेशचा काल शके १६०० असा कै. भाव्यांनी दिला आहे. (२) फार्शी शब्दांचे प्राचुर्य, जयराम-परमानंदानंतरही मराठी ग्रंथांत दिसून येते. अशा दोन गोष्टी सुचवून त्यांनी रुक्मिणीहरण व कै. राजवाडे यांच्या एका मेस्तकाची तुलना केली आहे. फळें, कापड, जनावरें, जवाहीर, यांचीं वर्णने व विशिष्ट शब्दांचीं रूपे, रुक्मिणीहरण व वरील मेस्तक यामध्ये सारखीं असल्याचें, त्यांनीं दोन्हींतील तुलनात्मक उताऱ्यांनीं दाखविलें आहे. हे मेस्तक, कै. राजवाड्यांच्या मताप्रमाणें राजारामकालीन असल्याने, रुक्मिणीहरणही त्याकालीच रचिलें गेलें असावे, असा त्यांनीं तर्क बांधला आहे. यालाच पोषक असा, शिवरामकृत गीताचंद्रिकेचा (शके १६०५) आणखी पुरावा रा. राजोपाध्ये, यांनी दिला आहे. तां, निपट, आवरिजे, नावजाये, असे शब्द, व 'लेणें लेवुनि' अशा प्रकारचे वाक्यप्रयोग, रुक्मिणीहरणाप्रमाणेंच या ग्रंथांत आले आहेत. 'अहो येता जाता' हा श्लोक कोणाचा हा प्रश्न वादग्रस्त आहे.

पण याची मूळ कल्पना, गीताचंद्रिकेतील 'उठता बसता, तसें बोलतां आणि चालतां । सर्वदा सर्वत्र गीताचंद्रिका प्रकटे ॥' या चरणावरून घेतली असावी. यावरून रुक्मिणीहरण, मेस्तक व गीताचंद्रिका, हे ग्रंथ समकालीन असावे, व म्हणून रुक्मिणीहरण शके १६०५ मध्ये लिहिलें गेलें असावे, असा श्री. राजोपाध्ये यांच्या म्हणण्याचा एकंदरीत मथितार्थ आहे.

वरील दोघांही विद्वानांच्या विस्तारशः दिलेल्या मतांचा विचार करतां (१) सामराज एकनाथानंतर झाला ही गोष्ट निःसंदिग्ध आहे. (२) 'मोर' हा दागिना नगर-नाशिक या विशिष्ट प्रांतींच रूढ असून, त्याचा सामराज, नागेश, जयराम व परमानंद या कवींनी ज्याअर्थी आपल्या काव्यांत उल्लेख केला आहे, त्याअर्थी ते समकालीन व त्या प्रांताचे रहिवासी कांहीं दिवस तरी होते असें म्हणतां येईल; पण त्यावरून त्या सर्वांनी आपलीं काव्ये एकाच काळीं लिहिलीं असें होणार नाहीं. सामराज नगर-प्रांतीं असतांना त्यानें हा दागिना पाहून ठेवून, पुढें तो आपल्या काव्यांत योजला असणेंही शक्य आहे. (३) शके १५९६-९८ च्या सुमारास राजव्यवहारकोशाची रचना होऊन तो रूढ झाल्यावरच मराठींत माजलेल्या फार्शी शब्दांचें प्राचुर्य कमी झालें. सामराज व नागेश यांच्या काव्यांत फार्शी शब्दांचें प्राचुर्य दिसतें, त्याअर्थी ते, या कोशरचनेपूर्वी झाले असावे. (४) सामराज (रु. ह.) व नागेश (सीतास्वयं.) यांच्या काव्यांतील भाषा, वर्णनें व प्रसंग, यांतील आश्चर्यकारक साम्य पाहतां, ते दोघेही समकालीन ठरतात. (५) मराठी वाङ्मयांत अनेकवृत्तात्मक रचनेचा प्रारंभ, मुक्तेश्वर-लोलिंबराजांनीं केला असला तरी, सामराजानें आपल्या रुक्मिणीहरणांत १६ गणवृत्तें योजून अशा रचनेचा अधिक प्रसार केला. नागेशानें आपल्या 'सीतास्वयंवरां'त प्रमाणिका, मकरकशीर्षा, चंपकमाला, मदिरा, अशा सामराजापेक्षां मराठीला थोड्या अपरिचित पण विविध अशा संस्कृत गणवृत्तांचा अवलंब केला असल्यामुळें, नागेशाचें 'सीतास्वयंवर,' सामराजाच्या 'रुक्मिणीहरणा' नंतरचें ठरतें. (६) सामराजानें तुळजा-पुरवासिलीचा पातशाही, मेटे, कारभारी, शेटे, अर्ज, वशिर्ला, तास वाजणें,

१ रु. ह. ३।९६; २ रु. ह. ४।३७, ५।१०६; ३ रु. ह. ४।३९; ४ रु. ह. ४।४९, ५।१०६; ५ रु. ह. ३।३९; ६ रु. ह. ५।४९; ७ रु. ह. ८।१०२; ८ रु. ह. ५।४०.

दरबारे, साशी स्वारी, छापन कोटी खाशे, सतखे करणे, हिलाली, दरोगीणे, इत्यादि राजव्यवस्थांतर्गत शब्दांचा, रूमाले, पटके, डगले, सुरवारी, अशा पोशाखांच्या प्रकारांचा, छत्रे, चामरे, मोरचले, पालख्या अशा राजचिन्हांचा, व शिपाई, रहवाळे, स्वारे, तोफांच्या गाड्या, निशाणे, ठाणे उठविणे, पुरा करणे, अशा युद्ध-विषयक परिभाषेचा जो उल्लेख केला आहे, त्यावरून व त्याच्या भाषेसंबंधी मागील प्रकरणांत केलेल्या विवेचनावरून तो शिवकालीन आहे, याबद्दल शंका रहात नाही. इतकेच नव्हे तर, रुक्मिणीहरणांत आलेले श्रीकृष्णाच्या अमात्यचूडामणीचे वर्णने आले आहे, ते शिवराज्याभिषेकसमयी उपस्थित असलेल्या अष्टप्रधानांच्या वर्णनाशी^३ बऱ्याच बाबतींत जुळत असल्यामुळे, सामराजाने आपले हे काव्य शिवराज्याभिषेकानंतर म्हणजे शके १५९६ नंतर पूर्ण केले असावे. सामराजाने बाळभटाच्या दत्तकपत्रावर साक्ष घातल्याचा जो पुरावा मागे देण्यांत आला आहे,

१ रु. ह. ८१३४; २ रु. ह. ७१८८; ३ रु. ह. ७१७०; ४ रु. ह. ७१५५; ५ रु. ह. ५१४०; ६ रु. ह. ५१५१; ७ रु. ह. ७१५२; ८ रु. ह. ३१३९; ९ रु. ह. ३१३९; १० रु. ह. ३१३९; ११ रु. ह. ८१४२; १२ रु. ह. ८१४२; १३ रु. ह. ३१४४; १४ रु. ह. ८१५०; १५ रु. ह. ८१५१; १६ रु. ह. ७१५४; १७ रु. ह. ८१५२; १८ रु. ह. ८१५३; १९ रु. ह. ७१५३; २० रु. ह. २१५६; २१ रु. ह. ३१९२५; २२ रु. ह. ५१२५१३२; २३“ पूर्वेस मुख्यप्रधान मोरोपंत पिंगळे हाती घृतपूर्ण सुवर्णकलश घेऊन उभा राहिला. दक्षिणेस सेनापति हंबीरराव मोहिते दुग्धपूर्ण रौप्यकलश घेऊन उभा राहिला. पश्चिमेस नीलकंठ पंडित अमात्य दधिपूर्ण ताम्रकलश घेऊन उभा राहिला. उत्तरेस छंदोगामात्य प्रधान रघुनाथ पंडितराव मधुपूर्ण सुवर्णकलश घेऊन उभा राहिला. ह्यांजपाशी मृत्तिकामय कुंभांत समुद्रजल व महानद्यांचे जल भरून ठेविले. उपदिशांच्या ठायी क्रमे करून अग्नेयीस अण्णाजी दत्तो पंडित सचिव छत्र घेऊन उभा राहिला. नैर्ऋत्यभागी जनार्दन पंडित हणमंते सुमंत व्यजन घेऊन उभा राहिला. वायव्यदिशेस दत्ताजी पंडित मंत्री चामर घेऊन उभा राहिला. ईशान्यभागी बाळाजी पंडित न्यायाधीश दुसरें चामर घेऊन उभा राहिला. सन्मुख सव्यभागी पत्रलेखक बाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभा राहिला. वामभागी गणक लेखक चिमणाजी आवजी लेखनपात्र घेऊन उभा राहिला.”—शिवाजी महाराजांचे चरित्र—केळुसकर (१९०७) पृ. ३४९.

तो या राज्याभिषेकाच्या काळचाच असल्यानेही या विधानास बळकटीच येते. (७) रुक्मिणीहरणांतील फलवर्णन, समर्थांचे ब्रह्मारण्यवर्णन, व नागेशकृत 'चंद्रावळी-वर्णनां'तील 'हरिवनवर्णन' (जे पुढे त्याने आपल्या 'सीतास्वयंवरां'त 'गौतमवर्णन' म्हणून शब्दशः पुनः घातले), यांत कल्पनातीत साम्य आहे. यावरून सामराज, नागेश व समर्थ, समकालीन ठरतात. (८) सामराजाच्या काव्यांत व तुकारामाच्या अभंगांत अनेक फारशी व देशी शब्द सारखे आहेत. त्याचप्रमाणे समर्थांची कविता व देवदासाचे (शके १५४०-१६२०) व्यंकटेशस्तोत्र, यांतही कांहीं भागांत बरेच साम्य आढळत असल्यामुळे, सामराज या दोघांचा समकालीन असावा. (९) महाराष्ट्रांत भागवतीकथेचा व कृष्णभक्तीचा पगडा एकनाथकालीं व नंतर कांहीं वेळ विशेष होता. लोलंबराजानेही भागवतीकथेवर रचना केली होती. सामराजावर भागवतीकथेची, कृष्णभक्तीची किंवा एकनाथांच्या रचनेची छाप अधिक आहे. म्हणूनच त्याने 'रुक्मिणीहरण' हा प्रसंग आपल्या काव्यास निवडला, व मुद्दलाख्यानांतही श्रीकृष्णाचा उल्लेख त्यांस केल्याशिवाय राहिले नाही. शिवकालांत जे इतर आख्यानकवि झाले, त्या बहुतेकांनी 'सीतास्वयंवर' प्रसंगावरच रचना केलेली आढळते. अतएव ते सर्व कवि, रामदासांच्या रामसांप्रदायाचा पगडा वसल्यानंतरचे आहेत. नलदमयंतीकर्ता रघुनाथ पंडित हा रामदासांचा अंकित व रघुनाथभक्त होता, हे प्रसिद्ध आहे. सामराज हा, समर्थ रामदासांचा समकालीन असूनही त्याच्यावर रामभक्तीचा विशेष परिणाम झालेला दिसत नाही, उलट आपल्या काव्यांत एके स्थलीं त्याने रामाचरित्रांतील रामाचे वैगुण्यच दर्शविले आहे. यावरून तो रामदासांच्या सांप्रदायाच्या पूर्वीचा व या सांप्रदायाच्या अहारीं न जाण्याइतका ज्येष्ठ किंवा निदान रामदासांचा समवयस्क, म्हणजे शके १५३० मध्ये जन्मला असावा. (१०) नागेशाचे 'सीतास्वयंवर' हे त्याने उतारवयांत रचलेले अखेरचे काव्य असून, महाराष्ट्रांत समर्थांच्या रामसांप्रदायाचे प्रस्थ माजल्यावर रचले असावे. त्यावरून नागेश, त्या सांप्रदायाच्या कव्यांत जाण्याइतका म्हणजे १५१२० वर्षांनी तरी रामदासापेक्षां अथवा सामराजापेक्षां कनिष्ठ असावा. शके १६०० हा कै. भाव्यांनी दिलेला नागेशाचा काल, त्याच्या 'सीतास्वयंवर'रचनेचा असावा, व तो शके १५९६ त रचलेल्या

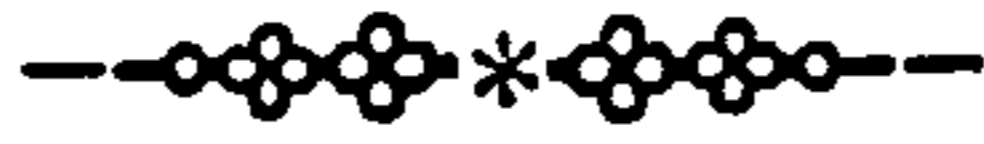
रुक्मिणीहरणाशीं जुळणारा आहे. (११) सामराजाच्या काव्यांतील रुक्मिणी-पत्रिकेच्या आरंभीचा मायना, मुक्तेश्वराच्या काव्यांतील अशाच मायन्याशीं' जुळतो. त्याअर्थी मुक्तेश्वराच्या काव्याची त्याच्यावर थोडीफार छाप असावी. सामराजाने नाथांच्या रुक्मिणीस्वयंवराचा घेतलेला आधार, मुक्तेश्वरांचे केलेले अनुकरण, त्याची उत्कट कृष्णभक्ति, मालोजीच्या कारकीर्दीत त्याने आपल्या अल्पवयांत वडिलांवर केलेला खानदेश, नगर, सातारा प्रांतीं प्रवास, या गोष्टी सामराजाला मुक्तेश्वराच्या कालीं म्हणजे शिवकालाच्या अगदीं उषःकालीं नेऊन सोडतात. (१२) सारांश, सामराज हा तुकाराम व समर्थ यांचा समवयस्क म्हणजे शके १५३० च्या सुमाराचा असून त्याने आपले रुक्मिणीहरणकाव्य शके १५९६ मध्ये पूर्ण केले असावे. (१४) रुक्मिणीहरण हे सामराजाने उतारवयांत रचले असल्याने, शके १५९६ साली तो ६६ वर्षांचा असावा, व हे त्याचे उतारवयच होते. (१३) मुद्दलाख्यानांतील दानव मातल्याचे', किंवा राजन्य-जन्यांतून पळाल्याचे वर्णन, शिवावताराच्या पूर्वी मदोन्मत्त झालेल्या मुसलमानांना अनुलक्षून असून, विष्णूने कालीची केलेली आराधना' व ब्राह्मणांना दिलेले अभय, शिवाजी महाराजांना भवानी देवीच्या झालेल्या साक्षात्कारास व त्यांनी स्वराज्यस्थापनेच्या केलेल्या प्रथम प्रयत्नांस लागू पडतात. शिवाजी महाराजांचे हे प्रयत्न, सन १६४८ साली त्यांनी पुरंदर किल्ला हस्तगत करून सुरू केले, असे मानल्यास, सामराजाने आपले 'मुद्दलाख्यान शके १५७० त म्हणजे आपल्या वयाच्या ४० व्या वर्षी रचले असावे. (१५) रा. राजोपाध्ये यांनी शके १६०५ चा गीताचंद्रिकेचा जो हवाला दिला आहे, त्यावरून सामराज, शिवरामानंतर झाला असे मानण्यास कांहींच पुरावा मिळत नाही. गीताचंद्रिकेची भाषापद्धति सामराजाच्या भाषापद्धतीशीं बरीच जुळत असल्याने, ते दोन्ही ग्रंथ समकालीन ठरतील, इतकेच. (१६) सामराज हा निःसंशय वामनपंडितापेक्षां ज्येष्ठ अतएव थोडा पूर्वकालीन असल्याने 'अहो येता जाता' इत्यादि श्लोक सामराजाचाच ठरतो, व कोणीतरी तो नंतर वामनाच्या स्फुट श्लोकांत घुसडला असावा. (१७) सामराजाने मुक्तेश्वर, लोलिवराज व देवदास यांचीं काव्ये पाहिलीं असलीं पाहिजेत, यावरून सामराज हा एकनाथांच्या वाङ्मयाची छाप असणाऱ्या

१ रु. ह. ५।८६-१०४; २ रुक्मिणीहरणनिरीक्षण पृ. ३५; ३ मुद्द. ११७; ४ मुद्द. १२०.

कालांतला, अतएव तुकाराम-रामदासांचा समवयस्क म्हणजे शके १५३०च्या सुमारास जन्मला असावा. (१८) आपल्या वडील बंधूप्रमाणे सामराज जर दीर्घायुषी असावा असें मानले, तर रा. राजोपाध्ये म्हणतात त्याप्रमाणे, शके १६१० पर्यंतही तो हयात असणे शक्य आहे, व तसें असल्यास शके १५३० ते १६१० हा सामराजाचा सर्वसाधारण काल ठरतो.

प्रकरण १० वे

समकालीन कवींत सामराजाची योग्यता

महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासांत शिवकाल हा जसा उज्ज्वल, क्रांतिकारक व स्वातंत्र्यप्रद ठरला आहे, तसाच तो वाङ्मयाच्या इतिहासांतही अनेक दृष्टींनी ओजस्वी, बुद्धिस्वातंत्र्यदर्शक व विकासात्मक झाला आहे. या कालांत संस्कृत किंवा हिंदी अशा भाषांतही जरी वाङ्मय निर्माण होत होतें, तरी मराठी वाङ्मयाच्या दृष्टीने हा काल परमोत्कर्षाचाच म्हटला पाहिजे. मराठी वाङ्मयाचें अनुवादात्मक, आध्यात्मिक व भक्तिमय स्वरूप पालटून, त्यांत जी अनेक शाखांतर्गत विविधता आली, तिला तत्कालीन राजकीय परिस्थिति अंशतः तरी कारणीभूत झाली आहे. शहाजी महाराज हे संस्कृत वाङ्मयाचे व पंडितांचे चाहते होते. जयराम पिंछ्याने आपल्या 'राधामाधवविलासचंपूत' त्यांच्या दरबारीं असलेल्या ३५ पंडितांचा जो उल्लेख केला आहे, त्यावरून त्यावेळच्या पंडितांना मिळालेल्या राजाश्रयाची कल्पना होते. भोसले घराण्याची ही विद्याभिरुचि शिवाजी महाराजांनी आपल्या वडिलांच्या निधनोत्तर त्यांच्या दरबारांतील कांहीं पंडितांना आश्रय देऊन व्यक्त केली. कवींद्र परमानंदाचें 'शिवभारत,' जयरामाचें 'पर्णाल पर्वताख्यान,' किंवा रघुनाथ पंडिताचा 'राजव्यवहारकोश,' या ग्रंथांचा जरी प्रामुख्याने नामनिर्देश करतां आला, तरी काव्य, नाटक, ज्योतिष, संगीत 'धर्मशास्त्र, वेदांत' व्याकरण व वैद्यक इत्यादि अनेक शाखांत जी संस्कृत ग्रंथरचना तत्कालीं झालेली आहे, ती बहुधा शहाजी-शिवाजी या प्रख्यात पराक्रमी व विद्याप्रेमी नृपतींच्या

प्रोत्साहनाचें, किंवा त्यांनीं देशाला प्राप्त करून दिलेल्या स्वास्थ्याचें मधुर फल आहे, त्यांत विलकुल शंका नाही.

संस्कृत वाङ्मयापेक्षां थोडी निराळी व विशिष्ट अशी स्थिति मराठी वाङ्मयाची त्यावेळीं होती. संस्कृत वाङ्मयाच्या मार्गे राजसत्तेचें जसें बल होतें, तसें मराठी वाङ्मयाच्या पाठीशीं होतें, असें दिसत नाही. आमच्या मराठी कवींना शिवाजी महाराजांचे स्वराज्याचे प्रयत्न पाहून या उषःकालीं स्वातंत्र्याचीं व स्वराज्याचीं जरी सुखस्वप्नें पडत होतीं, तरी संस्कृत कवीप्रमाणें, राजांच्या प्रशस्तिपर ग्रंथरचना करून आपली बुद्धि त्यांनीं विकल्याचें मात्र कोठेंच निदर्शनास येत नाही. यवनांचें दंडण करणारा मराठा राजा असावा असें मुक्तेश्वरास वाटत असलें, किंवा तुकाराम-रामदासांनीं आपल्या ग्रंथांतून शिवाजीची प्रशंसा केली असली, तरी या वाटण्यांत किंवा प्रशंसेंत जी वृत्ति प्रकट झाली, ती एकाद्या भाटाची लाचार वृत्ति नसून, निरपेक्ष अशी राष्ट्रीय वृत्तीच होती. संत कवींच्या निरपेक्षत्वाची व स्वाभिमानाची छाप मराठी वाङ्मयांत सर्वत्र पडली असून, शिवकालांतही मुक्तेश्वरापासून वामनपंडितापर्यंतच्या कवींनीं केवळ आत्मसुखार्थ वाङ्मयसेवा करून ही प्रथा उत्तम रीतीनें चालविली आहे.

शिवाजी महाराजांनीं यावनी सत्तेला धक्का देऊन जशी राज्यक्रांति घडवून आणली तद्वतच मुक्तेश्वर-लोलिंबराज, रामदास व इतर आख्यायन-कवींनीं, मराठी वाङ्मयांत चालत आलेल्या अनुवादात्मक, टीकापार व आध्यात्मिक काव्यवाङ्मयाचा ओघ बदलून तो सगुण सालंकार व सरस अशा स्वतंत्र व वास्तव काव्यरचनेकडे वळविला. या कालांत अनुवादाची प्रथा अगदींच नष्ट झाली होती असें नाही. मुक्तेश्वरानें महाभारताचा अनुवादच केला, पण तो करतांना व्यक्ति-स्थल-प्रसंगवर्णनांच्या बाबतींत जी रसिकता व कलात्मकता त्यानें दाखविली आहे, ती इतरांना मार्गदर्शक झाली आहे. लोलिंबराजानें आत्मचरित्रपर शृंगारिक असें जें 'रत्नकलाचरित्र' लिहिलें, तें तर पुढील आख्यानात्मक किंवा कलात्मक काव्यांचा सुमुहूर्तच होय. वाङ्मयाला वावडा असणारा शृंगाररस काव्यांत आणून तो लोकप्रिय करण्याचें, व त्यायोगानें संस्कृत पंचकाव्याच्या धर्तीवर स्वतंत्र महाकाव्य किंवा खंडकाव्य रचण्याची स्फूर्ति देण्याचें खरें श्रेय वरील दोघां कवींनाच दिलें पाहिजे. तुकाराम-रामदासांचें कार्य राष्ट्रीय व धार्मिक अतएव सर्वापेक्षां अधिक व्यापक स्वरूपाचें होतें. भक्तीच्या शिकवणी-

बरोबरच समाजांतील ढोंगादि असत्प्रवृत्ति घालविण्यासाठी, तुकारामांनी आपल्या अभंगांतून जे मात्रेचे वळसे दिले आहेत, त्यामुळे जनतेत चेतना उत्पन्न झाली. त्याचप्रमाणे सभोवतीं यावनी सत्तेचें थैमान चालून धर्मादोलनानें भ्रष्टता वाढत असतां, आपल्या प्रभावी अशा रामसांप्रदायाच्या स्थापनेनें व व्यावहारिक उपदेशानें रामदासांनीं महाराष्ट्राला स्वाभिमानी व कर्तव्यप्रवण बनविलें. रामदासांनीं हिंदु-धर्माच्या स्थितिस्थापकतेसाठीं आसेतुहिमाचल जी मठस्थापना केली, ती श्रीशंकराचार्यांच्या अशाच पूर्वी केलेल्या मठस्थापनेची पुनरावृत्ति होती. रामदास आध्यात्मविचाराला पारखे नव्हते, तरी निद्रिस्त राष्ट्राची नाडी-परीक्षा करून त्याला जरूर असा कर्ममार्गाचा धडा व पराक्रमी अशा रामसांप्रदायाचा मार्ग त्यांनीं दाखवून दिला.

शिवकालाचें वैशिष्ट्य जसे तुकाराम-रामदासांच्या वैचारिक स्वातंत्र्यांत आहे, तसेच तें तत्कालीन अनेक कलाकवींच्या उदयांत आहे. आमचे प्राचीन मराठी कवि गीर्वाणकविपरंपरेपैकीं नाहींत, असा जो आरोप, डॉ. केतकर यांनीं केला आहे, त्याचें अंशतः तरी निराकरण, सामराज, नागेश, विठ्ठल, रघुनाथ पंडित, आनंदतनय व वामन इत्यादि कलाकविमालिकेनें होण्यासारखें आहे. या सर्व कवींनीं, कालिदास, भारवी, माघ व श्रीहर्ष यांच्या काव्यांच्या पद्धतीवर जी सरस सालंकार रचना केली आहे, त्यामुळे प्राचीन मराठी काव्यवाङ्मयांत एक स्वतंत्र व निराळें दालन उघडलें गेलें आहे. संस्कृत महाकवीप्रमाणेंच एकादा पौराणिक कथाभाग घेऊन त्यावर आपल्या कल्पनाशालिनत्वानें स्वतंत्र अशा महाकाव्याची अथवा खंडकाव्याची इमारत उभारण्याची महत्त्वाकांक्षा अथवा अहमहमिका वरील कवीपैकीं प्रत्येकानें धरली असल्याचें त्याच्या कृतीवरून स्पष्ट दिसतें. आतां ग्रंथ लिहावयाचा तर तो आध्यात्म किंवा भक्ति यांच्या विवेचनाकरतांच लिहावयाचा, या रूढ समजुतीपासून फुटून, काव्यांत भावनोत्कटता, कल्पना-स्वातंत्र्य व वास्तवता आणण्याचा कित्ता जरी मुक्तेश्वर-लोलिंबराजांनीं घालून दिला असला, तरी संस्कृत महाकाव्यांच्या किंवा, खंडकाव्यांच्या धर्तीवर मराठींत तशी रचना करण्याची स्फूर्ति होण्यास तत्कालीन राजकीय वातावरण अप्रत्यक्षपणें कारणीभूत झालें आहे, हें मात्र निर्विवाद आहे. कवींच्या मनांत महाकाव्याचा उदय होण्यास राजकीय स्वातंत्र्य, स्वराज्य, वैभवसंपन्नता व सुस्थिति अशा अनेक

गोष्टींची आवश्यकता असते. देशांत स्वातंत्र्य व स्वराज्य नांदत असूनही एका विशिष्ट सांप्रदायाच्या भोवऱ्यांत सांपडल्यामुळे, ज्ञानेश्वरासारख्या कविराजाला स्वतंत्र महाकाव्य रचण्याची बुद्धि झाली नाही. पुढे लवकरच महाराष्ट्राचें राजकीय स्वातंत्र्य नष्ट झाल्यामुळे, महाकाव्याला स्फूर्ती देणाऱ्या पुरुषांचा व प्रसंगांचा तुटवडाच पडत चालला. परकेपणा, लाचारवृत्ति व स्वाभिमानशून्यता सर्वत्र बोकाळल्यामुळे, आपलेपणानें, स्वाभिमानानें अथवा राजनिष्ठेनें प्रेरित झालेलें महाकाव्य अथवा खंडकाव्य या मध्यंतरींच्या कालांत झालें नाहीं, यांत नवल करण्यासारखें कांहीं नाहीं. शिवाय या राजकीय संक्रमणावस्थेच्या कालांत प्रत्येकाला आपला धर्म व स्वत्व टिकविण्याची चिंता लागून राहिल्यानें, स्वतंत्र काव्यरचना करण्यास लागणारें मनस्वास्थ्य व अवसरही मिळालेला नसावा. एकनाथांचा काल व तत्कालीन वाङ्मय हें अशा संकटांत पडलेल्या महाराष्ट्राची दुःस्थिति स्पष्ट दर्शवितें.

पण पुष्कळ वेळां आकाश मेघाच्छादित होऊन वातावरण कोंदट व खिन्न व्हावें, आणि थोड्याच वेळांत पर्जन्यवृष्टि होऊन सर्व दिशा उजळव्या आणि सुखसमृद्धीचीं चिन्हे दिसावीं, अशीच कांहींशी स्थिति शिवाजी महाराजांच्या उदयकालीं महाराष्ट्राचीही झाली होती. पारतंत्र्याचीं दुःखें असह्य झाल्यामुळे, त्यांतून सुटका करणारा प्रभावी असा अवतारी पुरुष लवकरच जन्मास येणार, अशी आशा महाराष्ट्रांतील आवालवृद्धांना वाढूं लागली होती, व तिचेंच स्पष्ट प्रतिबिंब मुक्तेश्वर-लोलिवराजांच्या स्वतंत्र व भावपूर्ण काव्यकृतींत पडलें आहे. भावी स्वातंत्र्याची आशा, व सांप्रदायनिरपेक्षता, या दोन गोष्टी स्वतंत्र काव्यरचनेचा उदय करण्यास यावेळीं जशा प्रवृत्त झाल्या आहेत, तशाच त्या, पुढील आख्यान-कवींच्या किंवा कलाकवींच्या ललितमनोहर प्रासादनिर्मितीची उभारणी करण्यासही कारण झाल्या आहेत. मुक्तेश्वर हा एकनाथांचा नातू असला तरी, तो त्यांच्याप्रमाणें कोणत्याही आध्यात्मिक सांप्रदायाचा पुरस्कर्ता किंवा चेला नव्हता. लोलिवराज हा तर उघड उघड चंडोलवृत्तीचा एक रसिक होता. मग त्यांनीं काव्यांतरिक्षांत थोड्या उंच भरान्या मारूं लागावें, यांत नवल तें काय ? शिवरायांच्या सर्वत्र दिग्विजयानें व त्यांच्या वैभवसंपन्न व डोळ्यांना दिपविणाऱ्या राज्याभिषेकानें कवींची ही स्वतंत्र वृत्ति अधिकच फोंफावूं लागल्यामुळे, मराठी वाङ्मयांत न भूतो न भविष्यति असा एक स्वतंत्र व प्रचंड वाङ्मयवृक्ष निर्माण होऊन तो

कलात्मक काव्याच्या अनेक फळांफुलांनीं बहरला. सामराज, नागेश, विठ्ठल, रघुनाथ पंडित, आनंदतनय व वामन हे कोणत्या तरी एका उपासनेचे भोक्ते असले तरी, महाराष्ट्रांतील कोणत्याही विशिष्ट अशा आध्यात्मिक सांप्रदायाचे बंदे नव्हते. सामराज अथवा वामन यांना कृष्णभक्ति विशेष प्रिय असेल, तर रामदासांच्या वीर्यशाली रामचंद्राची उपासना युक्त वाटल्यामुळे, नागेश, विठ्ठल अथवा रघुनाथ पंडित व आनंदतनय आपणास रामभक्त म्हणवीत असतील. महानुभावपंथ व नाथपंथ याप्रमाणे, रामदासांचा रामसांप्रदाय, संकुचित स्वरूपाचा दिसत नाही. प्रत्यक्ष प्रसाराचे काम रामदासांचे अनेक शिष्य निरनिराळ्या मठांच्या द्वारां करीत असल्यामुळे, रामभक्ति प्रिय असणाऱ्या इतरांना सांप्रदायनिरपेक्ष असें बुद्धिस्वातंत्र्य दर्शविण्यास किंवा कवित्व करण्यास पूर्ण मुभा असावी असें दिसते. रामदासांचा रामसांप्रदाय महाराष्ट्रांत रूढ झाल्यावरही 'सीतास्वयंवर' प्रसंगावर जवळ जवळ १९ कवींनीं जी कलात्मक रचना केली आहे, तिचे मर्म हेंच कीं, ही उपासना करीत असतां मठाधिपती-शिवाय इतरांना निराळे असें तंत्र, मर्यादा, किंवा नियम पाळावे लागत नसून, आपल्या कवित्वाचा उपयोग सांप्रदायप्रसाराकडेच केला पाहिजे, असाही निर्वध त्यांच्यावर घातला जात नसे. रघुनाथ पंडित, आनंदतनय व गोसावीनंदन इत्यादि कर्नाटकप्रांतीय मराठी कवि रामदासांचे भक्तच होते. पण त्यांनीं अनुक्रमेण नलदमयंतीस्वयंवर व सीतास्वयंवर या कथाभागावर संस्कृत काव्यांच्या पद्धतीनें जी मराठी रचना केली आहे, ती सांप्रदायनिरपेक्ष अशीच आहे. उलट पक्षीं नाथपंथाचा प्रसार करण्याचे बंधन पाळण्याच्या उद्देशाने ज्ञानदेवांनाही गीतार्थ करतांना आपल्या पंथाची मुरड आपल्या प्रसिद्ध ग्रंथास घालावी लागली, तर भास्कर महानुभावाला आपल्या 'शिशुपालवध' या सुंदर आख्यानात्मक काव्याबद्दल गुरुबंधूकडून बोलणे खावे लागून, निवृत्तिमार्गीयाकरितां 'उद्धवगीता' हा पंथमार्गीय दुसरा ग्रंथ लिहावा लागला. सारांश, शिवकालांतच कलाकवि निर्माण होण्याची मुख्य कारणे म्हणजे, स्वराज्यामुळे प्राप्त झालेले मनःस्वास्थ्य, संपन्नता व सांप्रदायनिरपेक्षता हीं होत, यांत मुळींच शंका नाही.

आमचा सामराज देखील असाच सांप्रदायनिरपेक्ष असून काव्यगुण व रचना-कौशल्य या बाबतींत त्याच्याशीं ज्यांची थोडी फार तुलना होण्यासारखी आहे, अशा त्याच्या समकालीन कविमंडळांत नागेश, विठ्ठल, रघुनाथ पंडित व वामन यांचा प्रामुख्याने समावेश होतो. तथापि या कवींतही महाकाव्य किंवा खंडकाव्य

रचनेला लागणारी पात्रता व मनाची ठेवण फक्त सामराज, नागेश व रघुनाथ पंडित यांनाच होती, असे त्यांच्या रचनेवरून व त्यांच्या थोड्याफार उपलब्ध असणाऱ्या चरित्रावरून म्हणतां येते. सामराज व रघुनाथ पंडित हे तर शिवाजी महाराजांच्या उपाध्याय-कुलांतीलच असल्यामुळे, राजाश्रयाखालीं, राजनिष्ठा, राजदरवार व राजरीति यांचा परिचय, राजाच्या वैभवाबद्दल कौतुक, पंडितमैत्री, इंगितज्ञता, बहुश्रुतता, सूक्ष्मावलोकन व रसिकता इत्यादि महाकवीला अथवा आख्यायिका-कवीला अवश्य असणाऱ्या गुणांचा परिपोष त्यांना स्वाभाविकपणेच करतां आला. नागेश हा देखील कोणा यशवंतराव कोकाट्या नामक सरदाराच्या पदरीं वाढल्यामुळे, त्यालाही वरील गुण प्राप्त करून घेण्याइतकें मनःस्वास्थ्य लाभलें होतें. या तीन्ही कवींच्या मनाची ठेवण राजाश्रितांना शोभण्यासारखी होती, म्हणूनच त्यांच्या हातून संस्कृत पंचकाव्यासारखी रचना होऊं शकली. यांच्या अगदीं उलट, विठ्ठलकवीचा व वामनपंडितांचा पेशा अनुक्रमें व्यापार व पंडितगिरी अशा स्वतंत्र प्रकारचा असल्यामुळे, आपल्या अनुक्रमें सीतास्वयंवर व द्वारकाविजय या काव्यांत केवळ सर्गवद्धरचनेपलीकडे महाकाव्याचें कोणतेंच लक्षण त्यांस आणतां आलें नाहीं. सामराज, नागेश व रघुनाथ पंडित यांच्या-प्रमाणें राजघराण्यांतील स्त्रीपुरुषांचे विविध स्वभाव, राजनगरीचें उदात्त वैभव, राजवाड्यांतील अठरा कारखान्यांचा कारभार, दरबारांतील कामकाज व स्वारी-शिकारीचा थाट, इत्यादि अनेक गोष्टी प्रत्यक्ष पाहण्याची संधि त्यांना कधींच न आल्याकारणानें, विठ्ठल-वामनांचीं नाममात्र महाकाव्यें, निर्जीव, भकास, ऐकीव माहितीवर व अंधानुकरणावर आधारलेलीं, अतएव एकाद्या डोलान्याप्रमाणें कृत्रिम भासतात.

तथापि या सर्व कलाकवींत सामराज व नागेश, यांच्या काव्यकृतींतील विलक्षण साम्य चटकन् मनांत भरून, रघुनाथ पंडित व आनंदतनय यांच्या व्याहीपणाची जशी आख्यायिका प्रसिद्ध आहे, तशी या दोघांच्या मित्रत्वाची, किंवा देवनाथ व रघुनाथ पंडित यांच्या भेटीच्या आख्यायिकेप्रमाणें, नागेश-सामराजांच्या भेटीची तरी निदान आख्यायिका, उपलब्ध होईल का ? अशी कल्पना मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं. सामराज नगरप्रांतीं असतांना नागेशासारख्या त्यांच्या समव्यवसायीशीं त्याची गांठभेट होणें शक्य आहे, व सामराजाची ज्येष्ठता व श्रेष्ठता लक्षांत घेतां, नागेशाला त्याचें रुक्मिणीहरणकाव्य पाहूनच आपलें

‘सीतास्वयंवर’ रचण्याची स्फूर्ति झाली असावी. सामराज व नागेश यांच्या काव्यांत जें आश्चर्यकारक भाषासाम्य आढळतें, तें तत्कालीन भाषेच्या सर्वसाधारणत्वाचा स्पष्ट परिपाक मानला, तरी दोघांच्या काव्यांतील वर्णनसाम्य मात्र, परस्परांच्या वाङ्मयऋणावद्दल शंका उत्पन्न केल्याशिवाय रहात नाही. सीतास्वयंवरास गेलेल्या अनेक देशांच्या राजांचीं नांवे, सामराजाप्रमाणेंच, पण थोडी अधिक तपशिलानें नागेशानें आपल्या काव्यांत दिलीं आहेत. त्याचप्रमाणें सामराजाचें रुक्मिणीस्वयंवरास जाणाऱ्या ब्राह्मणाचें, व त्यांच्या शिष्यवरांचें विनोदी वर्णन व नागेशाचें, सीतास्वयंवरास जाणाऱ्या ब्राह्मणांचें विनोदी वर्णन, यांत विलक्षण साम्य आढळतें. नागेशानें गौतमाश्रमवर्णनांत दिलेली फुलाफळांच्या नांवांची यादी,^१ सामराजाच्या काव्यांतही तशीच पण विस्तारानें आली आहे. नागेशकृत मिथिलावर्णन व सामराजकृत द्वारकावर्णन, वाद्यें, खंदक, फरा, इत्यादि बऱ्याच तपशिलांत जुळतात. श्रीकृष्ण द्वारकेहून कुंडिनपुरास आला त्यावेळीं त्यास पहावयास जमलेल्या पौरस्त्रियांची धांदल, व रामास पहावयास धांवलेल्या मिथिलेंतील पौरस्त्रियांची धांदल अगदीं सारखीच आहे. सीतेच्या अंगावरील अलंकार बहुतेक रुक्मिणीच्या अंगावर दिसतात, व नागेशाची सीता, स्वरूपाच्या जडणघडणींत पुष्कळ अंशीं सामराजाच्या रुक्मिणीसारखीच भासते.

सामराजाच्या व नागेशाच्या काव्यांतील वरील प्रसंगसाम्य लक्षांत घेतलें असतां, सामराजाचें महाकाव्य पाहूनच आपणही तसें एकादें काव्य रचावें, अशी अनुकरणात्मक बुद्धि नागेशास झालेली दिसते. ते दोघेही कवि तुल्यबलच म्हणतां येतील. बहुश्रुतता, व्युत्पन्नता व रसिकता हे गुण दोघांतही सांपडतील. पण महाकाव्यरचनेचा अभिनिवेश प्रथमपासूनच जो सामराजांत दिसून येतो, तो मात्र नागेशांत नाही. त्याला एक त्रुटित खंडकाव्य, अथवा आख्यानकाव्य रचावयाचें होतें, व त्यास अनुसरूनच व्यक्ति व स्थलवर्णनासारख्या बाह्यवर्णनांत कौशल्य दाखविण्यास त्यास पूर्ण वांव मिळाला आहे. महाकाव्यरचनेंत कथानकाच्या दीर्घतेकडे, रसपरिपोषाकडे व त्यांतील पात्रांच्या व्यक्तिमत्त्वाकडे कवीचें लक्ष अधिक वेधल्यामुळें, त्यास व्यक्तीच्या किंवा स्थलांच्या बाह्यवर्णनांतील बारीकसारीक व सूक्ष्म तपशिलावर

१ द. सी. पंगु-सीतास्वयंवर प्रस्तावना पृ. २७-३०; २ द. सी. पंगु-सीतास्वयंवर प्रस्तावना-पृ. ३५; ३ रु. ह. ६।४०-५७; ४ रु. ह. ३।४९.

आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्चण्यास अवसर सांपडत नाही. सामराज व नागेश यांत हाच मौलिक फरक आहे. सामराजाला आपलें महाकाव्य एका ओघांत व एका दमांत संपूर्ण करावयाचें असल्यानें, उपजातिवृत्तासारखी धावती वृत्तयोजना त्याला करावी लागली. महाकाव्य रचतांना मनाला लागलेल्या ओढीमुळें, रुक्मिणीच्या आपाद-मस्तक अवयववर्णनावर नागेशांच्या काव्यांतील सीतावर्णनाप्रमाणें त्यास अनेक उत्प्रेक्षांचा थाट उडविणें शक्य झालें नाहीं. तसें पाहिलें तर सामराज हा भावनाप्रधानच अधिक, त्यामुळें नागेशाप्रमाणें अर्थालंकाराकडे त्याचें चित्त लागत नाहीं. सामराज व नागेश हे दोघेही रसिक असें वर म्हटलें. पण पहिला, शृंगाररसाच्या बाबतींत मर्यादा पाळणारा अतएव सुसंस्कृत तर दुसरा पांचटपणापर्यंतच काय पण वेळप्रसंगीं अश्लीलपणापर्यंतही मजल मारणारा, अतएव थोडा ग्राम्य वाटतो. दोघांचेंही पुरुषवर्णनापेक्षां स्त्रीवर्णनाकडे लक्ष अधिक आहे, पण सामराज स्त्रियांचें अंतरंग अधिक जाणतो, तर नागेश त्यांचें बाह्यवर्णन करण्यांतच अधिक रमून जातो. गुरुशिष्यसंबंध किंवा बुवावाजी यांसारख्या सामाजिक विषयावर जातां जातां नागेशानें आपल्या विनोदाच्या चाबुकानें जे फटकारे उडविले आहेत, ते त्याच्या समाजनिरीक्षणाचे द्योतक असले तरी, त्यांचा मूळकाव्याशीं अर्थाअर्थी कांहीं संबंध दिसत नाहीं. उलट सामराजानें केलेलीं स्वभावोक्तिवर्णनें वर्ण्यविषयाला उचित व वैचक्षण्ययुक्त, अतएव वैशिष्ट्यपूर्ण वाटतात. सर्गबंधरचना, नायकनायिकावर्णनें, सृष्टिवर्णनें, स्थलवर्णनें, रसपरिपोष व कथानकाची एकसूत्रता इत्यादि महाकाव्याचीं बंधनें सामराजाला पाळावीं लागल्यामुळें, नागेशाप्रमाणें शब्दालंकाराची अथवा अर्थालंकाराची कलाकुसर व वृत्तवैचित्र्य साधण्याकडे त्याचा कल नव्हता. सामराज व नागेश यांच्या मनोरचनेंत जो भेद होता तोच त्यांच्या काव्यरचनेंत उमटला आहे, व त्यामुळें महाकाव्यरचनेची पहिल्याची पात्रता आपोआपच सिद्ध झाली आहे.

रघुनाथ पंडिताचीही गोष्ट कांहींशी अशीच आहे. पण “रघुनाथ पंडिताचें दम-यंतीस्वयंवर नैषधीयचरित काव्यावरून रचलें खरें, परंतु त्याची रचना महाकाव्यासारखी नाहीं. म्हणून आपण स्वतः संस्कृत पंचमहाकाव्यांच्या धर्तीवर मराठींत एक काव्य रचावें, अशी सामाराजाला इच्छा झालेली दिसते. आणि तिचें दृश्यफल म्हणजे रुक्मिणीहरण होय.” हें रा. प्रियोळकर यांचें विधान मात्र

सर्वस्वी सत्यास सोडून केलेले आहे. प्रस्तुत निबंधांत सामराजाच्या रुक्मिणी-हरणाचा काल शके १५९६ हा किमान ठरविण्यांत आला असून, त्यास त्या काव्यांतील अंतर्गत पुरावाही सादर करण्यांत आला आहे. असें असतां, 'येती महाराष्ट्र महाभिमानी । कित्येक ते केवळ मद्यपानी ॥' या ओळींतील 'मद्यपानी' या पदाच्या पराचा, 'महाराष्ट्रीयान्वर हल्ला करतांना सामराजापुढें संभाजी व त्याची प्रभावळ होती,' अशा शंकेनें कावळा करून, रुक्मिणीहरणकाव्य संभाजीच्या अखेरच्या दिवसांत किंवा त्याच्या निधनानंतर लगेच रचलें असें जें अनुमान त्यांनीं केलें आहे, तें निखालस अप्राप्त आहे. कालदृष्ट्या सामराज हा मुक्तेश्वर-लोलिंबराज व तुकाराम-रामदास यांचा समवयस्क कसा ठरतो, हें मी दाखविलेंच आहे. रुक्मिणीहरणकाव्यावर ही शिवराज्याभिषेकाची छाया कशी पडली आहे, याचेंही सविस्तर विवेचन करण्यांत आलें आहे. असें असतां "शिवाजीचें निधन झाल्यावर महाराष्ट्रांत अंदाधुंदी सुरू झाली, त्यावेळीं रघुनाथ पंडित तंजावरास जाऊन राहिला असा वर उल्लेख आलाच आहे. त्याचवेळीं हीं काव्ये लिहिलीं गेलीं असलीं पाहिजेत," असें रघुनाथ पंडिताच्या ज्या काव्यांच्या कालाबद्दल रा. प्रियोळकर, विधान करतात, तीं शिवराज्याभिषेककालीं रचल्या गेलेल्या सामराजाच्या काव्यास स्फूर्तिदायक कशीं होतील, याचा वाचकांनींच विचार करावा. रघुनाथ पंडिताची रघुनाथभक्ति ही, सामराजापेक्षां त्याची वयानें कनिष्ठताच दर्शवते, कारण सामराजानें आपल्या काव्यांत कृष्णभक्तीचा पुरस्कार केला आहे, व रामदासांच्या नवीन रामसांप्रादायाची छाप महाराष्ट्रांत त्याच्या समकालीनावर पडूनही ज्याअर्थी ती सामराजावर पडलेली दिसत नाही, त्याअर्थी तो रामदासापेक्षां वयानें मोठा किंवा निदान समवयस्क तरी असला पाहिजे, असें मी मागे म्हटलेंच आहे. यावरून रघुनाथ पंडितासारख्या रामदासांच्या परमभक्तापेक्षांही तो ओघानेंच वडील ठरतो. या सर्व प्रपंचाचा निष्कर्ष इतकाच कीं, रघुनाथ पंडिताचें नलदमयंतीस्वयंवरकाव्य सामराजास स्फूर्तिप्रद झालें नसून उलट सामराजाचें रुक्मिणीहरण हें महाकाव्यच रघुनाथास स्फूर्तिदायक झालें आहे.

आतां सामराज व रघुनाथ पंडित हे समकालीन असल्यामुळें दोघांच्याही काव्यांत आढळणारे विशिष्ट शब्द, विशिष्ट शब्दयोजना, फारशी शब्द, क्रियापदांचीं

ती पासंगास लागणार नाही. वामनपंडित, या तिन्ही कवीइतके नसले तरी थोडेबहुत रसिक आहेत. शृंगाराच्या सर्व छटा त्यांनीही ठिकठिकाणी आपल्या काव्यांत दाखविल्या आहेत. पण बहुश्रुतता, राजदरवारचातुर्य, इंगितज्ञता, कल्पनाशालित्व व भावनाशालित्व इत्यादि कलाकवीस आवश्यक असणाऱ्या गुणांचा पंडितांच्या ठिकाणी अभावच आहे. पंडित या सर्वापेक्षां विद्वान् व व्युत्पन्न असून, अध्यात्म व भक्ति यांचा पगडा त्यांच्या बुद्धीवर बसलेला आहे, त्यामुळे विद्वज्जडत्व व क्लिष्टता हे दोन मोठे दोष त्यांच्या काव्यांत शिरले आहेत. उलटपक्षीं सामराज, नागेश व रघुनाथ पंडित यांचीं काव्ये प्रासादिक, प्रतिभासंपन्न व ललितरम्य असून, प्रत्येकाच्या व्यक्तित्वाचा ठसा त्यांच्या त्यांच्या काव्यांत उमटला आहे. आणखी असें कीं, सामराजा-प्रमाणेच वामनपंडितही भागवतीय आख्यानांचे भोक्ते आहेत. वामनांनीं भागवत दशमांतील श्रीकृष्णलीलात्मक बऱ्याच प्रकरणांचा अनुवाद केला आहे, व प्रस्तुत 'रुक्मिणीहरण' 'प्रसंगांतील सप्तश्लोकात्मक रुक्मिणीपत्रिकेचा या दोघांनीं केलेला अनुवाद, आपणास त्याचें या प्रांतांतील कौशल्य अजमावण्यास उपयोगी पडतो. सामराज अशा वेळीं बहुधा मूळचीच शब्दरचना ठेवण्याचा शक्यतो प्रयत्न करतो, तर मूळ श्लोकांचा शब्दशः अर्थ करून व मूळ कल्पना वाढवून वामनपंडित आपलें पांडित्य दर्शवतात. या सप्तश्लोकात्मक रुक्मिणीपत्रिकेच्या दोघांच्या अनुवादांतील सात स्थलांत जी समान शब्दयोजना आढळून येते, त्यावरून एकानें दुसऱ्याची चोरी केल्याचा आरोप करण्याचा मोह कित्येकांना होणें शक्य आहे. पण सामराज व वामन यांची विद्वत्ता लक्षांत घेतां, हें योजनेंतील साम्य नकळत व स्वाभाविक घडून आलें आहे, याबद्दल शंका वाटत नाही. 'अहो येतां जातां' हा श्लोक वामनपंडितांच्या ग्रंथांत सांपडला तरी, तो मूळचा सामराजाचा असून, वामनाच्या श्लोकांत तो कोणीतरी घुसडून दिला आहे. सामराज हा वामनपूर्वकालीन, हें आतां निश्चित झाल्यामुळे, सामराजानें वामनीकाव्यरचनेची चोरी केल्याचा आरोप कदापि सिद्ध होण्यासारखा नाही. शब्दालंकार अथवा अर्थालंकार या बाबतींत हे दोन कवी समसमान भासले, तरी स्वभावोक्तिसारख्या अलंकारास लागणारी सूक्ष्मता व रसिकता वामनापेक्षां सामराजांत निःसंशय अधिक होती. विद्वल कवीचीहि रचना सामराज-नागेशापेक्षां पुष्कळच आहे. सर्गबद्धरचना व वृत्तवैचित्र्य या साधनांनीं आपल्या 'सीतास्वयंवरा'ची रचना संस्कृत महाकाव्यांच्या

पद्धतीवर नेण्याचा यानें प्रयत्न केला आहे. पण चित्रकाव्यरचनेच्या पाठीं लागल्या-मुळें, महाकाव्याला लागणाऱ्या इतर प्रकारच्या वर्णनांस तो पूर्णपणें पारखा झाला आहे. बहुश्रुतता विठ्ठलांच्याही गांठीस थोडीबहुत आहे, पण भावना, रसपरिपोष, कल्पनावैभव या काव्याच्या प्राणभूत गोष्टी, त्याच्या काव्यांत औषधालाही नाहींत. त्यामुळें त्याचें काव्य बरेंच निर्जाव व नीरस भासतें. व्यक्तिवर्णनें, सृष्टिवर्णनें व स्थलवर्णनें, त्याच्या काव्यांत कोठेंच सांपडत नाहींत, उल्ट शब्दालंकारावरच त्यानें सर्व भर दिल्यामुळें सामराजादि कवींशीं त्याची तुलना होणेंही मोठें दुरापास्त झालें आहे.

सारांश शिवकालांतील कलाकवींत सामराजाचें स्थान स्वतंत्र व अद्वितीय असें आहे. नागेश, रघुनाथ पंडित या त्याच्या समकालीनांत महाकाव्यरचनेची पात्रता असूनही, त्यानीं तसा अभिनिवेश धरलेला दिसत नाहीं. सामराजाची मनोभूमिका या दोघांहून निराळी आहे. आपल्या व्यवसायाचा व पेशाचा, आपल्या काव्यरचनेंत त्यानें पूर्णपणें उपयोग करून घेतला आहे. संस्कृत महाकाव्याचीं इत्यंभूत लक्षणे त्याच्याइतकीं दुसऱ्या कोणाही कवीनें आपल्या काव्यांत उतरविलीं नाहींत. अशा स्थितींत महाराष्ट्राचा एकमेव आद्य महाकवि अशी पदवी सामराजास महाराष्ट्रीय रसिक एकमुखानें बहाल करतील, यांत तिळमात्र शंका नाहीं.

परिशिष्ट १ लें.

सामराजानें कांहीं ठिकाणीं एकनाथांच्या कल्पना त्यांच्याच शब्दांत घेतल्या आहेत. रा. प्र. धों कानिटकर यांनीं आपल्या 'रुक्मिणीहरणनिरीक्षणां' त अशा स्थलांचें टांचण केलें आहे, तें खालीं दिलें आहे. मात्र ६, ७, ९, ११ व १३ हीं साम्यस्थलें, मला सांपडलेलीं असून तीं मी यांतच समाविष्ट केलीं आहेत :—

एकनाथ—रुक्मिणीस्वयंवर (प्रसंग १)

- (१) रुक्मिया कृष्णनिंदा करीत । वाग्देवता स्तुति वदत ।
निंदेशी वागेश्वरी भीत । पाप अद्भुत निंदेचें ॥ ९७ ॥
एका जनार्दनीं विनवित । निंदेमाजी स्तुति होत ॥ ९८ ॥

सामराज—रुक्मिणीहरण (सर्ग २)

तदुपरि हरिनिंदा जे मुखांतून आली ।
स्तुतिपर परभागें ते महा पुष्ट झाली ॥
अनृत वचन कांहीं वैखरी हे वदेना ।
सहज हरिचरित्रा दोष येऊच दे ना ॥ ११६ ॥

एकनाथ—(प्रसंग २)

- (२) विघ्न देखोनियां थोर । होय मत्स्य का सूकर ।
नातरी पाठी करोनि निबर । रूप धरी कमठाचें ॥ १२ ॥

सामराज (सर्ग ३)

जाला असे जो उदकांत मासा । तसाचि हा कासवही अमासा ॥ १९ ॥

एकनाथ (प्रसंग २)

- (३) थोर मांडिलें सांकडें । तें मेळविलीं माकडें ॥ १७ ॥

सामराज (सर्ग ३)

गमाविलें पौरुष रामरूपें । तें मर्कटें मेळविलीं अमूपें ॥ २१ ॥

एकनाथ (प्रसंग २)

- (४) लाथ हाणितली उरावरी । तें पद मिरवी निलाजरा ॥ २६ ॥
तया कृष्णाशीं सोयरिक करणें । लाजिरवाणें लोकांत ॥ २६ ॥

सामराज (सर्ग ३)

उरीं जयाचें मिरवें लहासें । या सोयन्यांचें करशील हांसें ॥ २३ ॥

एकनाथ (प्रसंग २)

- (५) वचन ऐका प्रबळ । चैद्यदेशींचा भूपाळ ।
महाअभिमानी शिशुपाळ । सोयरा केवळ तो आम्हां ॥ ३४ ॥
शरीरसंबंधाचें घटित । तयाशींच आहे निश्चित ॥ ३५ ॥

सामराज (सर्ग ३)

जो चैद्यदेशीं दमघोष आहे । विख्यात ज्याचें कुलशील आहे ।
आहेच पूर्वीहुन सोयरा जो । संबंध त्यांसीं तुजसी विराजो ॥ २६ ॥

एकनाथ (प्रसंग ३)

- (६) कृष्ण बसोनियां शेजारीं । ब्राह्मणाचे चरण चुरी ।
येरु म्हणोनियां श्रीहरी । करीं धरी कृष्णार्ते ॥ २७ ॥

सामराज (सर्ग ५)

भरें हा निद्रेच्या द्विजपति निजेला जंव असे,
त्यव्हां, हा येऊन प्रभुवर तया संनिध बसे ।
मनस्वी विश्वात्मा, भुवनपति, विश्वंभर, हरी,
विसावा भक्तांचा द्विजचरणसंवाहन करी ॥ ५४ ॥
करस्पर्शें त्याच्या द्विजतिलक तत्काल उठिला,
म्हणे “ हा श्रीकृष्णा परम मज अन्याय घडला ! ”
पदीं माथा ठेवी; झडकरि करें तत्कर धरी,
“ प्रकार स्वामी हा सकल परलोकास अधरी ” ॥ ५५ ॥

एकनाथ (प्रसंग ५)

- (७) वैदर्भीचा संदेशार्थ । समग्र परिसुनी कृष्णनाथ ।
द्विजहस्तासी देऊनि हस्त । बोले सस्मित तें ऐका ॥ २ ॥

मदर्थ भीमकी अनन्यशरण । विव्हल तैसाचि मी सकरण ।
पत्रिकाश्रवणमात्रें मन । भीमकीहरण करुं गेलें ॥ ३ ॥
माझिया विवाहा विघ्नकर । रुक्मिया मद्देषा पामर ।
तेणें रुक्मिणी चिंतातुर । पत्रिकेपूर्वीच मी जाणें ॥ ४ ॥

सामराज (सर्ग ६)

वाक्यें अशीं हे जंव आयकीलीं । श्रोत्रें हरीचीं अति तृप्त झालीं ॥
धरून हातें मग हात त्याचा । वदे त्यासीं स्मितपूर्व वाचा ॥ १३४ ॥
“जाली असे हेच मला अवस्था । दिसेत तद्युक्त दिशा समस्ता ॥
प्रतिक्षणीं व्याकुल चित्त होतें, । विदर्भदेशाप्रति धांव घेतें ॥ १३५ ॥
स्वमीच तो मद्विषयीं निषेधी, । कळोन गेलें तुजहून आधीं ॥
आतां रणीं सर्व वधून वैरी, । हरीन ते कांचनगर्भ गौरी ” ॥ १३६ ॥

एकनाथ (प्रसंग ५)

(८) जे कृष्णासी मीनले । ते परतोनी नाहीं आले ॥ ५७ ॥

सामराज (सर्ग ६)

जे भक्त कृष्णाप्रति पावताति । फिरोन ते काय घरा न येती ॥ ९३ ॥

एकनाथ (प्रसंग ५)

(९) लग्नाआड एक राती । कां पां न येचि श्रीपती ॥ ५९ ॥

सामराज (सर्ग ६)

लग्नास तों रातिच आड आहे; । करीच ना ईश्वर कां कृपा हे ? ॥ ९० ॥

एकनाथ (प्रसंग ५)

(१०) मज नलगे विंझण वारा । तेणें होतो अधिक उबारा ॥ ७१ ॥

सामराज (सर्ग ३)

व्यजनपवनयोगें होतसे हा उबारा ॥ ७२ ॥

एकनाथ (प्रसंग ५)

(११) याचिया उपकारा उत्तीर्णता । पाहतां न देखों सर्वथा ॥

जेणें आणिलें श्रीकृष्णनाथा । त्यासी म्यां आतां काय दार्वें ॥ ८९ ॥

सामराज (सर्ग ७)

उत्तीर्ण आतां तुज काय होऊं ? । प्राणेशदात्या तुज काय देऊं ॥ ३१ ॥

एकनाथ (प्रसंग ६)

- (१२) कृष्ण नोवरा भीमकी लागी । भीमकी हो कृष्णा जोगी ।
सृष्टीं शोभत इहींच दोघीं । न देखों जर्गी तीसरें ॥ २५ ॥
आमुचे जन्मोजन्मीचें सुकृत । शुद्ध पुण्य सुशोभित ।
तेगें तरी कृष्णनाथ । भीमकीकांत हो लर्मी ॥ २६ ॥

सामराज (सर्ग ७)

दैवें मिळे हा यिज योग्य जोडा ।
परंतु आहे अवकाश थोडा ॥
हें आमुचें पुण्य उभें रहावें ।
दोघांजणा सत्वर ऐक्य व्हावें ॥ ७६ ॥

एकनाथ (प्रसंग ६)

- (१३) निंबें नारिंगें नारेळे । अमूप लाडू अमृत फळें ।
इंधुदंड आंबे केळें । सुवासिनीसीं दीधलीं ॥ ८६ ॥

सामराज (सर्ग ८)

फळेश्रु तांबुल सुवर्णपूर्णें । शूर्पें, करी सिद्ध सुवर्णवर्णें ।
समर्पिते जे मग लक्ष वाणे । करीत नारी तिस अक्षवाणें ॥ ९६ ॥

एकनाथ (प्रसंग ७)

- (१४) प्रकृति पुरुषां पडली मिठी । तैसे बिरडें काचोळिये दाटी ।
कृष्ण सोडील जगजेठी । आयाबायां न सुटे तें ॥ ४६ ॥

सामराज (सर्ग ८)

जनाच्या सौभाग्य प्रकृतिपुरुषां योग घडला
प्रपंचाविष्टांचा सहज हृदयग्रंथि सुटला ॥ ६७ ॥

एकनाथ (प्रसंग ७)

- (१५) क्षणक्षणा दिशा उजळे । तैसी चढती दशांगुळें ।
दशावतारांचिये लीळे । जडित कीळें मुद्रिका ॥ ४८ ॥

सामराज (सर्ग ६)

त्या आरशा घालुनि आंगळ्याला । ल्याली असे सुंदर आंगळ्यांला ॥
साध्या बिलोरी, नकशीजडीता । दशावतारांकित मूर्तिमंता ॥ २७ ॥

एकनाथ (प्रसंग ७)

(१६) फिटला चितेचा दचकू । म्हणोनी न घाली चितांकू ॥ ३८ ॥

सामराज (सर्ग ६)

चितांक चिंताकुल लेत नाहीं ॥ २८ ॥

एकनाथ (प्रसंग ८)

(१७) हर्षे नाचत नारद । आतां होईल द्वंद्वयुद्ध ।
यादव आणि मागध । झोडधरणीं भिडतील ॥ ७३ ॥
शस्त्रे सुटतील गाढीं । वीर भिडतील कडोविकडी ।
डोळेभरीं पाहीन गोडी । शेंढी तडाडी नारदाची ॥ ७५ ॥

सामराज (सर्ग ८)

तया सर्वामध्ये प्रिय परम हा नारद असे ।

... ..

निजप्रेमें नाचे, हरिचरण लाभे तर वरी ।

शिखायुद्धासाठीं अतिशयित त्याची थरथरी ॥ १७२ ॥

परिशिष्ट २ रें.

संस्कृत वाङ्मयांतील समानार्थक उतारे

सर्ग १

श्लोक १९ :—कर्माणि बंधीनि मनुष्य लोके ।
—गीता.

श्लोक ५० :—अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नम् ।
—गीता.

सर्ग २

श्लोक २।३ :—प्रजाः प्रजा स्वा इव तंत्रयित्वा ।
—शाकुंतल.

श्लोक ६ :—एकमेव नौ जीवितं द्विधा स्थितं पुनः शरीरम् ।

श्लोक १५ :—कोऽर्थः पुत्रेण जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।
परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥

श्लोक २२ :—पृथिव्यां पुत्रास्ते जननि बहवः संति सरलाः ।
देव्यपरावक्षमापन स्तोत्र—शंकराचार्याः ।

श्लोक २७ :—मुखेन सालक्ष्यत लोध्र पांडुना ।
तदीय मानीलमुखं स्तनद्वयम् ।
—रघुवंश ३.

श्लोक ३३ :—न मे ङ्हिया शंसति किचिदीप्सितं
स्पृहावती वस्तुषु केषु मागधी ।
इति स्म पृच्छयनुवेल मादतः ।
प्रिया सखीरुत्तरकोसलेश्वरः ॥

—रघुवंश ३.

श्लोक ३४ :—नहीष्टमस्य त्रिदिवेऽपि भूपतेरभूदनासाद्यमधीज्यधन्वनः ।

—रघुवंश ३

श्लोक ३५ :—निधानगंर्भामिवसागरांबराम् ।

—रघुवंश ३.

श्लोक ३८ :—सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशंविनिविशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नात् ।
एकस्य सौंदर्यदिदृक्षयैव ॥

—कुमारसं०

श्लोक ५५ :—हंस ! प्रयच्छ मे कांता गतिरस्यास्त्वयाहृता ।

—विक्रमो०.

श्लोक ५५ :—चकोरीपांडित्यं मलिनयति हृग्भंगिमहिमा ।

—काव्यप्रकाश.

श्लोक ५९ :—कर्णं ददात्याभिमुखे मयि भाषमाणे ।

—शाकुं०

श्लोक ६१ :—गुणाः कुर्वन्ति दूतत्वं दूरेपि वसतां सतां ।

—सुभाषि०

श्लोक ७९ :—तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।

—कुमारसं०

श्लोक १०४ :—त्वं जीवितं त्वमसि मे हृदयं द्वितीयम् ।

—उत्तरराम्०

सर्ग ३

श्लोक १८ :—एको विष्णुर्महद्भूतम् ।

श्लोक ३७ :—शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे ।

—रघुवंश ३.

श्लोक ७९ :—नेति नेतीत्यात्मा ।

—बृहदारण्यकोपनिषत्.

श्लोक ८६ :—अनुहुंकुस्ते घनध्वनिं न हि गोमायुस्तानि केसरी ।

—विशुपालवधे.

श्लोक १०९ :—अद्यैस्तावन्मुहुरूपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे ।

—मेघदूत.

सर्ग ४

श्लोक १२ :—हंसोहि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रं वर्जयत्यपः ।

—शाकुं०.

श्लोक ३३ :—सूर्यापाये न खलु कमलिनी पुष्यति स्वामभिरव्याम् ।

—मेघदूत.

श्लोक ४५ :—निशीथदीपा सहसा हतत्विषा बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव ।

—रघुवंश. ३.

सर्ग ५

श्लोक ८ :—संकीडन्ते मणिभिरमरप्रार्थिता यत्र कन्याः ।

—मेघदूत.

सर्ग ६

श्लोक १३९ :—हस्तन्यस्तं मुखमसकलव्यक्ति लंबालकत्वात् ।

—मेघदूत.

श्लोक १६४ :—लोहबंधैर्बन्धे नु वज्रेण किं विनिर्ममे ।

मनो मे न विना रामाद्यत्पुस्फोट सहस्रधा ॥

—भट्टीकाव्य.

श्लोक १६५ :—अपि ग्रावा रोदत्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ।

—उत्तरराम०.

सर्ग ७

श्लोक ७७ :—त्वमात्मनस्तुल्यममूम् वृणीष्व रत्नं समागच्छतु कांचनेन ।

—रघुवंश० ६.

श्लोक ९८ :—अहं तु तेन वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमांकुशपातेन ।

—कादंबरी.

श्लोक १२० :—पद्मपत्रंभिवांभसि ।

—गीता.

श्लोक १३५ :—तमोवैधग्ध्यानि स्थगयति कचः किं च वचनम् ।

—काव्यप्र०.

श्लोक १६४ :—परोपदेशे पांडित्यम् ।

—हितोपदेश.

सर्ग ८

श्लोक १२ :—स्त्रीबुद्धिः प्रलयंगता ।

—महाभारत.

श्लोक ७२ :—प्रत्यंगुलिविवरविनिर्गतजलधाराः, सलिलयंत्रदेवता इव
वारांगना, यथायथं राजानमभिषिषिचुः ।

—कादंबरी.

परिशिष्ट ३ रें.

रुक्मिणीहरणकाव्यांत येणाऱ्या म्हणी

सर्ग १.

- १ कांसे लावणें.
- २ ठाणें उठविणें.

सर्ग २.

- ३ ऊर पिकविणें.
- ४ घोण घालणें.
- ५ कडमोड येणें.
- ६ संकल्प घेणें.
- ७ पाड पडणें.
- ८ सांडणी टाकणें.
- ९ पडणी पडणें.
- १० आंगमोडे येणें.
- ११ देखि लागणें.

सर्ग ३.

- १२ लग्न काढणें.
- १३ मूळ धाडणें.
- १४ घालफेडी करणें.
- १५ संसार वारा होणें.
- १६ लाग लागणें.
- १७ धावण्या धावणें.
- १८ कळाशी बसणें.
- १९ कपाळीं पडणें.
- २० डोळेझांक करणें.
- २१ कळी विकत घेणें.

- २२ प्राणास उदार होणें.
- २३ झाडणी करणें.
- २४ जिन्हारीं खोंचणें.
- २५ संसार वारा होणें.
- २६ करपत्रीं जीव घालणें.
- २७ पुरा करणें.

सर्ग ४.

- २८ क्षीर नीरा निवडणें.
- २९ कृपा पातळ होणें.
- ३० गांठीं पुण्य असणें.
- ३१ काळ कंठणें.
- ३२ फासा पडणें.
- ३३ फाटा फुटणें.
- ३४ कळस ढळणें.
- ३५ लाही करणें.
- ३६ तिवाटी होणें.
- ३७ सावली येणें.
- ३८ झोंबी पडणें.
- ३९ हातचे सोडणें.
- ४० पाय काढणें.

सर्ग ५.

- ४१ वारि होणें.
- ४२ हुरूप उठणें.
- ४३ काकूलती येणें.

- ४४ कृतार्थ होणें.
 ४५ ठसा उमटणें.
 ४६ पुट चढणें.
 ४७ कसोटीस उतरणें.
 ४८ टाळी होणें.

सर्ग ६.

- ४९ हातीं पायीं जिभा फुटणें.
 ५० कपाळ उठणें.
 ५१ कान देणें.
 ५२ जाब देणें.
 ५३ विसरीं पडणें.
 ५४ लगडेस लागणें.
 ५५ बुद्धि कळसाला चढणें.
 ५६ वळसा होणें.
 ५७ तकवा सोडणें.
 ५८ उपचडे सुटणें.
 ५९ अवस होणें.
 ६० भेद देणें.
 ६१ जीव फुटणें.
 ६२ (जीव) अवज्ञा होणें.
 ६३ वर मुरकुंडी पडणें.
 ६४ पृच्छा पडणें.
 ६५ नातें लावणें.
 ६६ गुंते पडणें.
 ६७ कोडें पडणें.
 ६८ भार घालणें.

सर्ग ७.

- ६९ उत्तीर्ण होणें.
 ७० बोलेंवरि बोल वाढणें.
 ७१ एकावर एक दातीं येणें.

- ७२ बलाया घेणें.
 ७३ ग्रंथ उलकणें.
 ७४ मिळणीं मिळणें.
 ७५ मूळ तुटणें.
 ७६ सांडी धरणें.
 ७७ तूटि पडणें.
 ७८ गुढी उंच उभवणें.
 ७९ वचन हातावर धरणें.
 ८० रोडेजून हाड होणें.
 ८१ घरोघरीं मृष्मय जाण चूली.
 ८२ परोपदेशीं पांडित्य.
 ८३ मूर्धा पुढें काढून ठेवणें.
 ८४ बोज होणें.
 ८५ उगऊन देणें.
 ८६ पोटांतून शिकविणें.
 ८७ उपजत पडणें.
 ८८ पाठमोरी राहणें.
 ८९ भार घालणें.

सर्ग ८.

- ९० बोला फुलां गांठि पडणें.
 ९१ डोल देणें.
 ९२ बकध्यान धरून राहणें.
 ९३ कार्य सिरा चढणें.
 ९४ खिरीमध्ये सराटा असणें.
 ९५ चक्र फिरणें.
 ९६ कपाट देणें.
 ९७ ताळ पडून जाणें.
 ९८ नाकां चुना लावून जाणें.
 ९९ पारणें फिटणें.
 १०० पांग फिटणें.

परिशिष्ट ४ थें.

पाठभेद, शब्दार्थचर्चा व स्पष्टीकरण

या परिशिष्टांत येणारें विवरण, सामराजाच्या 'रुक्मिणीहरणकाव्या'सच अनु-लक्षून आहे. 'रुक्मिणीहरणा'च्या दोन हस्तलिखित प्रति कै. भाव्यांना रा. आज-गांवकरांमार्फत मिळाल्या. त्यांपैकीं, शके १६६६ मध्ये नकललेल्या प्रतीवरूनच त्यांनीं आपल्या 'महाराष्ट्र कवी'तून हें काव्य प्रसिद्ध केलें. कै. भाव्यांच्या छापील भागावरून प्रो. तुळपुळे यांनीं सन १९२४ सालीं या काव्याची स्वतंत्र प्रथमावृत्ति प्रसिद्ध केली. या आवृत्तींत अर्थाच्या दृष्टीनें अनेक अपपाठ आढळून आल्यामुळें विश्वविद्यालयाच्या अभ्यासक्रमांत समाविष्ट झालेल्या, या सुंदर काव्यावर अनेक विद्वानांनीं निरनिराळ्या नियतकालिकांतून चर्चा केली. या चर्चेतून उपयुक्त असा तत्त्वबोध होऊन सामराजाच्या या महाकाव्यांतील महत्त्वाचे पाठभेद निश्चित ठरल्याचें समाधान, वरील चर्चा करणाऱ्या सर्वांना कांहीं काळ मिळालें. पण गेल्या सालींच (१९४०), या काव्याची द्वितीयावृत्ति काढतांना प्रो. तुळपुळे यांनीं पूर्वीचेच चुकीचे कांहीं अपपाठ तसेच याही आवृत्तींत चालू ठेवून आपला जो हेका चालविला, व कांहीं विद्वानांनीं सुचविलेल्या पाठभेदाचें व अर्थविवरणाचें श्रेय त्यांचा नामनिर्देश करून न दिल्यानें त्यांच्यावर जो अन्याय केला, त्यामुळें या समाधानांतही मिठाचा खडा पडल्याशिवाय राहिला नाहीं. म्हणून प्रस्तुत स्थलीं, मान्य झालेले पाठभेद व शब्दार्थचर्चा, त्या त्या विद्वानांचा नामनिर्देश करून स्पष्टतेनें मांडणें हें क्रमप्राप्त झालें आहे.

सर्ग १.

श्लोक ५, पूति—याबद्दल 'मूर्ति' हा प्रो. तुळपुळ्यांचा व माझा पाठ ग्राह्य झाला होता. आतां प्रो. तुळपुळ्यांना 'पूति' हाच पाठ चांगला वाटतो; पण 'जी नित्य मायापट आड लावते' ती वस्तु भावरूपच असली पाहिजे. म्हणून 'मूर्ति' हाच पाठ घेणें अर्थाच्या व संदर्भाच्या दृष्टीनें योग्य आहे.

श्लोक ७०, ओळ १, अरिष्टे = मांडणें. हें क्रियापद घेतलें असतां प्रो. तुळपुळे म्हणतात त्याप्रमाणें, एकाच अर्थाच्या शब्दानें साधणाऱ्या सदोष यमकाचा धनी, सामराज होत नाहीं.

श्लोक ७१, कृत्यस्त्य—‘कृत्तिस्थ’ हा प्रो. जोशांचा पाठ आतां प्रो. तुळपुळे मान्य करतात. त्याला मान्यता देण्यास हरकत नाहीं.

सर्ग २.

श्लोक ३, चरण २—नर्येच घे उत्तम हेम ईचें—‘न्यायानेंच तो पृथ्वीपासून सुवर्णरूपानें कर घेत असे,’ हा अर्थ मी पूर्वीच सुचविला होता. प्रो. तुळपुळ्यांचा प्रथमावृत्तीत दिलेला अर्थ वस्तुस्थितीस धरून नव्हता. कारण निखालस कर न घेणारा राजा सांपडणार नाहीं. आतां आपल्या दुसऱ्या आवृत्तीत ‘तो राजा कराच्या सबबीवर प्रजेचें अवास्तव हेम (सुवर्ण, द्रव्य) हरण करीत नसे.’ अशी मुरड घालून माझा अर्थ मुग्धतेनें ते स्वीकारीत आहेत.

श्लोक ४३, ते वाढवीलें किं अनेक यत्नीं—‘ते वाढवी लेंकि अनेक यत्नीं’ हा रा. कानिटकरांचा पाठ आतां तुळपुळ्यांनीं स्वीकारला. पण त्यांचें नांव दिलें नाहीं.

श्लोक ४५, ओळ २—बहुलक्षणांनीं—बहुल क्षणांनीं असे निराळे शब्द असावे असें मी सुचविलें होतें. भिन्नार्थाच्या यमकाच्या दृष्टीनें तें योग्य असतां, प्रो. तुळपुळे आपला पूर्वीचाच पाठ कायम कां ठेवतात, हें समजत नाहीं.

श्लोक ५४. ईच्या नितंबा गरिमान यावा—‘ईच्या नितंबा गरिमा न यावा’ या सुंदर पाठाचें श्रेय कानिटकरांकडे जातें.

श्लोक ७२, सरीसृपी—सर्पाण हा अर्थ देण्याचें श्रेय, प्रो. चिं. वि. जोशी यांचें आहे.

श्लोक ७२, चरण ४—‘झाले’ बदल ‘वाळे’ हा, वा. म. जोशी यांचा पाठ उत्तम असून भिन्नार्थी यमकही साधतें, हें प्रो. तुळपुळ्यांनीं पहावयाचें होतें.

श्लोक ७२, कुसुमशरचरानीं—‘चरानीं’ बदल ‘शरानीं’ असा रा. कानिटकरांचा पाठ अगदीं योग्य आहे.

श्लोक ९६, कर्णे जपजागराचे—‘कर्णेजप’ म्हणजे चहाडखोड हा अर्थ वा. म. जोशी यांनीं प्रथम सुचविला. त्याचें श्रेय आपण कशास घ्यावें ?

श्लोक १०८, ईज लाहे बुजावी—याचे जागीं ‘ईजला हे बुजावी’ असें घ्यावें, हें प्रथम कानिटकरांनीं सुचविलें.

सर्ग ३.

श्लोक १०, चरण २—येथें प्रो. वा. म. जोशांनीं ‘हे रिजाली’ असा पाठ सुचवून व ‘रिजाली’ याचा अर्थ base, mean असा मोल्स्वर्थवरून देऊन, अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला आहे. यमकाच्या दृष्टीनें वरील पाठ जरी बरा वाटला, तरी अर्थाच्या दृष्टीनें ‘हेरि जाली’ हाच आमचा पाठ युक्त वाटतो. “ही रुक्मिणी सुदैवानें राजाची मुलगी होऊन दूती होण्याचा प्रसंग आला.” असा दुसऱ्या ओळीचा अर्थ घ्यावा. किंवा ‘हेरि’ हें विशेषण समजून ‘Light, trifling, worthless’ असा मोल्स्वर्थनें दिलेला अर्थ घ्यावा. प्रो. तुळपुळे, आतां प्रो. वामनराव जोशांचा अर्थ स्वीकारतात, पण तसा पाठभेद मात्र देत नाहींत. असा गुळमुळीतपणा काय कामाचा ?

श्लोक १४, चरण २—बाहल्याचा—बाहला—दूध काढण्याच्या वेळीं गाईचे पांय बांधण्याचे दोरखंड—चिं. वि. जोशी.

श्लोक १६, ताकघाटा—घाटा=सांड्या, विभडें वगैरे करण्याकरितां, अगर बाजरीच्या पिठाचा ताक, मीठ, मिरच्यादिकांच्या मिश्रणासह तयार केलेला पदार्थ (वि. भि. कोलते. वि. वि. ५९।३)

श्लोक १९, अमासा—या शब्दाचा 'मांसरहित' असा अर्थ हंसकोशांत मुळीच सांपडत नाही. रा. कानिटकरांचा भर, एकनाथांच्या 'निबर' या शब्दावर आहे. हंसकोश या शब्दाचा 'अंमळ' असा अर्थ देतो, पण तो आम्ही "properly अमळसा A little" असा Molesworth वरून सुचविलाच आहे. अमासा=मांसरहित हा अर्थ स्वीकारल्यास 'घडिक म्हणति जाऊं प्राणही हे अमासे' येथें हा अर्थ कसा लागू करावयाचा ?

श्लोक ३५, भारती—याबद्दल 'भासती' हा कानिटकरांचा पाठ चांगला आहे. त्यांचा नामोल्लेख होणें जरूर होतें.

श्लोक ३९, बोली—ओल = a slip of cloth.

डगला = कार्पासकंचुको नाम डगला—रा. व्य. को.

नीलखा = सोनेरी निलखः स्वर्णपटः । रूपेरी निलखः रौप्यपटः—रा. व्य. को.

श्लोक ४०, मखमल = इंद्रगोपस्तु मखमल्—रा. व्य. को.

सखलाद = सखलाद् द्वीपकंबलः—रा. व्य. को.

श्लोक ४०, सोपशाला—याबद्दलची पृच्छा रा. कानिटकरांनीं वि. वि. वर्ष ५९ अं. ७ यांत केली होती. तिला आम्हीं पुढील ९ व्या अंकांत उत्तर दिलें आहे. 'सोप' बद्दल 'तोष' असा पाठ घेतला, तर अर्थ चांगला लागतो. पहा— "उर्णावस्त्रं तु शालः स्याच्छशोर्णं तोष नामकम् ।"—राजव्यवहार-कोश, २।६३. 'तोष' याची चुकून नकल करतांना 'सोप' असें पडलें आहे. तोष = सशाच्या केसांचें वस्त्र. किंवा सूफ = wool or fleece असा अर्थ घ्यावा. पण प्रो. तुळपुळे हें कशाला विचारांत घेतात !

श्लोक ४०, थिरमे—तिरमा = पार्वतीयोर्णा—रा. व्य. को.

कोचकी—The peak or central prominence of a turban—Molesworth.

अतळस—Satin (Arabic).

कुतन्या—कुतनी=A kind of cloth, half silk half cotton, and stripped.

साहिव्या—साहिव्या=A silken cloth with strips (Richardson's Persian-English Dictionary)

सखर—घट्ट विणीचे, पोताचे—(शब्दकोश).

गोली—गोल = An embroidered border as of a turban.

श्लोक ४१, पाटाऊं—पाटावू=चित्रकौशेयम्-रा. व्य. को. २।६८.०

म्यानबंध—मिआन्-बंद=कटिबंध. A belt, girdle, waistband of drawers or trowsers. -Richardson.

तडप—एक प्रकारचें वस्त्र. ख्रिस्ती बायका कमरेभोंवतीं गुंडाळतात तें वस्त्र (शब्दकोश.)

घळ्या-धटी—ख्रियांचें नेसण्याचें एक प्रकारचें रेशमी वस्त्र.

खंबायित—खंबायत येथील लुगडी, 'नेसलि खंबाइट जरतारी.' अमृत, १०२.

ताफत्या = ताफूता = कौशेयनामकः-रा. व्य. को.

बाफता—A kind of cotton cloth (Richardson)

नौपटीच्या—खूप लांब, नऊ पट लांबीच्या साडीचा एक प्रकार (शब्दकोश.)

पांजणीची—खळ लावलेली.

बनोसें—फिक्या ढाळिबी रंगाचें (शब्दकोश).

श्लोक ४२, पोहच्या—पहुंच्या म्यान्मणिकटो—रा. व्य. को, २।४७.

धुकधुक्या—त्रैवेयकं धुग्धुगी स्यात् । रा. व्य. को, २।४४.

लसणें—वैदूर्यमणि.

चोवा—चोवात्वगरुसारः—रा. व्य. को. २।९१.

मोगरेल—मल्लीतैलं मोगरेलं—रा. व्य. को. २।९३.

श्लोक ४३, तवल्या—तपेल्या, तवा.

घडे—घडा—घागर.

तासके = लहान ताट—परात, लोखंडाचें किंवा पितळेचें वाटोळें व किंचित् खोलगट असें तव्यासारखें लहान भांडें; हिचा उपयोग बहुशः झांकण म्हणून ठेवण्याकडे केला जातो. म्हणून हिला 'झांकणी' असेंही कोठें कोठें संबोधतात. (वि. भि. कोलते, वि. वि. ५९।३).

श्लोक ४४, चौक्या—लहान चौरंग.

न्याहल्या—निहाली—A mattress for sleeping.

न्याहली—कशिपुर्भवेत्—A small carpet with a pile, (Richardson). लहान गादी (शब्दकोश).

नीशार—हांतरण्याचा, पसरण्याचा कपडा (शब्दकोश).

अस्तावे—अस्तावा—झारी, अस्तावा नामभृंगारी रा. व्य. ३।८३.

श्लोक ४५, सर्जे—सर्जा = तुरा.

तोडर = तोडरं तु वीरकंकणम्.

पाखरा = स्यादश्वकवचं पाखर—रा. व्य. ५।५२.

सजहुमे = हुमात्वश्चावतंसकः—रा. व्य. ५।५४.

कंडे = कंडा तु कंडभूषा स्यात्, ,, ,, ५।५५.

पटा = स्यात् लगामपटा त्वश्वमुखभूषणनामकः रा. व्य. ५।५६.

सील = सिले—हत्यारबंद कवच.

टोप = शिर्षण्य नामकः = मस्तकाचें कवच.

डेरा = दूष्या प्रकीर्तिता—रा. व्य. ४।१०५.

छमीने = शामीना—शामीसा तु वितानकम्—रा. व्य. ३।१०४

जरी = जरीचे.

बाडें = कनाथ—बाडं कांडपटं विदुः । रा. व्य. ३।१०६.

खावगे = खावगा स्यात् वल्लगृहम् । रा. व्य. ३।१०४.

नवगज्या = नौगजी राजमंडपः... रा. व्य. ३।१०६.

श्लोक ४६, गर्दपोश = गर्दिपोश—पलंगपोस, bed clothes.—Richardson.

सुजन्या = सुजनी—सुजनी पुष्पितासनं—रा. व्य.

दुलीचे = मऊ.

बचकण्या = लहान छोटेखानी. (विशेषण.)

सतरंज—बुद्धिवळें.

चोपड—चौपर = an Indian game (Richardson)
यासच इंदूरकडे सारीपाट म्हणतात.

पिलसो—पिलसा—(वि.) = मळकट, अस्वच्छ.

श्लोक ४७, दासेरक = उंट.

बेसरे—बीसर = A hawk.
बेसराक् = तरुण उंट, खेंचर { Richardson }

वृषदुमें—बैलाची एक जात (शब्दकोश).

बाज = ससाणा.

जुरे = एक शिकारी पक्षी (ससाणा).

श्लोक ४८, शशी = कापूर.

खिसमिस = बेदाणा.

उतत्या = खारका (कानडी.)

श्लोक ४९, मातुलिंगे = म्हाळुंगे.

सुरंगे = The orange (Apte).

शेपें = an apple (Richardson).

टरबुज = Water melon.

खरबुज = Musk melon.

खिरणी = निबोणीसारखें एक फळ. याचें बीं काळें असून आंतून पांढरें दूध निघतें.

सप्ताळ = Peach.

जंस पुंडे = A Kind of sugar cane (Red variety).

कमरखें—कर्मरंग (सं.). एका फळाचें नांव. फळ आंबट असतें. झाड मोठें नसतें. पानें पातळ, रंग हिरवा. फळें येतात, त्याचें लोणचें घालतात. फळास चार धारा असतात.

श्लोक ५४, तिरकुटें—‘ तिळकुटें ’ असा पाठ घ्यावा.

श्लोक ५६, मुकासे—मोकासा = इनाम म्हणून दिलेली जमीन.

श्लोक ७५, सांवा—सांव (सं० स्नायु. पु०) = शीर, नाडी. रा. कानिटकरांचा अर्थ बरोबर नाही.

श्लोक ७८, चरण २—यांत ‘ जी ’ बद्दल ‘ जो ’ हें सर्वनाम पाहिजे. कारण ती ओळ स्वामीला अनुलक्षून आहे.

श्लोक ७८, बहुला गे— येथें ‘ बहुळणें ’ हें क्रियापद आहे, व त्याचा अर्थ व्याकुळ होणें असा आहे, (शब्दरत्नाकर) व तो अर्थही प्रस्तुत स्थलीं लागूं पडतो.

श्लोक ७९, जयाचाच—‘ जपाचाच ’ असा पाठ पाहिजे. माझा उल्लेख प्रो. तुळपुळ्यांनीं टाळला आहे.

श्लोक ९६, चरण २—तुझा भक्त जो मातलेला मांग (स्वामी), तो (मला) चिरडीत आहे.

श्लोक १००, वारुणी—मदिरा असाही अर्थ घ्यावा.

श्लोक १३०, भसेसी—भसासा पडणें. भसासा हा घ्वन्यनुकारी शब्द आहे. ‘ भसेसी ’ असें यमकाकरतां केलें आहे.

श्लोक १३४, पूर्वीं—पत्राच्या आरंभींचा मायना हा अर्थ देखील प्रो. वामनराव जोशांचाच. व ‘ पटनी ’ बद्दल ‘ पठनी ’ त्यांनींच सुचविलें.

सर्ग ४

श्लोक १७, चरण २, हिंसा—हिंवसा (वि.) = सर्द. अर्थात् उत्साहहीन.

श्लोक ६६, धांडी—Brothe's daughter or husband's brother's daughter—Molesworth.

श्लोक ६८, अधेला-अर्धा पैसा. पण यावरून अधेल्याच्या तत्कालीन मूल्या-विषयीं मात्र कांहींच बोध होत नाही. (वि. भि. कोलते.)

श्लोक ७७, द्वंद्व वाटे—यावद्दल 'द्वंद्वकाटे' असा पाठ आमचे माजी विद्यार्थी रा. रं. कृ. चिंचलीकर, बी. ए. यांनी सुचविला होता, तो अगदीं बरोबर आहे.

श्लोक १०२, चरण ३ 'देवडें'—हा. रा. कानिटकरांनी सुचविलेला शब्द जर प्रो. तुळपुळ्यांना सयुक्तिक वाटतो, तर आपल्या दुसऱ्या आवृत्तीतही तो न स्वीकारतां, तेथें ते टिवाच कां देतात ?

श्लोक ११८, रण—वाळूचें मैदान. (शब्दरत्नाकर)

सर्ग ५.

श्लोक १२, वाटाविही—'वाटाविदी' असा पाठ मी सुचविला होता. पहा-विदी or बीद = street or lane (of a village or town) Molesworth.

श्लोक १२९, काय—'काक' असा पाठ पाहिजे. तथापि रा. कानिटकरांच्या समजुतीस्तव 'काग' असा पाठ घेण्यास मी कबूल आहे.

श्लोक १३७, शीतोदरी—शीतोदरी असा शब्द पाहिजे. शित = then, emaciated (Apte) शोक्तः । प्रो. तुळपुळ्यांनी संस्कृताचा फारसा विचार केला नाहीसें दिसते.

सर्ग ६.

श्लोक ३, नोप—शोभा, तेज.

श्लोक १५, साल्या—साली = वायकोची धाकटी बहीण.—वि. भि. कोलते.

श्लोक २९, अपेटी—आडवळणी. एका बाजूस.

अमाळा—शुद्ध, स्वच्छ, शुभ्र.

श्लोक ३१, अनवट—पायाच्या अंगठ्यांत घालावयाचा, रुप्याचा दागिना.
निटली—एक पायांतील दागिना.

श्लोक ४६, पांच्या—रा. कानिटकर, यांस पशूसंबंधीं मंत्र असें म्हणत होते. नंतर त्यांनीं पगडी फिरविली होती. 'पांच्या' याचा मूळ संस्कृत शब्द, 'पंचिका' असा असून, त्याचा अर्थ 'Name of each book of the Aitareya Brahmana (Apte.) असा सांपडलेला आम्हीं पूर्वीच दिला आहे. प्रो. तुळपुळ्यांना तो पूर्वी कधींच सुचला नव्हता.

श्लोक ४७, निद्रा—या शब्दाबद्दल 'रुद्रा' हा शब्द मुळांत खात्रीनें असला पाहिजे. कारण त्यानें यमकही चांगलें जुळून, शिवाय अर्थ बरोबर लागतो. वैष्णव लोक आपल्या ग्रंथांत शंकराची निंदा करतात, हें प्रसिद्ध आहे. 'नित्य' यांतील 'नि' च्या सान्निध्यानें 'रुद्रा' यामध्यें नकल करतांना 'रु' बद्दल 'नि' पडलें असावें. पण एवढ्यानें रा. कानिटकरांचें शंकरानिरसन झालें नव्हतें. माझा पाठ प्रो. तुळपुळ्यांनाही चांगला वाटतो, पण ते प्रतीत मात्र तो स्वीकारित नाहीत.

श्लोक ६२, कपाले—रा. कानिटकरांचा या शब्दाचा अर्थ अत्यंत चुकीचा आहे. अघोर वृत्तीच्या कापालिकांचा यथें कांहीं संबंध नाही. यथें मीमांसकांसंबंधाचा प्रश्न असून 'घटकपालम्' हें मीमांसकांचें नित्याचें उदाहरण असल्यानें, त्याबद्दल नैय्यायिक त्यांचा उपहास करतात. प्रो. तुळपुळ्यांनीं माझा उल्लेख यथें केलेला नाही.

श्लोक ६३, वेमा, तुरी—या श्लोकांत मीमांसक, नैय्यायिकांना दोष देतात. नैय्यायिक, पटाचें उपादानकारण सांगतांना, वेमा (A weaver's instrument for pressing

and closing the woof. commonly फणी. (Molesworth) व तुरी, (A weaver's bem) अशीं दोन कारणें देतात. पहा—‘तुरीवेमादिकम्—तर्कसंग्रह. त्याचप्रमाणें घटाचें उपादानकारण सांगतांना ते ‘चक्र’ (A pottars' wheel) असें कारण देतात. पण यांचें विवरण परलोकसाधनाच्या दृष्टीनें केवळ व्यर्थ आहे, असा मीमांसकांचा नैय्यायिकांवर आक्षेप आहे. ही परिभाषा रा. कानिटकरांस कोणत्याही तर्कशास्त्रांत पूर्वी सांपडली नव्हती.

श्लोक ७१, गुणपापडीला—‘गुळपापडीला,’ असा पाठ ‘रत्नाकरांत’ (वर्ष १) मी सुचविला होता.

श्लोक ७४, चरण २—मुळे—यावद्दल ‘मुलें’ असा पाठ प्रथमतः मी सुचविला.

श्लोक ७९, सांड्या—जोंघळे भिजवून ते वाटल्यावर त्यांत तांदळाचें किंवा इतर धान्याचें पीठ घालून तयार केलेल्या खिशीचा वळलेला पदार्थ हा तळून अथवा विस्तवावर भाजून खावा लागतो (वि. भि. कोलते).

श्लोक ८२, कर्कराचे—कर्कर अशा आवाजाचे.

श्लोक १०५, चरण २—‘कांचे’ यावद्दल ‘वाचे’ असा पाठ घेणें योग्य दिसतें. कारण त्यांत यमक साधून अर्थही चांगला लागतो. “तुझ्याजवळ भल्याचा सन्मान कसा राहिल?” असा भावार्थ.

श्लोक १४८, चरण ३—प्रो. तुळपुळ्यांनीं या चरणाचा अर्थ देण्याचें टाळलें आहे. ‘असंख्य रथांनींही तुझीं विरुदें वाहून नेणें शक्य नाहीं, इतकीं तीं असंख्य आहेत, असा अर्थ माझ्या एका विद्यार्थ्यानें सुचविला होता.

सर्ग ७.

श्लोक १७५, चरण ४—“अहो’ बद्दल ‘असें’ हा पाठ घेऊन अर्थ चांगला लागतो.

सर्ग ८.

श्लोक ४, हिलाटे—हिलालें—टेंभा. धर्मशास्त्रें परस्पर टेंभा मिरवितात, असा अर्थ. प्रो. तुळपुळ्यांनीं माझा नामनिर्देश येथें केला नाही.

श्लोक ४४, चरण ३—‘डाबीत डाबेसम हे हत्यारे’ हा रा. राजोपाध्ये-यांनीं सुचविलेला पाठ घेणें योग्य वाटतें. चरण २ मध्ये सातसहस्र नारींचा उल्लेख आहे. त्यांचेंच हें न्यारें युद्ध लक्षांत घेऊन अर्थ केला पाहिजे. “हे (ह्या स्त्रिया) हत्यारें (सौंदर्यरूपीं हत्यारानें) डाबेसम (डांबाप्रमाणें) डाबीत (नरांना डांबून टाकीत होत्या.) हेंच त्यांचें न्यारें युद्ध होतें. सर्ग ८।१३९ मध्ये रुक्मिणीचें सौंदर्य पाहून झालेल्या राजांच्या स्थितीचें वर्णन कवीनें केलें आहे. तेंच येथें कवीला विवक्षित आहे असें दिसतें. ‘डाब’ व ‘डाबीत’ यांतील अनुस्वार लोप हा शिवकालीन लेखनपद्धतीस अनुसरूनच आहे.”
—गो. रा. राजोपाध्ये, मुद्रलाख्यान-प्रस्तावना-तळटीप, पृ. २५.

श्लोक ५१, चरण २—तेज्यावरि-तेजस्वी तु भवेत् तेजी-राजव्य. ६८. तेझी (फार्शी) = अरबी घोडा.

श्लोक ५३, साहाकट—‘साहा कट’ असे निराळे शब्द असावे. कट-सोंगठ्याच्या पटांत × अशी खूण केलेलें घर. शिपाई पदातिफेरा, स्वारसमूह, रथ, गज, वन्हियंत्रे इ० सोंगठ्याप्रमाणें व्यवस्थित लाविले होते.

श्लोक ८७, ओळ ३—यांत ‘जे बाळा’ याबद्दल ‘जाबाळा’ असा पाठ रा. राजोपाध्ये यांनीं सुचविला आहे, तो ग्राह्य आहे. प्रो. तुळपुळ्यांनीं तो पाहिलाही नाही.

श्लोक ८८, अर्पणे—स्वयं विशिर्णद्रुमपर्णवृत्तिता,
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमिति प्रियंवदा
वदंत्यपर्णेतिच तां पुराविदः ।

—कुमार. ५।२८.

श्लोक ९०, चरण ४—‘फळला’ असा पाठ तुळपुळ्यांनीं, माझा घेतला.

श्लोक ९८, दुलावी—दुलावा—आगलाव्या. त्यावरून दुलावी.

श्लोक १११, पिढें—बसावयाचा चौकोनी लाकडी पाट. (वि. भि. कोलते).

श्लोक १५६, चरण २—अमुद्र = स्फुट.

श्लोक ,, चरण ३।४—रुक्मिणीनें श्रीकृष्णाच्या पायाकडे जी दृष्टि खिळविली ती जणूं काय, एखाद्या मेघाच्या (पृथ्वीवरील) सिंचनाप्रमाणेच होती. रुक्मिणीच्या दृष्टीचा स्रोत व मेघाचें पृथ्वीवर सिंचन हा उपमेयोपमानभाव यथें दाखविला आहे.

श्लोक १७४, न पाहे वैदर्भी—याच्यापुढें ‘अतिशयित’ असा शब्द, वृत्तमुखार्थ घालावा असें मी पूर्वी सुचविलेंच आहे. पण प्रो. तुळपुळे हें श्रेय आपणच पटकावितात.

परिशिष्ट ५ वें.

रुक्मिणीहरणकाव्यांतील कांहीं अर्थपुनरुक्तिस्थलें.

सर्ग १

हैं पांगुळें वागवितोस पोटीं,
प्रपंच ईला जरि साप चावी,
वेडावती वेद समस्त जेथें,
जया चैतन्याचें स्तवन करितां वेद अडती,
जगकर्ता धाता सहज उपजे नाभिकमळीं.
कदा योगींद्रांचे क्षणभरि पडेनाच नयनीं
ब्रह्मादिक विबुध लागेत चरणीं.
कुलांगनांच्या भुलवी कुमारी.
लेकी सुनाही भुलवील गोऱ्या.
ज्याकारणें होय जलांत मच्छी,
मुखांबुजीं मंजुळ वेणु वाहे.
कीर्तीसुधांशूस परीक्षिती हो.

सर्ग २

करूं नको सोदर सागराचे.
ज्याचे गुणीं रुक्मिणि कान देते.
शोभे तिचे पाठिस लांब वेणी.
जाळी तिला चंदन चंद्र वाळा.
पाठीं इचे हंससमूह लागे.
लाजेत इचे कबरीस मोरें.
हे पाजवीली छुरिका अनंगें.

सर्ग ३

हा मनोगज अनावर माते.
मन्मथे झडपिलें मन माक्षे.
डसे तुला कृष्णभुजंग बाई.
जाय हें वय अमोलिक वाया.
मुखांबुजीं संतत वेणु वाहे.
हा आठवा चालक कृष्ण मोठा.

सर्ग ४

नसे तुझा हा अभिमान सिहीं.
गोमायु कैसा हरि भाग लाहे.
तूं भूलविसी जन अंगनांचे.
होईन दासी घरिची फुकाची.
पुढें नयेरे रस या वयाचा.
हें द्वारकेचें घननीळ तारूं.
वासुदेव घननीळ फुकाचा.
कर्णधार उतरील उतारीं.
ज्ञानराज मजला गुरु भेटे.
ज्ञानराज मज वैद्य मिळाला.
तूजवीण मन पांगुळ झालें.
विषयविषधरीं हे डंखिली आजि भारी.
लोकत्रया मन्मथ आगि लावी.

सर्ग ५

घेती किरीटावरि वेत्रयष्टि.
सर्वासही अति निषेधति वेत्रधारी.
आकर्णपर्यंत विशाल डोळे.
स्तवन करितां वेद अडती.
हा वीरभाग शिशुपाल जयीं विटाळी.

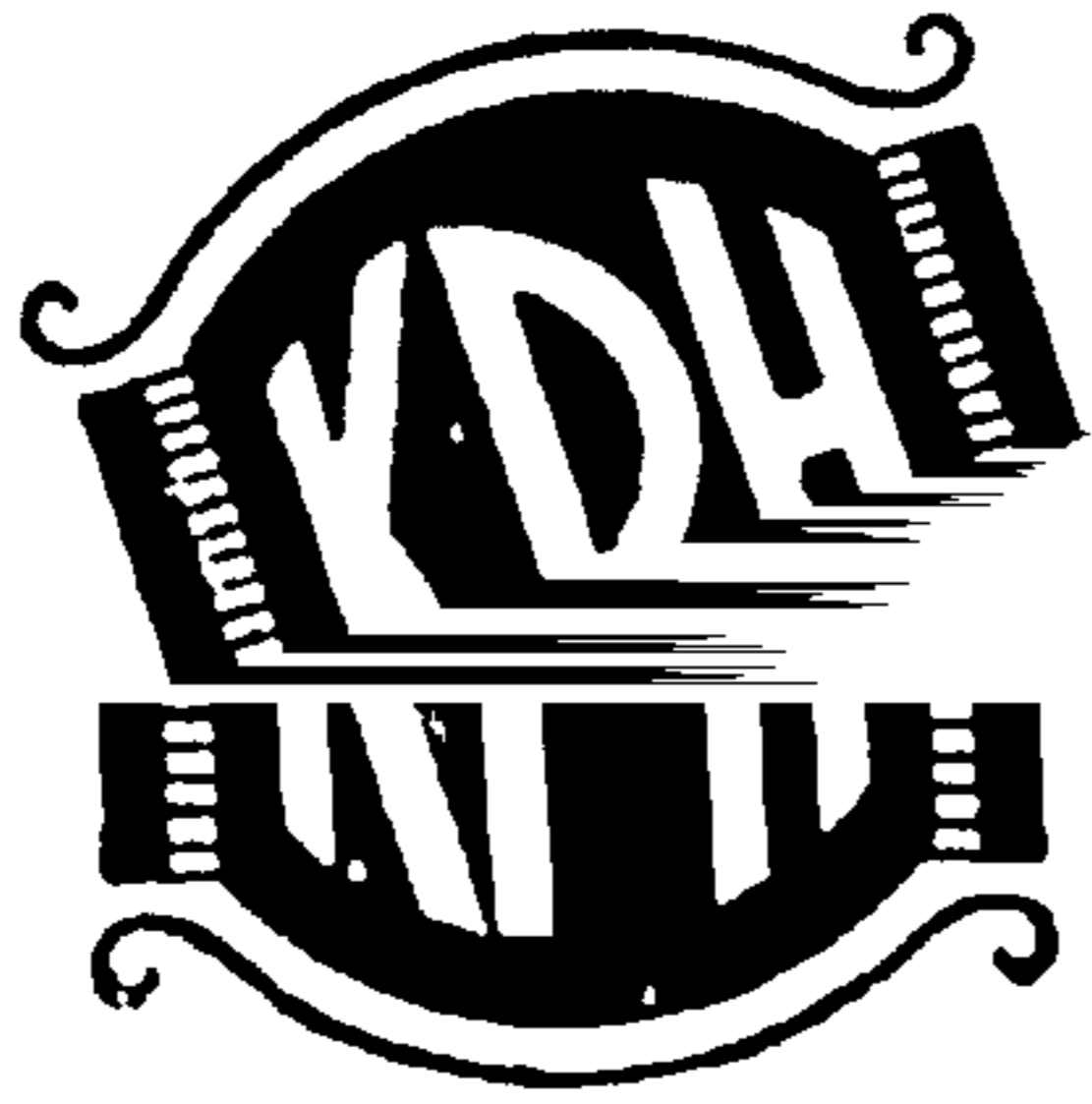
सिंहामिषा हरून नेतिल आजि कोल्हे.
 माजे जिच्या सिंहसमाज लाजे.
 मुक्ताफळांची जिस माळ जाळी.
 नेत्रांबुर्जी सागरपूर लोटे.
 पहा माझे नाभीकमळिंहुन वेधे उपजति.

सर्ग ६

रजोविशेषे रवि हा दिसेना.
 सप्ताश्र जेथे बहु घे विसावे.
 चंद्रासही स्पर्शति चंद्रशाला.
 शची दिसे जीजपुढे दरिद्रा.
 स्मराची झळके कृपाणी.
 कुरंगाक्षींचीं ते अतिचतुर पाहेत वदनें.
 वाढीस जात असतां भुलवीत लोकां.
 नितंबपर्यंत पडेत वेण्या.
 परि तुझे वय हें तयिचें नव्हे.
 फुकाचें स्मरण.
 फुकाचे दासीतें.
 यदुपति तुजसाठीं मीच मासीण झालें.
 घडि घडि बहु देते रुक्मिणी कान तेथें.

सर्ग ७

पौरांगनांचीं हृदये हरी तो.
 नीराजिजे मन्मथकोटि जेथे.
 असेस तूं सुंदर फार गोरी.
 सहस्रां तोंडांचा फणिपति धरी शेष लधिमा.
 अखंड आखंडल ज्यास दापे
 अडे जया शेष सहस्र जिब्हा.
 तो आठवा हा अवतारधारी

किंमत १॥॥रुपया